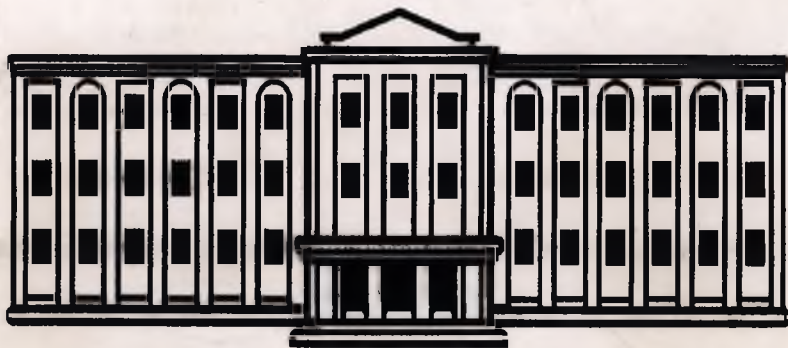

81.0
В 53

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Філологія
Випуск XI–XII

Івано-Франківськ
2006

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**ФІЛОЛОГІЯ
ВИПУСК XI-XII**

НБ ПНУС

697814

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2006**

697814

Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – 2006. – Вип. XI-XII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦДГ, 2006. – 268с.

Статті, що публікуються у черговому випуску вісника, присвячені актуальним проблемам історії мови, української діалектології, етнолінгвістики, граматики й прагматики. У ряді статей висвітлено питання дериватології, семасіології, фразеології та лінгвістичної інтерпретації тексту. У традиційній рубриці "Трибуна молодих" друкуються різноманітні дослідження з мовознавства.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів.

The articles published in this bulletin issue deal with the burning problems of the language history, Ukrainian dialectology, ethno-linguistics, grammar and pragmatics. In a number of articles the questions of derivatology, semasiology, phraseology and text linguistic interpretation are highlighted. Under the traditional heading "The Young Researches" Tribune" there are papers addressing different linguistic problems.

The journal is meant for the researchers, professors, post-graduate students and students.

Друкується за ухвалою Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. **В. В. ГРЕЩУК** (голова ради), д-р філол. наук, проф. **С. М. ВОЗНЯК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО**, д-р істор. наук, проф. **М. В. КУГУТЯК**, д-р юрид. наук, проф. **В. В. ЛУЦЬ**, д-р філол. наук, проф. **В. Г. МАТВІШИН**, д-р фіз.-мат. наук, проф. **Б. К. ОСТАФІЙЧУК**, д-р пед. наук, проф. **П. В. ЛИСЕНКО**, д-р хім. наук, проф. **Д. М. ФРЕЙК**.

Редакційна колегія: д-р філол. наук, проф. **В. Г. МАТВІШИН** (голова редколегії), д-р філол. наук, проф. **Д. Г. БУЧКО**, д-р філол. наук, проф. **М. І. ГОЛЯНИЧ**, д-р філол. наук, проф. **В. В. ГРЕЩУК**, д-р філол. наук, проф. **В. І. КОНОНЕНКО**, д-р філол. наук, проф. **Б. С. КРИСА**, д-р філол. наук, проф. **Л. М. ПОЛЮГА**, д-р філол. наук, проф. **Т. Ю. САЛИГА**, д-р філол. наук, проф. **М. В. ТЕШЛИНСЬКИЙ**, д-р філол. наук, проф. **С. І. ХОРОБ**.

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. **Н. В. ГУЙВАНЮК** (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича), д-р філол. наук, проф. **Л. В. СТРУГАНЕЦЬ** (Герценовський державний педагогічний університет імені В. І. Гнатюка).

Вісник виходить з 1995 р.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.

прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

© Видавничо-дизайнерський відділ ЦДГ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006.

Тел. (0342)59-60-51

УДК 811.161.2 + 821.161.2

ББК 81.001.8 (2Укр)

Василь Грещук

РОЛЬ ІВАНА ФРАНКА У ФОРМУВАННІ ЄДИНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглядається внесок І. Франка у розвиток української літературної мови. Аналіз лінгвістичних і літературно-критичних праць письменника, в яких заторкуються питання формування й розвитку української літературної мови, показав, що письменник послідовно обстоював необхідність вироблення єдиної української літературної мови. На це були спрямована і його робота над мовою власних художніх творів, яка засвідчила зближення галицького і наддніпрянського варіантів української літературної мови.

Ключові слова: Франко, літературна мова, галицький варіант літературної мови, наддніпрянський варіант літературної мови, мовна дискусія.

В історії формування єдиної української літературної мови визначне місце належить Іванові Франкові. У спеціальних мовознавчих студіях, численних літературно-критичних статтях, замітках, рецензіях, листах він висвітлював методологічні й теоретичні питання формування й розвитку української літературної мови, реалізацію яких знаходимо в мовній практиці Франка-письменника.

В питанні єдності літературної мови Іван Франко виходив з того, що вона є важливим об'єднувальним, консолідувальним чинником будь-якої нації. Для тогочасної України, яка впродовж кількох століть була поділена і входила до складу різних держав, проблема літературної мови, спільної для всіх українців, була особливо актуальною і значущою. Та обставина, що Наддніпрянщина, Галичина, Закарпаття тривалий час, власне від занепаду Галицько-Волинського князівства, не становили собою державної, політичної цілості, позначилося на культурі і мові українців. Іван Франко, висвітлюючи причини й історію втрати українцями державності та її згубного впливу на єдність культурного поступу українського народу, відзначив виняткову роль мови, яка, незважаючи на різні несприятливі умови, зберігає єдність нації в просторі і часі. "Хоч і яка неоднакова була доля поодиноких частин Русі-України, то все-таки заселяючи її народ і досі проявляє дивну етнографічну одноцільність. Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одіж і помешкання, а *арешті мова – при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів* (виділення наше – В. Г.) в основних обрисах такі однакові, що руснак з-над горішнього Сяну без труда порозуміється з українцем з-над

Десни, Сули або й Харкова, признає його звичаї, його спосіб думання, його “поведінку” за свої, за рідні, хоча не скаже сього про близенького сусіда – ясельського або тарнівського мазура. Особливо виразно бачимо ту єдність основного типу в мові українсько-руській, котрої осібність супроти общеруської книжної і супроти північноруської можна слідити по рукописах уже від найдавніших часів руського письменства, а котра в половині XVI віку була вже майже такою, як і та, котрою тепер говорить українсько-руський народ” [6, 41].

Літературну мову Іван Франко вважав “репрезентанткою національної єдності” [5, 207]. Над тим, що таке українська літературна мова, якою їй бути, на основі чого вона повинна сформуватись у другій половині XIX ст. задумуються й інші письменники і науковці. Річ у тім, що на час активної творчої і наукової діяльності Івана Франка окреслились два варіанти розвитку української літературної мови – наддніпрянський і галицький, які попри спільність, несли в собі чимало й відмінного у фонетиці, лексиці й граматиці. Проблема поглибилась ще й тим, що після сумнозвісних Валуєвського циркуляру й Емського указу майже вся літературно-видавнича діяльність переноситься до Львова, ширше – в Галичину. Не до кінця врегульованими залишаються також правописні проблеми.

“Такий стан речей, об’єктивно беручи, вимагав усвідомлення і встановлення певних, чітких меж як для збереження догалицької, так би мовити, старовини, так і для впровадження галицьких новацій. Треба було внести ясність, зформулювати якісь єдині, більш-менш обов’язкові норми літературної мови. З другого боку, з’являлося дедалі більше моментів суб’єктивного невдоволення, відсутності взаєморозуміння тощо. Так вироблялися передумови для мовної дискусії між “галичанами” і “антигаличанами” в мові – передумови водночас і об’єктивні і суб’єктивні” [12, 49-50].

Дискусію розпочав Б.Грінченко статтею “Галицькі вірші”, опублікованою в липні 1891 р. в “Правді”, в якій досить різко висловився про шляхи розвитку української літературної мови. На його думку, українська літературна мова є тільки в підросійській Україні, а всі відмінності галицької книжної мови він поставив в один ряд із москвофільським “язичієм”.

Іван Франко в № 18 “Зорі” за 1891 р. друкує свою полемічну відповідь під назвою “Говоримо на вовка – скажімо і за вовка”, в якій, крім відповідей на закиди Б.Грінченка, здебільшого несправедливі, знаходимо й засадничі положення концепції розвитку єдиної української літературної мови. “Мені бажалось би своїми увагами, – пише він, – докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім і таким способом прилучитися до

полагодження одного дуже важного питання – будучої єдності і одноцільності нашої літературної мови, будучої, повторюю, бо тепер ми ще її не маємо і задля звісних, дуже важливих причин, мати не можемо” [4, 171].

Детально аналізуючи критику Б.Грінченком мови галицьких письменників, визнаючи справедливість багатьох спостережень щодо вживання окремих слів і зворотів, І. Франко категорично заперечив його загальний погляд на розвиток тогочасної української літературної мови. Він ґрунтовно спиняється на історичних причинах відсутності єдиної української літературної мови, відзначаючи, що в історії України був лише один період, зокрема після Люблінської унії 1596 р. і до козацьких воєн 1648 р., коли народилася і почала розвиватися перша всеукраїнська літературна мова зусиллями таких письменників, як Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Бронський, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький, Захарія Копистинський, Мелетій Смотрицький, Гаватович, Галаятовський та ін., вихідцями з різних українських земель, які працювали і писали як на сході, так і на заході. Вони “писали мовою, по-тодішньому близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства, мовою, зрозумілою лю всім усюдах Русі-України” [4, 174]. Однак козацькі війни, а також Брестська церковна унія зупинили цей процес. Духовний розвиток галицьких і наддніпрянських українців розійшовся. “Особливо відтоді, як Галичина 1772 р. перейшла під панування Австрії і втягнена була в культурний круг, дуже відмінний від того, в який втягнена була решта України, різниці ті мусили ще значно збільшитися. Не тільки інтелігенція, вихована в інших школах і серед інших обставин політичних, але й народ з його мовою, звичаями і творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все-таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися [4, 174-175].

Іван Франко обстоює право письменника користуватися зі скарбів розмовного мовлення, в тому числі й діалектного. “До головних гріхів галицько-руських писателів він (Б.Грінченко – В.Г.) зачисляє й уживання “провінціалізмів”, т. є. слів, що “існують хіба у яких-там лемків чи гуцулів”, а властиво не існують в тім селі чи повіті, де живе д. Чайченко. Як властиво повинні би писати ті поети, коли б їм було заборонено уживати таких слів народних, які вони чують довкола себе? Чи вони всі мусили б їздити на Псел та над Сулу вчитися українській мові і яку властиво українську мову вважають обов’язковою панове пуристи?” [4, 173]. На цих словах І. Франка необхідно детальніше зупинитися, бо вони стали підставою для його звинувачення в тому, що він начебто закликав до діалектного багатоваріантності української літературної мови, її хутірності. Так, Ю. Шевельов, аналізуючи перебіг

мовної дискусії 1891-1892 рр., вважає, що "І. Франко обстоює не тільки діалектну многоосновність літературної мови – що було б цілком правильно; він обстоює і діялектну многоваріантність літературної мови, що практично було б дуже шкідливо" [12, 53]. На переконання вченого, "практично І. Франко в цій статті цілком знімав з порядку денного змагання до єдності літературної мови і відкривав і сам дорогу хutorянським тенденціям, з тією тільки різницею, що Б. Грінченко проголошував монополію одного хutora, а І. Франко визнавав усі хutori за принципово рівновартісні й гідні права на самостійний розвиток за своїми внутрішніми законами.. В історичній перспективі стаття І. Франка була така ж хибна, як і стаття Б. Грінченка" [12, 53-54]. Думаю, що на цю проблему треба поглянути ширше, а не тільки в контексті дискусії з Б. Грінченком, хоч і у ній І. Франко не обстоював діалектну багатоваріантність української літературної мови, він лише констатував наявність її і пояснив історичну й політичну зумовленість діалектної здиференційованості та рівновартність і цінність усіх мовно-територіальних відмінностей у межах української мови. І. Франко послідовно обґрунтував думку про єдність літературної мови, яка репрезентуючи національні єдність, є "спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучує їх в одну органічну цілість" [5, 207]. "Писатель мусить поперед усього владати добре мовою свого народу, – пише він, – і то не мовою одного села, одного повіту або одної губернії, але мовою такою, котра була б однаково своя, зрозуміла і люба всім повітам, губерніям та селам, мовою літературною, мовою школи і інтелігентного товариства" [8, 9].

Взаємодії літературної мови і місцевих діалектів І. Франко присвятив окрему статтю "Літературна мова і діалекти" [5, 205-210]. У ній він торкається джерел формування літературної мови. "Кожна літературна мова доги жива і здібна до життя, – пише він, – доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи кули людей, а з другої о боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору" [5, 207]. Отже, діалекти розглядаються як одне з найважливіших джерел поповнення й збагачення словникового складу літературної мови. Проте ні тут, ні у всіх інших працях, в яких так чи інакше заторкується питання взаємодії літературної мови і місцевих говорів, мова не йде про утвердження діалектної багатоваріантності в розвитку української літературної мови. Якраз навпаки: послідовно

обґрунтовується думка про доконечну потребу якнайшвидшого вироблення єдиної української літературної мови.

Загалом же питання про використання діалектів у художній літературі, як відзначив І. Франко, піднімається до того часу, поки не сформується і утвердиться літературна мова. "Доки спільна літературна мова якогось народу не вироблена і не розповсюджена настільки, що багатство діалектів могло б затемнити та заплутати її, доги звичайно в кожній літературі підносяться голоси против управління діалектів до літературних публікацій. Про них говорять з погордою, їх підіймають на сміх, їх уживання чи то в розмові чи в письмі вважають неприличним. Так було в XVI віці в Франції, коли як єдиний управнений зразок французької мови вироблялася зусиллями цвіту всієї інтелігенції мова панських салонів. Так було з початку XVIII в. в Німеччині, коли Г'отшед накинувся на диктатора мови і перекладав саксонське наріччя як єдино натуральну загальнонімецьку літературну мову. Аж коли літературна мова усталилася, тоді в Німеччині з радістю привітано діалектові твори: і алеманські поезії Геббеля, і австрійські Штельцамера, і долішньонімецькі Фріца Райтера та Клауса Грота" [5, 207].

В Україні використання різних діалектів у художній літературі, як зауважив І. Франко, мало свої особливості. Спочатку воно підтримувалося "москвофілами", щоб заперечити існування й необхідність самої української мови і утверджувати думку про те, що лемківський, бойківський, гуцульський та ін. діалекти разом із власне російськими є мовно-територіальними видозмінами єдиної всеруської мови, репрезентованої російською державною і літературною мовою. "Цураючися української літературної мови, яку чули довкола себе і якою переважно говорили й самі, не чуючи себе в силах писати російською літературною мовою, якої не знали гаразд, деякі молодші письменники-москвофіли в Галичині кинулися писати місцевими галицькими діалектами, лемківським та бойківським. Розуміється, – зазначає І. Франко, – ми можемо лише благословити їх на тій дорозі, в тім переконанні, що чим глибше вони вникатимуть не лише в людський говір, але також у суть людського життя і чим більші між ними проявляться таланти на тім полі, тим ближчі вони будуть до нас і до нашої української літератури" [5, 208].

Відстоюючи право галицьких діалектів бути використаними в художній літературі, вважаючи, що влучні мовні компоненти південно-західного походження є одним із найбагатших і найбільш надійних джерел розвитку, збагачення української літературної мови, І. Франко чітко усвідомлював, що основою єдиної української літературної мови має стати народнорозмовна мова Наддніпрянщини, оброблена й відшліфована в художніх творах І. Котляревського, Г. Квітки-

Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького. У мові цих письменників каменяр бачив основу того типу, “яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців. Уже хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янець-Подільського виявляла таку однастайність, такий брак різних відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також “вмішаному” і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от кожний, галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників” [5, 206]. ці слова з усією очевидністю підкреслюють, що Франкова концепція української літературної мови якраз заперечувала діалектну варіантність, а не обстоювала її.

Концепція єдиної літературної мови І. Франка визначає і шляхи її розвитку, розбудови, збагачення. Передовсім – це внутрішні мовотворчі процеси відповідно до “прогресу сучасної цивілізації”. І тут І. Франко відіграв виняткову роль, але про це детальніше нижче, коли я зупинюся на мовній практиці самого письменника. Тут тільки зауважимо, що захищаючи Старицького від несправедливої критики щодо “кування” нових українських слів, замишування незвичними, рідкісними словами і вживання деяких слів не в тому значенні, яке вони мають, а в іншому, він писав: “Не забуваймо, на ковані слова, провінціалізму та неологізму д. Старицького нарікають звичайно ті, які або раді би звузати обсяг українського письменства до рамок “домашнього обихода” і яким українська мова видається а ргіогі непридатною для вислову інтелігентних думок і відносин – або ж се митрять люди, які хвилю перед тим або хвилю по тім без церемонії будуть доказувати бідність та некультурність української мови, брак у ній найпростіших слів і термінів для культурної потреби і т. ін.” [7, 275].

Важливим джерелом розвитку літературної мови, як уже вказувалось, були діалектні одиниці, ширше – народнорозмовна стихія, слова й мовні звороти з “питомого народного життя”.

Ще одним джерелом розвитку літературної мови, на думку І. Франка, були запозичання з інших мов. Будучи поліглотом, вільно володіючи основними європейськими мовами, прекрасно знаючи латину й греку, письменник сам вдавався до запозичення слів у випадках, коли не було адекватних українських відповідників, вважаючи цілком природнім такий процес.

Нарешті, літературна мова збагачується завдяки мові талановитих і популярних письменників. “Здається, мова се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі

свій окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова” [7, 276].

Франкова концепція формування єдиної української літературної мови знайшла послідовну реалізацію в його ж художній, літературно-критичній і науковій творчості, його мовній практиці. Реалізуючи засадничі положення своєї концепції розвитку літературної мови – широке використання можливостей внутрішніх мовотворчих процесів, зокрема словотворення за українськими словотвірними моделями, переосмислення значення наявних лексем і вживання їх у вторинній номінативній функції, калькування слів і мовних зворотів, яких бракувало тодішній українській мові, безпосередні запозичання з інших мов, добір необхідних мовних одиниць із розмовного мовлення, включаючи діалектне, постійне збагачення власної літературно-мовної практики – І. Франко відіграв надзвичайно важливу роль у розбудові єдиної літературної мови, поступовому зближенню галицького варіанта літературної мови з наддніпрянським. Вражає, передовсім, діяльність письменника щодо збагачення лексики літературної мови кінця XIX – початку XX ст. Так, опублікований покажчик слів, ужитих тільки в поетичних творах І. Франка, фіксує понад 35 тис. слів.

Порівняльний аналіз тридцятип'ятитисячного лексику поетичного ідіолекту Каменяра та реєстру лексем “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка показав, що в поетичній творчості І. Франка вжито понад 15 тисяч слів, які не засвідчені тодішніми найповнішими лексикографічними працями. Це власне є ті слова, які були утворені або художньо реактуалізовані, тобто введені в літературне мовлення з розмовного, завдяки поетичній діяльності насамперед І. Франка, а також художній творчості його сучасників [1, 688]. Серед цих слів переважають похідні слова найрізноманітніших тематичних груп лексики, сконструйовані за словотвірними моделями української мови. Так, тільки для поповнення найменувань осіб використані моделі віддієслівних і відіменних утворень із суфіксами –*ець* (*гонець, олімпієць, гвардієць, луканець, хробрець, первенець*), –*ник* (*ремесник, смертник, супітник, мовчальник, кривдник, карточник, пакетник, владник, очник, бойовик, гвалтовник*), –*ар* (*арендар, звонар, арф'яр, вагар, бідар, весляр, шматяр, цибуляр, онучкар, козир*), –*тель* (*будитель, правитель, проситель, губитель, зритель, віритель, властитель, гоїтель*), –*ист* (*-іст*), (*шовініст, фаталіст, окуліст, флейтист, софіст, мораліст, машиніст, стиліст, хроніст, догматист*), –*анин* (*краянин, крилошанин, соціялиш, острів'янин, латинялиш, собіянин*), –*ик*, –*чик* (*школярчик, барончик, отчик, буфетчик, промінчик, філантропчик, плазунчик, коханчик, смаркачик, синчик, богачик*), –*ач* (*скрипач, силач, стівач, ляпач,*

в'язач, кермач), **-ак, -як** (вожак, дивак, товстяк, чистик, довжак), **-ун** (кликун, вістун, говорун, дикун, красунь), **-ан** (грубіян, великан, інтриган, гордян), **-ант** (фабрикант, практикант, комендант, секундант, комедіант, спекулянт), **-ир, -ір** (бомбардир, банкір, богатир, канонір), **-к(а)** (будителька, пенсіонерка, арфістка, економка, любителька, тиранка, інфантка, кормителька), **-инця** (арф'яниця, вартівниця, учениця, отруйниця, сидільниця), **-анка** (спартанка, норманка, гамбургжанка), **-иня** (болгариня, охмістриня), **-ици** (майстериця, фельдшериця, тонелиця), **-ачка** (блідачка, бідачка, плачка) та ін.

Це ж стосується і прямих лексичних запозичень. Ось деякі слова іншомовного походження, не засвідчені тодішніми словниками, але які використав І. Франко у поетичній творчості: *aborigen, аванс, авізо, автономія, авторитет, агент, адмініструвати, ад'юнктура, акант, акцент, акціонер, альтана, амброзія, аналогічний, анахронізм, антипатія, антиподи, антологія, апартамент, апеліяція, апологет, аргонавти, аргумент, атрибут, афект, аферизм, алярм, акорд, епілог, епізод, епігон, ентузіаст, ефеб, експерт, експрес, культ, компроміс, конкурс, форум, фрейліна, формат, флота, шоколада, ранга, резерва, рецепта, романса, каскада, екстаза, дебата, гардероба, когорта* та ін. [1, 689-690].

Використання діалектних компонентів у мові творів І. Франка має принаймні два аспекти. З огляду на те, що митець українську літературну мову спочатку пізнавав за творами М. Шашкевича, М. Устияновича, Ю. Федьковича та ін. галицьких письменників, бо тодішня школа не давала доброго знання її, оскільки в ній вивчали слов'яноруське “язичіє”, а також через авторське засадниче положення писали народною мовою, якою для Каменяра був рідний йому бойківський говір [2, 476-478], у мові художніх творів І. Франка раннього періоду досить повно відбилися основні фонетичні, граматичні і лексичні риси бойківського діалекту. При цьому вони однаковою мірою поширені як у мові персонажів, так і в авторській мові. Згодом, опанувавши українську літературну мову наддніпрянської України, перейнявшись проблемами формування єдиної літературної мови, І. Франко, перевидаючи свої твори, виправляв їх мову, замінював вузькодіалектні форми слів, слова, звороти, передовсім у авторській мові, на такі, які використовували східноукраїнські письменники. У “Передньому слові” до другого доповненого видання збірки “З вершин і низин” у 1893 р. він писав: “Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, котрої вироблення до ступеня мови літературної за останніх 20 літ все ж таки посунулось наперед, може й не без моєї скромної підмоги” [9, 20]. У 1910 р. у “Передмові” до другої редакції одного з перших своїх художніх творів –

повісті “Петрії і Довбушуки” І. Франко підкреслив, що він “поробив деякі скорочення та численні язикові поправки (виділення наше – В. Г.), лишаючи цілість, як свого роду літературний документ, без основної переробки” [10, 328]. Ці виправлення пов'язані передусім із заміною діалектних форм, слів, зворотів на загальноукраїнські, пор.: *тов рівнинов, сусідов на тою рівниною, сусідою, тая, тос, тую, тії на та, ту, ті, отець на батько, єї на її, вділ на вдолину, ми, мя, ю на мені, мене, її, учит, ідіт, співають на учить, ідїть, співають, нич на нічого, щоби-м го свому псу киув на щоб я його свому псові киув, сли тя на як тебе і т.д.* У перевиданнях своїх збірок “З вершин і низин”, “Мій ізмарагд” І. Франко у тих місцях, де не порушувались ритм і рими віршів, замінював діалектні закінчення іменників, займенників і прикметників, наприклад: *таков темнов на такою темною, ніяков – ніякою*, форми *щастєм на щастям*, займенники *вни, мні, ми, єї, му на вони, мені, її, йому*, слова *ту, сли, тра, най на тут, як, треба, хай; жисні путь на путь життя; в твоїй движесь глибині – в твоїй живе глибині*, тверді закінчення дієслів наказової форми *ходїт на ходїть* та ін. [2, 514-515].

Інший аспект проблеми зв'язків мови художніх творів І. Франка і західноукраїнських, передовсім бойківського, діалектів спричинений свідомим, цілеспрямованим використанням територіальних мовних компонентів із відповідною творчою настановою, зокрема задля передачі автентичності мовлення персонажів, відтворення місцевого колориту, досягнення більшої виразності, образності, гармонізації мовної форми зі схопленим нею змістом. Дослідник мови персонажів прозових творів І. Франка І. Ціхоцький відзначив: “Мовлення персонажів-селян чи вихідців із сільського середовища фіксує чіткі фонетичні та морфологічні риси говірок південно-західного наріччя української мови – передусім бойківських та наддніпрянських. Саме діалект, тобто вживані автором фонетичні, морфологічні, лексичні та синтаксичні риси мовлення жителів бойківського Підгір'я, слугує засобом “типізації мови ріпників – недавніх селян” [11, 63]. І. Франко підкреслював, що етнографічні відмінності українського народу, в т. ч. й мовні, при спільності української основи “ані знівечити, ані замазати ... не можна, та й чи треба? Адже се не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на пожиток цілості (виділення наше – В. Г.)” [4, 174-175]. Тому багато ж з діалектних мовних одиниць, які потрапили в живу народнорозмовну мову, він вважав загальнонаціональним надбанням і пропагував їх мовою своїх художніх творів, сподіваючись, що вони органічно ввійдуться в єдину українську літературну мову.

Таким чином, І. Франко відіграє особливу роль у змаганнях за єдність нашої літературної мови. У часи гострої боротьби між

“москвофілами” й “народовцями”, коли заперечувались існування й сама потреба єдиної української літературної мови, чітка позиція, теоретичні настанови Каменяра в питанні вироблення єдиної української літературної мови та його письменницька мовна практика були єдино правильними, торжество яких і показав подальший розвиток української літературної мови.

1. Гренук Василь. Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 25-27 вересня 1996 р.). – Львів, 1998. – С. 686-690.
2. Курс історії української літературної мови. – К., 1958. – Т.1.
3. Франко І.Я. Володимир Самійленко: Проба характеристики // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1982. – Т.37. – С. 193-204.
4. Франко І.Я. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980. – Т.28. – С. 167-175.
5. Франко І.Я. Літературна мова і діалекти // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1982. – Т.37. – С. 205-210.
6. Франко І.Я. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Колар // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1981. – Т.29. – С. 40-50.
7. Франко І.Я. Михайло Петрович Старицький // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1982. – Т.33. – С. 230-277.
8. Франко І.Я. Наше літературне життя в 1892 році (листи до редактора “Зорі”) // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1981. – Т.29. – С. 7-22.
9. Франко І.Я. Передне слово // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976. – Т.1. – С. 19-21.
10. Франко І.Я. Петрії і Довбушки [Друга редакція]. Передмова // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1979. – Т.22. – С. 327-329.
11. Ціхоцький І.І. Мовна характеристика персонажів у прозі Івана Франка. – Дисертація на здобуття наук ст. канд. філол. наук. – Львів, 2004.
12. Швельов Юрій. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів-Нью-Йорк, 1996.

The article deals with the contribution of Ivan Franko to the development of the Ukrainian literary language. The analysis of the writer's linguistic and literary-critical works, in which the question of the formation and development of the Ukrainian literary language is touched upon, shows that the writer consecutively vindicated the necessity of making out the single Ukrainian literary language. To this his every effort was bent including the work at the language of his fiction, which testified the cohesion of the Naddnipyriansky and Galytsky variants of the Ukrainian literary language.

Key words: Franko, the literary language, the Galytsky variant of the Ukrainian literary language, the Naddnipyriansky variant of the Ukrainian literary language, linguistic dispute.

ІСТОРІЯ МОВИ, ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛІНГВІСТИКА

УДК 81.44 + 81:33

ББК 81.001.2(2Ук)

Віталій Кононенко

МОВНА КОМПЕТЕНЦІЯ В ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Мовна компетенція формується в процесі освоєння мовної картини світу. Мовна особистість є носієм національно-культурних надбань ментального потенціалу у їх вербальній інтерпретації. Компетенція мовця передбачає його включення в систему образно-асоціативних конотацій, орієнтованих на етнічну самосвідомість.

Ключові слова: мовна картина світу, мовна компетенція, мовна особистість, національно-культурний компонент, концепт, символ, образ, асоціація.

Якщо врахувати, що існують дві нерівнозначні картини світу – концептуальна й мовна, – очевидним стає, що створення принаймні мовного світобачення можливе лише зусиллями носія мови – мовної особистості. Відтворення дійсності через концепти, поняттєві категорії й образні уявлення так чи так відбувається через мовне сприймання, має етнічний підмуок. Якщо, скажімо, у концептуальному розумінні *доля* – “поняття-міфологема, що позначає історично першу (міфологічну в своїй основі) форму осягнення детермінованості людського буття” [6, 167], то з позицій носіїв різних мов це і *фатум*, і *мойри*, і рос. *судьба*, і, зрештою, українське *доля*, витлумачена О. Потебнею як “уособлення”, “міфічна подоба”. “Само по собі слово *доля* не вказує ні на добро, ні на зло, з чого видно доречність епітетів у мр. (українській – В. К.) *добра, лиха, гірка доля*; однак мр. (українські) *недоля, безділля*, протиставляються долі в значенні щастя” [4, 473]. Отож у словесному вираженні при мотивації *доля* – “шось відірване, відкологте, шматок, частина” [4, 473], завдяки сполучуваності з означеннями концепт набуває етнолінгвістичного виміру. Символічними вербальними реалізаціями концепту *доля* на українському ґрунті є образи *дівчини, панича, зозулі* тощо [3, 197-200].

Роль і місце мовної картини в світобаченні носія цієї мови посилюється, якщо йдеться про диференційні ознаки, уявлення та асоціації на оцінні параметри найменування окремо взятого предмета, особливо такого, що має етнічно орієнтовані побутові прикмети. Скажімо, слово *глек (гличик)* при спільному загальному значенні (“висока кругла, переважно глиняна посудина, злегка розширена в нижній частині” – СУМ, II, 61) у деталях розрізняється

навіть за уявленнями носіїв однієї мови: у полтавчан він має дещо іншу форму й оздоблення, ніж у гуцулів; на ці уявлення накладаються особистісно визначені ознаки предмета. Однак для взаєморозуміння носіїв однієї мови достатнім є виділення основних властивостей референтів у межах загальнонаціонального світосприймання; порівняйте: Є в *глеку* молоко та голова не влазить (прислів'я).

Водночас постає проблема визначення національно-культурної мовної компетенції, включеної у концептуальну картину світу: “Мова забарвлює через систему своїх значень і їхніх асоціацій концептуальну модель світу в національно-культурні кольори” [5, 177]. Відоме положення Н. Хомського щодо розмежування лінгвістичної компетенції (linguistic competence) та лінгвістичного знання (linguistic performance) [2] засвідчує функції мовної здібності людини, з урахуванням потреби вибору семантичного компонента, що далі не завжди співвіднесений із когнітивним планом, звичайно, власне когнітивний рівень (рівень знань) надає можливості застосовувати одержані відомості в мовленнєвій практиці з більшою або меншою результативністю, проте вибір змістового компонента стає обов'язковим станом породження висловлювання, організації тексту загалом.

Саме мовна компетенція, вміння ефективно використовувати мову в різноманітних ситуаціях спілкування, передбачає включення в її дефініцію таких релевантних складових, як дотримання національно-культурної норми, врахування особливостей комунікативного акту, ментально орієнтованих оцінок й асоціацій тощо. Для прикладу можна послатися на еталони мовного етикету з його паралелями, залежними від уподобань мовної особистості (порівняйте *спасибі й дякую, добридень, здрастуйте й Слава Ісусу Христу*), що диференціюються в процесі розвитку мовної компетенції в конкретних умовах внутрішньоетнічного спілкування.

Мовна компетенція є, зрештою, національно-культурним надбанням, корені якого тягнуться в минуле, нерідко досить віддалене. Мовна особистість зберігає в своїй генетичній пам'яті вербально фіксовані уявлення зі сфери національного спадку, включаючи різного роду міфологеми, обрядові формули, традиційні стереотипи. Скажімо, в свідомості гуцулів закріпилися, бодай у семантично трансформованих формах, образи *чугайстра, цезника, арідника* як носіїв певних чудодійно-казкових властивостей; порівняйте у М. Коцюбинського: Знав, що на світі панує нечиста сила, що *арідник* (злий дух) править усіх; що в лісах повно лісовиків, які

пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий *чугайстр*, який зараз просить стрічного в танець та роздирає навіл; що живе в лісі голос сокири” (“Тіні забутих предків”). Звичайно, давні міфологічні уявлення складають шар залишкових, переосмислених позначень, що, однак, пов'язує їх із традиційно окресленими смислами.

У зв'язку з викладеними позиціями навряд чи можна погодитись із думкою, що мовні компетенції лише доповнюють “ядро” концептуальної системи, складаючи її периферію [див. 8, 3-10]; вони створюють її базове підґрунтя, яке носії національної мови сприймають як укорінене знання про світ. Порівняйте, наприклад, уявлення українців про *хату* як вмістище добробуту, надії: “Заплакала за мнов хата. як дитина за мамов – так заплакала” (В. Стефаник); про землю як годувальницю (вона *мати, свята, рідна*): “Вона (земля – В. К.) – наша мати, вона – свята! Її цілувати треба, кланяючись...” (Б. Грінченко)

Усвідомлення мовною особистістю картини світу є його інтерпретацією з опорою на психолінгвістичні чинники, що, з одного боку, мають у зародку колективне підсвідоме, архетипне, з іншого, покладаються на систему вироблених у даному соціумі на ґрунті рідної мови уявлень. Інакше кажучи, концептуальна картина світу не може бути репрезентована в мові чужій, навіть частково знайомій. У зв'язку з цим серйозні труднощі виникають на пропедевтичному етапі вивчення іноземної мови, коли мовна компетентність суттєво звужується обмеженістю фонових знань, властивих етносу образно-асоціативної сфери.

Здавалося б, Шевченкова метафора “Не спалося, а ніч – як море” не вимагає обов'язкової орієнтації на національно-культурну парадигму; однак з урахуванням того, що море для основної частини українства, що проживає в степовій або лісостеповій зоні, є щось далеке, незнайоме, образ моря набуває етнічного “присмаку” (“щось велике, утаємничене, прекрасне”). Інший приклад. Відомі слова М. Коцюбинського “Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться” викличуть художній ефект лише за умови знання старого українського села – бодай через народницьку літературу минулих часів – з його нужденним, страждальним життям.

Не менш показовий щодо виявлення мовної компетенції статус сталих образно-ціннісних стереотипів, що виникли й закріпилися в ментальному світі носія мови на ґрунті усталених уявлень про довкілля. Порівняйте, скажімо, вислови *полохливий, як засць; хитрий,*

як лис (“лис Микита”), струнка, як тополя: А три верби схилилися, / Мов журяться вони (Л. Глібов) тощо. “Розкодування” подібних образних уявлень через їх співвідношення із поняттєвими категоріями для носіїв національної мови є процесом звичним, майже автоматичним, побудованим на спільному асоціативному діапазоні образів і уявлень.

З іншого боку, образно-асоціативні моделі побудовані на індивідуально-авторському, нетрадиційному переосмисленні, здійсненому з використанням модусу фіктивності [див.: 2, 127 і далі], вимагають додаткових зусиль, принаймні консітуативних, у процесі дешифрування образу (порівняйте *сонячні кларнети* П. Тичини, *знак терезів* М. Рильського тощо). За таких умов постає проблема адресата як одержувача інформації в процесі інтеракції релевантних ознак і його емотивного, чуттєвого уявлення; як наслідок детермінація національно-культурними асоціаціями ускладнюється.

Звичайно, мовна компетенція спричинена вербально-поняттєвим потенціалом особистості, зумовленим соціальними, психологічними, освітньо-культурними й іншими чинниками, зрештою, й власними уподобаннями особистості. Знання навколишньої дійсності розчленовуються, набувають ознак індивідуально-асоціативного сприймання, що, однак, не порушує загальнонаціонального типу загальномовного світобачення. Розглянемо окремі прояви мовної компетенції, що спирається на мовну особистість у її зв'язках і окремішності щодо інших носіїв рідної мови.

Наприклад, для гуцулів, що впродовж історичного періоду сплавливали ліс гірськими річками, слово-поняття *дараба* – ‘пліт із дерев'яних кругляків’ (порівняйте назву книжки С. Пушика “Дараби пливуть у легенду”). При відповідному поясненні значення слова *дараба* в свідомості українців, знайомих за художніми творами, тими ж “Тінями забутих предків” М. Коцюбинського, з овійними легендами життям гуцулів, цей нехитрий засіб пересування викличе романтизовані уявлення. Незнайоме спочатку слово в контексті етнічних стереотипів набуває виразних емотивних конотацій.

В оцінно-експресивній функції мовні одиниці – від слова до тексту – тяжіють до “схвалення / несхвалення” на ґрунті когнітивних даних, фоново-ментальних орієнтацій мовної спільноти. З огляду на національно-культурні традиції оцінний компонент виявляє свою градаційну шкалу, проте внутрішня форма, зумовлена культурним стереотипом, зберігається в своїй основній розпізнавальній іпостасі. Якщо, наприклад, з традиційними уявленнями про українців пов'язується прихильність до вживання сала та *галушок*, то в оцінно-

емотивних контекстах, попри квазістереотипність подібних символів, вони лише умовно сприймаються як репрезентативні. Зрештою, принцип фіктивності оцінного компонента реалізується через усвідомлення квазістереотипу, а відтак і з осмисленням внутрішньої форми вербального образу. Водночас виявляють себе метафоризований підтекст висловлювань, що переводить семантичну презентацію в емотивно забарвлений, здебільшого розмовно-просторічний, принаймні знижений план оповіді.

Побудовані на метафоричному слововживанні висловлювання, що включають символічні образи й уявлення, викликають оцінно-експресивний ефект у силу їхньої співвіднесеності зі звичним, закріпленим у народній свідомості сприйманням. Процеси ментального характеру накладають відбиток на світорозуміння навіть за умов індивідуально-авторського переосмислення вербальних образів, виведення їх за межі оцінно-експресивного поля. Скажімо, Б.Грінченко використовує слово-образ *постоли* в складі вислову негативного змісту *лізти в душу з постолами* (поза контекстом *постоли* сприймаються як стилістично нейтральна номінація). Викликана аналогією з фразеєю *лізти (влязти) з чобітьми в душу* ‘грубо втручатися в чиясь особисте життя, в коло чужих інтимних переживань, почуттів’ [СУМ, IX, 346-347] стійка сполука з ключовим компонентом *постоли* зберігає, очевидно, більш виразний, ніж у вислові з компонентом *чоботи*, національно-орієнтований сенс, отож і співвіднесеність із ментально зумовленими уявленнями. Порівняйте:

Хай, хто хоче, з *постолами*
Лізе в душу до людини,
Щоб примусити всіх думать
Одновірно, без одміни, -
Друзі кохані! У нас хай пишає
Вільно і думка, і віра:
Там упокою людина зазнає
Тільки, де воля є шира.

(Б. Грінченко)

Із залученням різного роду фразеологізованих утворень встановлюється зв'язок між типізованими ситуаціями, закріпленими в свідомості мовної особистості, і новою інформацією, отож внутрішня форма фраземи сприяє пізнанню нового змісту. До того ж вживання фраземних одиниць супроводжується асоціативно-образними уявленнями, що переводить процес відтворення інформації у план її національно-культурного осмислення. Навіть за

умов часткової чи повної втрати сучасним мовцем внутрішньої форми фраземи (порівняйте в висловах типу *цур тобі, пек тобі, байдки бити* і под.) вона усвідомлюється як невід'ємний компонент народного світобачення й органічно входить у коло національно орієнтованих вербальних засобів.

У разі сприйняття мовцем мотиваційної бази фраземи, в тому числі на ґрунті народної етимології, її віднесеність до національно-культурної сфери мови суттєво посилюється. Єдність етнокультурологічних засад слововживання у носіїв мови забезпечує включення фраземного матеріалу в побутове мовлення як складової картини світу, орієнтованої на національний мовний тип. Якщо, скажімо, наводиться вислів *моя хата скраю*, то в свідомості значної частини україномовного населення це не лише утвердження своєї непричужності до чогось, але й водночас узагальнення, оцінка, до того ж негативна, ментальної вдачі.

“Добудовуючи” образний світ фраземи за рахунок контекстного оточення, мовець прилучається паралельно до лінгвокреативної діяльності, зумовленої його мовною компетенцією, вмінням відчутти, проіннятися внутрішнім смислом стійкого звороту. У свідомості сучасного мовця фразера на Миколи та й ніколи може не пов'язуватися з релігійним святом св. Миколая Чудотворця, але його значення ‘годі сподіватися на здійснення чогось очікуваного, бо чудес не буває’, вибудовує тексти, проінняті відчуттям неможливого, але сприйняті через призму жартівливого ставлення до такої ситуації.

Водночас очевидним стає положення щодо різних рівнів реалізації мовної інтерпретації світу: у вигляді лексикону, що дає змогу співвіднести позначення зі смислом відповідного референта, а через нього – і з концептом у його образно-асоціативних зв'язках; у вигляді семантичних систем глибинного характеру, з властивими їм категорійними ознаками, що передбачають можливість включення в класифікацію нових явищ і знань про них. Показовим щодо дії класифікаційного принципу в мовному освоєнні світу є введення в широкий обіг нових понять і суджень, зафіксованих у вербальних формах і значеннях. Наприклад, осмислення *помаранчевого* кольору як кольору демократичних перетворень відбувалося на ґрунті усвідомлення кольору як символу; порівняйте суспільну функцію таких кольорів, як *червоний, зелений* і под. Отож рідна мова містить достатньо ресурсів, здатних вербально відтворювати зміни в картині світу, що виникають як наслідок операцій у колі вже існуючих поняттєвих категорій. Зрештою, і в історичній ретроспективі неважко побачити компоненти, що своїм вмістом засвідчують позитивний

консерватизм багатьох системно-структурних форм, які зберігають риси національного мовного генофонду; для українського мовного типу це, зокрема, форми кличного відмінка, давноминулого часу (*був ходив*), давального однини іменників чоловічого роду на *-ові, -еві* тощо. Сприймання мовною особистістю подібних утворень як власне українських є однією із визначальних ознак етнічного самоусвідомлення й водночас орієнтацією на вибір того варіанта слововживання, який відповідає мовній компетенції. Такий відбір, вочевидь, зумовлений не лише особистісними уподобаннями носія мови, а й його культурною самовизначеністю, прагненням “сказати по-українськи”, без звертання до калькованих або запозичених мовних утворень.

Ідеться навіть не про обов'язкове використання лексико-граматичних форм, а про усвідомлення їхнього уживання як такого, що відповідає “духу” національної мови. З іншого боку, розвивається природне, органічне відчуття “правильного”, “нормативного” на противагу “неправильному”, “чужомовному”, скажімо, в семантичному розрізненні словосполучень “іти по воду” й “идти по воду” як стилістично відмінних синонімів).

Дослідники ортологічних (варіантних) явищ від П. Житецького до Б. Антоненка-Давидовича підкреслюють роль і значення мовної свідомості, чуття мови в оцінці “правильного” з позицій не лише формально-змістових, а й мовних констант, тих лексико-граматичних і семантичних універсалій, що й визначають “загальнонаціональний мовний тип” (Ю. Караулов). Звичайно, окремо фіксована мовна парадигма ще не є достатньою інтеграційною основою розрізнення “свого” й “чужого”, “свого” й “іншого” в мовному варіюванні; потрібний внутрішній рух до інваріантних ізоглос, усвідомлений і неусвідомлений, підтриманий загальнонаціональним рухом до чистоти мовної інтерпретації, з тим щоб у мовній свідомості закріпилися саме ті ознаки української типології, які й визначають національне обличчя мовця.

Відомо, що мовна компетенція ґрунтується на психологічних засадах, окреслених національним характером, тією ментальною базою, яка й відкриває простір для вияву мовного стереотипу, ідіому в широкому сенсі. Як писав М. Шлемкевич, “не лінгвістична ідіома важна, але, те, що мільйони, носій української душі, потребують того слова, для вияву саме її, тієї української душі” [7, 98-99]. Вчений вбачає втілення української душі в народній пісні (“Благословенна будь проміж жонами, Відродо душі і сонце благовісне! Зроджена з розкоші, окроплена сльозами, Моя ти муко, мій ти раю, пісне!” [там

само, 99]). На народнописній основі вибудовується поетичний світ українця, але очевидно, що його замало для визнання багатьох особливостей національного типу, в тому сенсі й його мовної компетенції.

Слово в його інтелектуально осмисленій і емотивній організації формують уявлення про світ через систему вербальних образів, символів і концептів з урахуванням складності їх виявлення. У лексикалізованій (пропущеній через індивідуальне світосприймання) реалізації не тільки такі слова, як *село, дума, Дніпро* й под., а й повоутворення на кшталт *бібліотека, депутат, метро* осмислюються в категоріях сучасної української мовної дійсності. Традиційні мотиваційно-культурологічні ізголи постійно доповнюються й удосконалюються разом із розвитком спільноти, громадянства, водночас прогресує й мовна особистість, хоч цей процес лише поволі впливає на підвалини мовної компетенції.

Показово, скажімо, що для сучасного читача тексти І. Котляревського та Т. Шевченка сприймаються як цілком приступні, більше того, сучасне “прочитання” збагачує їх досвідом людини нашого часу. Так, Шевченкове “Нема на світі України, немає другого Дніпра” усвідомлюється як утвердження самодостатності сучасного українства, як факт само ідентифікації з позицій державотворення. Не виключається в той же час завдання прив’язати мовну особистість із її мовною компетентністю не лише до різних періодів розвитку системно-структурної організації мови, а й до конкретного стану культурно-історичного процесу загалом, змін у мовній картині світу зокрема.

Не викликає сумнівів, наприклад, що асоціативне поле рядків “Енеїди” Котляревського “Для ночі вдвоє калаури / На всіх поставили баштах, Ліхтарні вішали на шнури, / Ходили рунди по валах” 200 років тому ґрунтувалося на більш приступних читачеві мотиваціях, аніж нинішні, що не заважає їх сприйманню як національно-культурний феномен.

У колі спілкування мовних особистостей зрештою виявляються компетентнісні можливості кожної з них і водночас встановлюється той між особистісний паритет, який певною мірою нівелює ступінь лінгвокультурної здібності кожного мовця. Відбувається процес “пригигання” одного мовця до іншого з одночасним “підтягуванням” менш компетентного до більш компетентного, на умовах дотримання спільності позицій у мовному спілкуванні. Система перепитувань, з одного боку, орієнтацій на співрозмовника з урахуванням рівня його

лінгвістичної культури, з іншого, забезпечують належний рівень взаєморозуміння.

За приклад послуговують діалоги персонажів-селян і Мавки (“Лісова пісня” Лесі Українки), яка не може знайти спільної мови з людьми, що живуть хліборобською працею; конфлікт якраз і побудований на взаємному нерозумінні; порівняйте:

М а т и

Як так і жати маєш...

М а в к а (з острахом)

Як-то? Жати?

Ви хочете, щоб я сьогодні жала?

М а т и

Чому ж би ні? Хіба сьогодні свято?..

Ось на серпа – попробуй. Як управлюсь,

то перейму тебе і под.

Орієнтація наратора, зазвичай достатньо компетентного щодо сутнісних ознак об’єкта зображення, на наратованого вимагає від нього співвіднесення з рівнем як комунікативної, так і мовної компетенції адресата, уважного ставлення до його мовних запитів і зацікавлень. Відмовитись від урахування мовних потреб читача художнього твору означає втратити його, принаймні ускладнити процес спілкування з ним. Порівняйте текст: “Хата наша, батьківська й дідівська, старовинна, з плетеним бовдуром і без віконниць, стояла над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча. Стояла при самій греблі – вся у вербах, берестах, жовтій акації та бузині. одразу ж за глухою стіною, мало не від призьби й до самої річки лежав родючий низовий сінокос, трава на ньому виганяла ледь не по очкур косареві. По весні, коли розливалася повінь, каламутні гунські води підступали аж до хати, і дід наш Василь Феодулович із трьома синами Павлом, Михайлом та Филімоном боронилися від потопа загадою з гною” (Гр. Тютюнник). Організація цього тексту передбачає виникнення у читача комфортного відчуття щодо усіх названих в уривковій реалії – назв населених пунктів (*Полтава, Гадяч*), побутових предметів (*бовдур, віконниці, призьба*), типових для українського довкілля рослин (*верби, берести, жовта акація, бузина*), ознак знайомого пейзажу (*річка, сінокіс, гребля*). У менш підготовленого читача можуть виникати труднощі з тлумаченням окремих найменувань (*бовдур, очкур*), але загальний контекст “підкаже” відповідь. Головний сенс уривку в його спрямованості на породження позитивних конотацій, прищеплення почуття amor linguae, задоволення від музики рідного слова.

Смислова інтерпретація текстів, незалежно від їхнього логіко-когнітивного наповнення, а лише усвідомлених на рівні мовної компетенції, набуває високої вірогідності в силу мовного огочення, що створює умови для взаєморозуміння, як кажуть, “з півслова”, завдяки спільності мовної картини світу з її етнічною орієнтацією, національно неповторністю, єдиним образно-асоціативним потенціалом. Концептуальна система носія мови є динамічним утворенням, що зазнає змін під впливом накопичення в його свідомості нової інформації та її вербального закріплення й мисленого опрацювання; проте ця система не порушує принципів і вихідних позицій в пізнанні світу через поняття, образи, символи концепти, орієнтовані на національно-культурні форми пізнання.

1. Васильев С. А. Философский анализ гипотезы лингвистической относительности. – К., 1974.
2. Жюль К. К. Мысль. Слово. Метафора // Проблемы семантики в философском освещении. – К., 1984.
3. Копоненко В. І. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 1996.
4. Потебня Л. А. О доле и сродных с нею существах // Потебня А. А. Слово и мир. – М., 1989. – С. 473.
5. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988.
6. Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.
7. Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська душа. – К., 1998.
8. Chomsky N. Aspects of theory of syntax. – Cambridge, 1965.

Language competence is being formed in the process of mastering the world linguistic pattern. The linguistic personality is the bearer of national-cultural patrimonies of mental potential in their verbal interpretation. The speaker's competence requires his/her inclusion to the system of figurative-associative connotations oriented to the ethnical self-consciousness.

Key words: world linguistic pattern, language competence, linguistic personality, national-cultural component, concept, symbol, figure, association.

УДК 811.161.2'282.2 + 81'373.611

ББК 81.05 (2Ук)

Роман Бачкур

СЛОВТВІРНА СТРУКТУРА ГУЦУЛЬСЬКИХ НАЗВ ТВАРИН І РОСЛИН

У статті аналізуються структурно-словотвірні особливості назв тварин і рослин у гуцульських говірках, окреслюються типові способи й засоби номінації, описуються словотвірні форманти, виявляються специфічні елементи й тенденції гуцульського іменникового словотвору.

Ключові слова: назва тварини і рослини, гуцульські говірки, словотвірний формант, спосіб словотвору, словотвірний афікс, словотвірна структура іменника.

Всеохопне вивчення національної мови неможливе без залучення до матеріалу дослідження її територіальних діалектів. У зв'язку з цим останнім часом актуальними є студії над мовою регіональних мовних утворень – говірок окремих сіл, районів, областей, регіонів. Так, сьогодні з'явилось чимало досліджень діалектів української мови, присвячених, наприклад, питанням фонетики [див.: 9; 18; 19 та ін.], лексики й фразеології [див.: 4; 5; 10; 15; 20; 22 та ін.], словотвору [див.: 1; 2; 13; 25 та ін.], граматики [див.: 3; 6; 23 та ін.] тощо. Однак, незважаючи на велику кількість праць, поки що рано говорити про всебічне науково-лінгвістичне висвітлення особливостей того чи іншого говору.

Гуцульські говірки, які охоплюють гірські райони Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей, репрезентують яскравий діалектно-мовний матеріал, що відзначається насамперед своєю архаїкою у фонетичній та граматичній системі, порівняно з іншими говорами. Зважаючи на складні умови розвитку краю, у гуцульських говірках відбито чимало запозичень із польської, румунської, угорської, німецької мов, що є характерною рисою гуцульського лексику.

Лексика краю й реконструйовані процеси номінації, в результаті яких вона постала, репрезентують насамперед своєрідність мислення та ментальність українців Гуцульщини. Причому, на нашу думку, благодатними для дослідника пластами лексики є ті групи слів, які позначають реалії, важливі в повсякденному житті мовця, адже саме такі денотати закономірно отримуватимуть у мові більшу кількість номінацій, відзначатимуться різноманіттям структури тощо. Поряд із такими тематичними групами, як назви знарядь праці, їжі, одягу, хатніх артефактів та деяких інших, назви рослин і тварин посідають важливе місце в системі гуцульських номенів, адже тваринництво, землеробство, полювання, лісівництво, знахарство – це сфери діяльності, надзвичайно важливі для гуцулів не тільки в минулому, а й у сучасному [див.: 7; 8; 20; 21; 22; 24; 26 та ін.]. З іншого боку, “цей номінативний масив формувался упродовж усього історичного розвитку мови та еволюції етносу; по-друге, в назвах рослин відображено широкий спектр інформаційних каналів: слухових, зорових, дотикових, запахових, смакових, а також аксіологію та почуття народу; по-третє, з'ясування особливостей добору мотиваторів при творенні фітонімів (а сказане стосується й назв тварин. – Р. Б.) дозволяє глибше пізнати як номінативні механізми

мови в цілому, так і їхнє підґрунтя в етносвідомості” [16, 1]. Акцентування уваги на словотвірній структурі гуцульських назв тварин і рослин дає змогу розкрити особливості процесів номінації цього пласта лексики, висвітлити специфіку та закономірності гуцульського іменникового словотвору.

Метою статті є дослідження структури гуцульських назв тварин і рослин. Матеріалом послужила укладена картотека зоо- та флороназв (всього близько 350 номенів), дібраних із Короткого словника гуцульських говірок – єдиного поки що сучасного лексикографічного джерела гуцульської лексики [11]. До уваги бралися назви тварин і рослин, які відрізняються від літературних відповідників як фонетично, так і структурно, тобто які утворені або від інших основ, або з допомогою відмінних від літературних словотворчих засобів.

Серед аналізованих назв тварин і рослин дванадцять є кільकाслівними найменуваннями. Серед них: *бабише вухо* (груздь), *шовкова косиця* (едельвейс), *іван-губа* (мухомор), *зазулині черевички* // *зазулині чоботи* (зозулинець)*, *земена грань* (ісландський лишайник), *земле серце* (порхавка їстівна), *іван-зіле* (синяк звичайний), *кедрове зіле* (ялівець), *куріча лапка* // *куріча сліпота* // *куріче стеженце* (жовтець), *криве зіле* (гірчак), *писана трава* (шовкова трава), *позички червоні* (порічки). Із наведених назв окремі мають по одному чи по кілька однослівних синонімів, пор.: *шовкова косиця* – *білотка*, *едельвейс*; *іван-губа* – *гадіриця*, *гадірка*, *маримуха*, *моримух*, *мушінк*, *тросника*; *куріча лапка* – *козельці*; *позички червоні* – *свірниці*. Як бачимо, відсутність кільकाслівних найменувань тварин та наявність кільकाслівних й однослівних синонімів засвідчують тенденцію до синтетичності (однослівності) системи назв тварин і рослин.

Серед аналізованих назв тварин і рослин зафіксовано кілька композитів, зокрема: *білогруд* // *білогрудик* (водомороз), *вертидерево* (короїд), *маримуха* // *моримух* (мухомор), *дев'ятосенник*, *дев'яцель*, *дев'ятосил*, *чортополох* (відкаслик безстебний), *жовтогрудка* // *жовточеревка* (вівсянка), *зрадзіле* (*зрадзіль*, *зрадзьіле*) (парило), *лендерево* // *лердерево* (модрина), *нечуйвітер* (стокротка), *надиволос* (хвоць), *самозелень* (молочай), *стулигуба* (ласкавець), *царзілля* (*царзіль*) (оман). Як бачимо, композитні назви тварин та рослин найчастіше можуть утворюватися на базі дієслівної та іменникової

основ (*надиволос*, *вертидерево*, *стулигуба*, *моримуха*, *нечуйвітер*, *зрадзіле*), прикметникової та іменникової (*білогруд*, *жовточеревка*, *жовтогрудка*), числівникової та іменникової (*дев'ятосил*), займенникової та іменникової (*самозелень*) або ж двох іменникових (*царзілля*, *чортополох*), причому основоскладання супроводжується інтерфіксацією й інколи суфіксацією (*жовтогрудка*, *білогрудик*).

Непохідні назви тварин і рослин у гуцульському говорі порівняно нечисленні. Це здебільшого запозичені з румунської, молдавської, угорської чи інших мов, з якими за історичних обставин приходилося співіснувати українській у нашому регіоні, лексеми на зразок *букулай* (білий баран), *ватуїка* (молода вівця), *гергалици* (довгоносик), *капуші* (овеча воша) та ін. Непохідними на сучасному зрізі є й ті слова, які, будучи в минулому мотивованими, втратили свій зв'язок із етимомом. Наприклад, гуцульська назва живокосту лікарського *гав'ез* (*гав'езь*) історично є складним іменником, утвореним на базі основ **gav-* (цей корінь зберігся у сучасному іменнику *гов'ядина*) та **ez-* (сучасне *язик*), що дослівно означав “волячий язик” [14, т.1, с.447-448]. Частина непохідних іменників на позначення представників флори і фауни в гуцульських говірках мають непрозору структуру, наприклад: *женетин*, *жубела*, *заповать*, *кумбук* та ін.

Основний масив назв тварин і рослин у гуцульських говірках становлять похідні суфіксальні (рідше конфіксальні) іменники, а також субстантиви, утворені лексико-семантичним способом.

Одним із продуктивних словотворчих засобів у структурі дериватів на позначення тварин і рослин є суфікс *-иц-*, який репрезентує два словотвірні типи: а) деривати, мотивовані іменником – *бабиці* (грубозерниста квасоля), *клениця* (клен), *кобилиця* (коник-стрибунець), *кремениця* (у 2 знач. кремена лікарська), *лисиці* (гриб лисичка), *перчиця* (червоний стручковий перець), *муравиця* (квасениця звичайна); б) деривати, мотивовані прикметником – *болотниця** (калюжниця болотна), *білиці* (білка), *ласиці* (ласка), *німиця* (блекота). Як бачимо, усі деривати жіночого роду, а в окремих із них фонетично змінилася флексія [’а] на [’і], що загалом характерно для гуцульських говірок.

* Для цього деривата характерна подвійна мотивація: з одного боку, прикметником *болотний* (“болотна рослина”), а з іншого – іменником *болото* (“рослина, яка росте на болоті”). У другому випадку слід виділяти не суфікс *-иц-*, а суфікс *-ниц-*. На нашу думку, обидві версії мають право на існування з однаковою вірогідністю.

* Тут і надалі через дві скісні риски курсивом подаються синонімічні назви, в дужках курсивом подаються фонетичні варіанти.

Іменники чоловічого роду, що позначають тварин і рослин у гуцульських говірках, найчастіше утворюються з допомогою суфікса *-ник*, причому також виділяємо два словотвірні типи: а) мотивовані іменником *бешизник* (вороняче око), *бур'яник* (молодий ведмідь, що живився рослинною їжею), *гостечник* (плаун), *кровник* (звіробій), *оливник* (заяча капуста), *осетник* (осот), *татарник* (родовик лікарський); б) мотивовані прикметником – *краванник* чи *креванник* (деревій), *дівочник* (у 2 знач., тільки одн. первоцвіт звичайний). Суфікс *-ник*, як свідчить аналізований матеріал, спеціалізується на творенні назв рослин (за винятком іменника *бур'яник*), причому мотиваційною основою таких назв здебільшого виступають найменування хвороб, від яких допомагає рослина, названа дериватом, пор.: *бешеги* → *бешизник*; *гостець* → *гостечник*, *кров* → *кровник*.

На творенні іменників тільки чоловічого роду спеціалізуються також суфікси *-ак* (*сліпак* – “у 1 знач. вуж”; *хромак* “кульгава вівця”; *черсак* “оджасник”), *-ій* (*багрий* “віл сірої масті”, *ласій* “віл чорної або червоної масті з білою мордою чи грудьми”, *молочій* “молочай”), *-ук(-юк)* (*сернюк* “самець сарни”, *телюк* “однорічне теля”), *-ух(-юх)* (*силюх* “комар”, *телюх* “однорічне теля”), *-івник* (*гривівник* “золототисячник” *свічівник* “тирлич жовтий”), *-ач* (*довбач* “дятел”, *пулькач* “індик”), *-ець* (*бабець* “бичок головач”, *зеленець* “тютюн”), а іменників тільки жіночого роду – відповідно суфікси *-к* (*бабка₃* “подорожник”, *бабка₄* “груша-гнилиця”, *бирка* “вівця з короткою шерстю”, *готурка* “самка глухаря”, *забутька* “незабудка”, *лойка*, *лойкушка* “отруйна змія”, *хрімка* “кульгава вівця”), *-вк* (*сліпавка* “калюжниця болотна”, *бецкавка* “тедзь”, *рапавка* “велика сіра жаба”, *смикавка* “осока”, *хруцкавка* “рід великих черешень”, *трускавка*, *хруставка* “полунія”), *-ниця* (*болотниця* “калюжниця болотна”, *блекітниця* “блекота”, *нересниця* “вид дрібної риби”), *-енк(-єнк)* (*горієнка* “калюжниця болотна”, *псенка* “трава біловус”, *солом'єнка* “у 2 знач. безсмертки”), *-інк* (*голубінка* “гриб”, *овечінке* “опеньок”), *-ин* (*кертина* “кріт”, *кидрина* “кедрова сосна”, *маржина* “1. велика рогата худоба; 2. худоба”, *осетина* “осот”, *осичина* “осика”), *-ул'* (*рогуля* “рогата вівця”, *сивуля* “худобина сірої масті”, *храмулі* “хвора вівця”), *-івк* (*малинівка* “вільшанка, малинівка (птах)”, *тернівка* “тернослив”), *-иц* (*бабиці* “грубозерниста квасоля”, *черниця* (*черниці*, *чорниця*) “ожина”).

Наведені афікси здебільшого репрезентують по одному словотвірному типові, наприклад, субстантиви з суфіксом *-ин* мотивуються іменниками на позначення рослин, назви флори й

фауни з суфіксом *-вк* мотивуються відповідними дієсловами, із суфіксом *-ул'* – відповідними якісними прикметниками, із суфіксом *-ниця* – іменниками тощо. Однак деривати з окремими суфіксами слід відносити до різних словотвірних типів і навіть до різних словотвірних категорій. Скажімо, субстантиви з афіксом *-к* реалізують не тільки мутаційну (назва рослини чи назва тварини, мотивована іменниковою (*бабка₃*, *бабка₄*), дієслівною (*забутька*), прикметниковою (*хрімка*) чи вигуковою (*бирка*) основами), а й модифікаційну словотвірну семантику (фемінітиви, мотивовані відповідними іменниками чоловічого роду – *готурка*, *лойка*, *лойкушка*). Різні словотвірні типи репрезентують і субстантиви з суфіксами *-ух(-юх)* (*силюх* → *силюх*; *теля* → *телюх*), *-івник* (*гривити* → *гривівник*; *свіча* → *свічівник*), *-иц* (*баба* → *бабиці*; *чорний* → *чорниця*).

Поряд із афіксами з родовою спеціалізацією, назви тварин і рослин у гуцульських говірках утворюються за допомогою гетерогенних суфіксів, які можуть входити до структури іменників жіночого й чоловічого роду (*-ан*: *рогані* “рогата вівця”, *бобані* “грубозерниста квасоля”, *храмані* “хвора вівця” – *трюхан* “індик”) або ж чоловічого роду й субстантивів *pluralia tantum* (*-ик*: *білик* “білий гриб, боровик”, *кнурик* “морська свинка” – *когутіки* “команиця звичайна”, *котіки* “у 2 знач. пухівка”).

Серед наведених словотворчих формантів спостерігається, окрім граматичної (родової), семантична спеціалізація: одні з них можуть утворювати тільки субстантиви на позначення рослин, а інші – субстантиви на позначення тварин. Так, афікси *-івник*-, *-єнк(-єнк)*-, *-інк*-, *-ник*- зафіксовані у структурі назв рослин (за винятком іменника *бур'яник*), а форманти *-ук(-юк)*-, *-ух(-юх)*-, *-ач*-, *-ул'*- – у структурі назв тварин. Інші словотворчі форманти однаковою мірою використовуються для творення назв представників як флори, так і фауни.

Серед гуцульських назв тварин окрему групу становлять різноманітні найменування домашньої худоби, особливо овець, що пов'язано насамперед із важливістю цих назв у повсякденному житті гуцула, де вівчарство (і загалом скотарство), а не землеробство, було основним видом господарської діяльності. Аналізований матеріал свідчить, що окремі з таких назв утворюються за допомогою специфічних суфіксів, які не здатні утворювати інші найменування тварин чи рослин. Наприклад, за допомогою суфікса *-ул'* творяться назви овець за різними їх ознаками: хвора вівця – *храмулі* (очевидно від *храмати* “шкутьільгати), рогата вівця – *рогуля*, вівця чи інша

домашня худоба сірої (сивої) масті – *сивуля*. Суфікс *-ій* позначає вола різної масті (*багрій* – “віл сірої (багрової) масті”, *ласій* – “віл чорної або червоної масті з білою мордою чи грудьми”). Для творення таких номенів використовуються й одиничні словотворчі форманти, що не засвідчені при деривації інших назв тварин і рослин, наприклад, суфікси *-енч-* (*відколенче* – вівця, що відстала (“відколослася”) від отари), *-оз* (*кнуроз* (*кнуроз*) – самець свині, кнур), *-чак* (*лунчак* – однорічний баран чи кабан) *-ул-* (*павуна* – корова білої масті); конфікси *о-...-івк-* (*озимівка* – річне теля, яке вже перезимувало), *о-...-ок* (*озимок* – те саме). Такого типу назва утворена й внаслідок єдиного зафіксованого випадку субстантивзації (*лаїста* – вівця чорної (темної) масті). Окремі з субстантивів, що позначають різновиди худоби, занозичені, для прикладу, з молдавської та румунської мов (*букулай* – білий баран; *ватулька* (*ватуйка*) – молода вівця чи коза під час окоту). Таким чином, народна мовотворчість намагалася виокремити важливі для носіїв мови назви домашніх тварин, зокрема овець, в першу чергу за допомогою специфічних словотворчих засобів.

Інші суфіксальні деривати в системі тваринних і рослинних найменувань утворені за одиничними словотвірними моделями:

-авиц- (*жиравиця* – комаха, хробак, яких використовують для ловлі риби);

-анець (*зрізованець* – цибуля-трибулька);

-ариц- (*мухариця* – у 2 знач. комаха дрозоділа);

-арь (*козарь* – у 2 знач. підберезник);

-ек(-ек) (*зеленек* – 1. дубовик, синяк; 2. синяк зернистоногий);

-ельник (*конопельник* – коноплянка (птаха));

-еник (*конопленик* – коноплянка (птаха));

-ень- (*осетень* – осот);

-ерин- (*жєберина* – у 2 знач. ряска);

-ичк- (*лисичке* – гриб лисичка);

-ірк- (*гадірка* – мухомор);

-нек- (*березнек* – підберезник);

-ой- (*бабоя* – дуже груба смерека);

-от- (*штота* – плаун баранець);

-отк- (*білотка* – едельвейс);

-очк- (*кіточка* – ласка);

-униц- (*медунця* – дивина);

-урк(-юрк-) (*псюрка* – трава біловус);

-ушк- (*солодушка* – журавлина);

-ц- (*козельці* – жовтець їдкий).

Дериват *остуда* (у 2 знач. пижмо) утворений за допомогою конфікси *о-...-Ø*, а похідне *кумка* (маленька жабка) утворюється внаслідок усунення дієслівної основи *кумкати*.

Більшість словотворчих формантів, зафіксованих у структурі гуцульських назв тварин і рослин, відомі й літературній мові, однак гуцульські говірки відзначаються й специфічними словотворчими формантами. Така специфіка здебільшого зумовлена фонетичними розбіжностями гуцульського говору й літературної мови. Зокрема, фонетично відрізняються від літературних афікси *-арь* (у літературній мові *-ар*), *-ск-* (літературне *-ек-*), *-нєк*, *-єнк-* (літературні *-няк*, *-янк-*), *-юрк-* (у літературній мові тільки *-урк-*). Якісно відмінними словотворчими формантами, не зафіксованими в словотвірній системі літературної мови, є афікси *-ариц-*, *-ерин-*, *-ірк-*, *-униц-* [пор.: 17]. Окрім того, гуцульські афікси можуть бути омонімічними з афіксами літературної мови. Скажімо, частинка *-ой-* у дериваті *бабоя* є повноцінним дериваційним формантом з мутаційною словотвірною семантикою. Натомість його омонім у літературній мові виступає тільки у функції асемантичної прокладки-інтерфікса (пор.: *тройка*, *двойко*, *тройнята*, *тройця* [17, с.330]).

Таким чином, у гуцульських говірках, які загалом не відзначаються специфікою структури іменників окреслених тематичних груп (порівняно з літературною мовою), для творення назв тварин і рослин все-таки використовуються окремі специфічні словотворчі форманти. Це свідчить про своєрідність гуцульського словотворення, що виявляється уже на матеріалі невеликої групи дериватів.

Назви тварин і рослин у гуцульських говірках, як і в літературній мові, можуть утворюватися внаслідок лексико-семантичного способу словотворення. За допомогою зміни значення творяться, зокрема, евфемістичні назви тварин, яких люди здавна вважали або представляли нечистої сили, зла, або ж, навпаки, добра, святості. Такими є, наприклад, евфемізми на позначення отруйної змії, гадюки (*біда* (у 2 знач.), *софія*), сонечка, божої коровки (*ворожка*, *засулька*, *олєнка*). Перенесення назви може мати й метонімічний характер. Так, у гуцульських говірках лексема *муха* позначає не тільки муху, а й бджолу. Семантичним способом утворені й назви двох рослин – стокротки (*марічка*) та купини (*свічки*).

* Твірне для цього деривата слово *луни*, що має значення “минулорічний”, сьогодні рідко вживається, однак доволі поширеними в гуцульському мовленні є його похідні, наприклад *лунчина* – торішня бринза.

Отже, аналіз словотвірної структури іменників на позначення тварин та рослин виявляє специфічні риси та елементи словотвірної системи гуцульських говірок, серед яких тяжіння до однослівної номінації представників флори і фауни; розмаїття, але невисока продуктивність словотвірних типів, за якими утворені похідні назви рослин і тварин; наявність у структурі дериватів специфічних, не властивих літературній мові, словотворчих формантів; структурно-семантичне виокремлення з-поміж інших назв представників флори і фауни найменувань важливих для мовців тварин, зокрема овець та іншої домашньої худоби. Подальше вивчення інших груп похідних слів у гуцульських говірках дасть змогу окреслити специфіку гуцульського словотвору в цілому.

1. Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору. Луцьк: Вежа, 2004. – 763с.
2. Апиток П. І. Деривація багатозначного слова в говорах східнослов'янських мов. – К.: В-тво Південно-Західної залізниці, 2001. – 203с.
3. Бекеш П. Б. Граматична аналогія в говорах української мови (словозміна іменників): Дис... канд. філол. наук: 10.02.02 / Львівський ун-т ім. І.Франка. – Львів, 1994. – 204с.
4. Бичко З. М. Лексика надністрянського говору: структурна організація та ареалогія: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2002. – 39с.
5. Білусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 17с.
6. Броншяк (Пискач) О. Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1996. – 23с.
7. Гаврилюк Е. Є. Рослинна символіка в контексті української календарної обрядовості: проблема семантико-функціонального аспекту: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.07 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 18с.
8. Галайчук В. В. Лексичні одиниці мікросистеми “Рослини” в українських фольклорних текстах: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 20с.
9. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспектах. Фонетика, фонологія: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 1996. – 46с.
10. Гриманевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2003. – 23с.
11. Гуцульські говірки: Короткий словник / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України / Ярослава Закревська (ред.), Галина... Гузар (уклад.). – Львів, 1997. – 232с.
12. Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ярослава Закревська (відп.ред.). – Л., 2000. – 364с.

13. Дика Л. В. Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2003. – 19с.
14. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т.1-4. – К.: Наук. думка, 1982. – 2003.
15. Івченко А. О. Фразеологія українських народних говірок: ономазіологічний, ареальний, етимологічний аспекти: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2000. – 36с.
16. Калько В. В. Когнітивно-ономазіологічний аналіз назв лікарських рослин в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 20с.
17. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Педозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998. – 435с.
18. Кобирипка Г. С. Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2002. – 259с.
19. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. – Черкаси, 2003. – 368с.
20. Мигoliniць О. Ф. Ботанічна лексика українських говірок Закарпатської області: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1996. – 24с.
21. Омельковець Р. С. Атлас західнополіських назв лікарських рослин. – Луцьк: Вежа, 2003. – 132с.
22. Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2004. – 23с.
23. Сердюкова Т. І. Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнословобожанських говірках: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 20с.
24. Філак І. Я. Ентомологічна лексика українських говірок району Карпат: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1997. – 23с.
25. Шумицька Г. В. Словотвір апеллятивних іменників у північнолеських говірках української мови: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2001. – 19с.
26. Ягремська Т. О. Структурно-семантична організація та географічна диференціація пастуної лексики гуцульського говору: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 2002. – 20с.

The structural-word-building features of the names of animals and plants in the gutsulian dialects are analysed in the article, typical methods and means of nomination are outlined, word-building formants are described, specific elements and tendencies of gutsulian substantives word-building are revealed.

Keywords: name of animal and plant, gutsulian dialect, word-building formant, method of word-building, word-building affix, word-building structure of substantives.

УДК 811.161.2'282.2
ББК 81.05 (2Ук)

Валентина Грещук

ГУЦУЛЬСЬКА ГОВІРКА В МОВІ ОПОВІДАнь П. ШЕКЕРИКА-ДЕНИКОВОГО “НАРОЗУМИВСЯ” ТА “КОГУТОВА РАДА”

У статті аналізується мова оповідань П. Шекерика-Деникового “Нарозумився” та “Когутова рада”. Встановлено, що і мова персонажів, і авторська мова оповідань ґрунтуються на гуцульських говірках. Охарактеризовані основні фонетичні, морфологічні і лексичні діалектні риси, відбиті в мові оповідань.

Ключові слова: гуцульська говірка, мова персонажів, авторська мова, літературна мова, діалектні риси.

Спочатку трохи про самого автора оповідань, бо, крім гуцульцинознавців, ім'я Петра Шекерика-Деникового мало кому відоме. Як подає “Гуцульський календар”, народився він (літ. псевдонім – Ярема, Тур, Радикал, Січовик, Гуцул) 20 квітня 1889 р. в с. Голови Верховинського району. Тут же здобув початкову освіту. Був знайомий з Л. Гарматієм, В. Гнатюком, І. Франком, Г. Хоткевичем, М. Коцюбинським, яким допомагав збирати фольклорні й етнографічні матеріали. Пісні, колядки, щедрівки, казки, перекази про звичаї гуцулів, про опришків у записках П. Шекерика-Деникового опубліковані в працях В. Шухевича “Гуцульщина”, В. Гнатюка (“Етнографічний збірник”, Т. 24, 31-34, “Матеріали української етнології”, Т. 18). Автор 106 оповідань з гуцульського життя. У 1908-1910 рр. перебував на військовій службі, виступав за розширення прав української мови, в т.ч. й у війську. Допомагав Г. Хоткевичу в організації та діяльності Гуцульського театру, сам грав роль Антося у п'єсі “Верховинці”, залишив спогади “Перший гуцульський театр опередь світових войнов”. Брав активну участь у громадсько-культурному житті Жаб'я (тепер Верховина), куди перебрався жити після одруження в 1911 р. Тут очолив місцеву читальню “Просвіти”, був головою “Каси відродження Гуцульщини”, заступником голови товариства “Сільський господар”, секретарем “Народної спілки”, засновником сільських відділень товариства “Січ”, читалень. В часи воєнного лихоліття зайняв чітку державницьку позицію: організує набір добровольців до Українських січових стрільців, бере активну участь у встановленні української влади на Гуцульщині, обирається членом Української Національної ради, голосує за закон про злуку ЗУНР і УНР в єдину Українську Народну Республіку, стає свідком свята Злуки ЗУНР і УНР на Софіївській площі. У повоєнний період продовжує культурно-просвітницьку діяльність серед горян, підтримує дружні стосунки з В. Стефаником, Марком Черемшиною, А. Крушельницьким, А. Чайковським та іншими

письменниками. З 1935 року організує видання “Календаря гуцульського”, в якому публікує свої фольклорно-етнографічні записи й оповідання. Пише великий автобіографічний твір “Дідо Іванчик”, який залишився в рукописному варіанті (редакція журналу “Гуцульщина” підготувала його до друку і планує найближчим часом видати). 15 травня 1940 р. заарештований енкаведистами, а в жовтні засуджений на 8 років ув'язнення. Загинув на засланні [1, 37; 4, 37].

Про мову творів, як, зрештою, й про самі літературні твори П. Шекерика-Деникового, ще немає наукових досліджень. У нашій статті розглянемо мову художніх творів на матеріалі оповідань “Нарозумився” та “Когутова рада”. Перше з них опубліковане у збірнику “Запорожець. Календар для народу на рік переступний 1912”, друге – у редактованому самим П. Шекериком-Дениковим “Календарі гуцульським на рік 1937” (передруковане в №1 журналу “Гуцульська школа” за 1997 рік). З погляду літературної вартості цікавим є твір “Нарозумився”, що має підзаголовок “Оповідане з гуцульського життя”, бо воно повновартісна балетристична річ, тоді як “Когутова рада” – це радше літературне опрацювання народної легенди, що підтверджує й підзаголовок – “з уст народу”. Попри відмінність їх літературної вартості, чвертьвікової відстані з'яви обидва оповідання споріднює те, що вони написані чистою гуцульською говіркою.

Використання гуцульського діалекту у мові української художньої літератури має свою історію. І. Франко писав: “Гуцульському діалектові першим здобув славу в нашій письменстві Фелькович. Правда, він не писав чистим гуцульським діалектом, але з погляду язика його діяльність визначає змагання – з діалектового ґрунту дійти до загальнолітературного язика” [3, 210]. Більшість письменників, які тією чи іншою мірою використовували гуцульський діалект у мові своїх творів, намагались писати літературною мовою, а діалектні гуцульські елементи використовували здебільшого в мові персонажів із певною стилістичною настановою, для передачі локального колориту, для індивідуалізації мовлення героїв твору тощо. Проте в історії української літератури відомі спроби використати гуцульський діалект не тільки для мовної характеристики персонажів, а й у авторській мові як засіб нарації. Саме такий тип взаємодії місцевих говорів і літературної мови засвідчують твори П. Шекерика-Деникового. Ось початок оповідання “Нарозумився”:

– Диви си ти Мику, там у шопу, аби мені поредок був, як ніколи, бо я ти кістки полому, як дистану екус догану вид пана анджіміра. Сьвіженького січня накласти на драбину, аби панці коники мали що

їсти, ек приїде до мене на станцію пан ганджімір! – Так кричав старий радний Петро на слугу, здорового і розумного легіня.

Петро підпрестував, що лиш видів на задвирю. Збирав лопати, помащені товареком, та запилав їх за козел, щоби не дуже видно було. Вила, греблі, сула складав на два чопи, забиті навмисно для того в надвирний кльон. Дітвору понагонив рубати бодяки, ріпки та лабуз наоколо хати і збирати свински по задвирю, бо Петро добре чув, як то їм на раз читав в канцелярії пан писар якес письмо, котре було на дві педи довге і на півтора храмої педи широче (бо Петро єго сам змірів крадьма), що коло хати має бути чисто і не сміє бути бодяків, а в кого ни буде чисто коло хати й будут бодяки, “то вже ваш мой пан староста бигме такого перцу даст, що страх”, – ни раз так Петрови писар нацвікував в очи, в канцелярни громадській!

Як бачимо, мова радного Петра – це фактично мовлення пересічного верховинського селянина, про що свідчать форми *диви си* (дивися), *Мику* (Микола), *поредок* (порядок), *ти* (тобі), *поломю* (поломлю), *дистану* (дістану), *єкус* (якусь), *вид* (від), *анджіміра* (інженера), *панцікі* (панські), *єк* (як) та ін. Однак і в авторській мові маємо типово гуцульські *підпрестував*, *видів*, *на задвирю*, *товареком*, *греблі*, *сула*, *надвирний*, *кльон*, *понагонив*, *ріпки*, *лабуз*, *наоколо*, *свински*, *якес*, *п'єди*, *єго*, *змірів*, *крадьма*, *чісто*, *будут*, *нацвікував*, *громадський* та ін.

Мова обидвох оповідань задокументувала верховинську говірку гуцульського діалекту настільки повно, що її з успіхом можна використати для ілюстрації основних діалектних рис у відповідних наукових студіях та при укладанні словника гуцульських говорів.

Звичайно, без спеціальної фонетичної транскрипції неможливо на письмі відбити абсолютно всі звукові особливості говіркового мовлення, однак мова аналізованих оповідань досить послідовно фіксує основні фонетичні риси верховинських говірок, передовсім такі:

Голосний *а*, незалежно від походження, після передньоязикових приголосних, шиплячих, м'яких *р'*, *л'* та сполучень губних приголосних з *й*, переходить в *є*, зрідка в *і*: *горне*, *повитегай*, *поредок*, *волосє*, *дві пєди*, *свински*, *товареком*, *підпрестував*, *пані любє*, *волосєнні*, *шєпки*, *дєсітеро*, *п'єтеро*, *натєг*, *здоровєчко*, *поглядєючи*, *подвирє*, *бєз дєді*, *підгірє*, *покушєв*, *зілє*, *клєтьба*, *чєс*, *утєв*, *натєгєси*, *змірів*, *зачєв*, *вєсілє*, *клєла*, *мовчєти*, *лошє*, *скавучєв*, *декував*, *гаркочіне*, *шєновати*, *лудинє*, *дєвєть* та ін. Так само звук *а* переходить в *є* після *й*: *єкус*, *стєєла*, *ає*, *пєкої*, *єзик*, *єк*, *сієти*, *прієтіль*, *дієти*, *запєв* та ін. У зворотному займеннику *єя* із колишнього *єа* на місці *а* послідовно маємо *и*: *я си* так *наробиши*, *наймивси*, *називаєси*, *признаєци*, *засмієвєси*, *пустиласи*,

вилізувавєси, *ловєси*, *єи запєрєла*, *дивєси*, *свариласєи*, *єк єи належит*, *єк єи маєє*, *розбератєси*.

Колішньому етимологічному *о* в новоутворених закритих складах після губних приголосних відповідає *и*: *бигме*, *бих* (*Бог*), *вид пана*, *надвирний*, *на задвирю*, *пишло*. Початкове *і* вимовляється як *и*: *имив*, *идучі*, *ид хаті*, *ий*, *из хати*, *идім*, *инде*, *изнов*, *изкажєш*, *ише*, *изхотів*, *ирзали*, *ишли*, *изповновати*.

Обнижена артикуляція наголошеного *и*, за окремими винятками (*абєс*), не відбита в мові оповідань.

Спорадичні переходи *о* в ненаголошеній позиції засвідчені в займенниках *уно*, *уна*, *уни* і в окремих словах – *зудувати*.

Приголосні *с*, *ц* в кінці слів у суфіксах –*ськ(ий)*, –*цьк(ий)*, –*иц(я)* диспалаталізуються і вимовляються твердо: *хлопєц*, *у мнєсниц*, *полонинцикєм*, *на лавици*, *усу тєсмницю*, *панцікі*, *якихос*, *якос*, *якоїс*, *палиц*, *громадській*, *якєс*, *перцу*.

На місці літературного *хв* вживається *ф*: *фаливєси*, *фалила*, *фіст*.

Шиплячі приголосні *ж*, *ч*, *ш*, *дж* вимовляються м'яко: *чьо*, *чісто* (*чисто*), *идучі* (*ідучи*), *чєсний*, *мовчєки*, *мєчєт*, *чього*, *Благовішіне*, *блудькаючі* (*блудькаючи*), *варічі* (*варячи*), *наказуючі* (*наказуючи*), *випрочювавєси*, *чюв*, *нічьо*, *стария*, *журічієси* (*журячися*), *богачєм*, *кукаючі* (*кукаючи*), *докончє*, *чьоловіка*, *пєсочьків*, *учюв*, *свічєку*, *відмашьшовати*.

Сонорний приголосний *р* зберігає давню м'якість: *хатарь*, *гірько*.

Приголосні звуки перед голосним *є* із давнього –*ь*є не подвоюється: *зілє*, *Благовішіне*, *вєсілє*, *гаркочіне*, *волосє*.

Звукосполучення *мј*, *мл* внаслідок асимілятивної назалізації вимовляються як *мн*: *земня*, *у земню*, *мнєсниц*, *мнєєса*.

Поєднання губних із *ј* не дають епентетичного *л*: *поломю*, *любє* (*люблять*).

Звукосполучення *шч* внаслідок асиміляції вимовляється як *шт* або як стягнений *ш*: *відмашьшовати*, *Благовішіне*.

Звук *л* в окремих словах за аналогією до закономірно належних випадків (*вовк*) переходить у *в*: *стів*, *смертєвну*, *застівного*.

Із гуцульських морфологічних рис у мові оповідань засвідчені такі:

В орудному відмінку однини іменників І-ї відміни та узгоджених із ними прикметників і займенників маємо закінчення –*ов*: *під самов полонинов*, *из своїов доньков*, *а жінков* того хлопця, *з однов*, *з дієков*.

Іменники II-ї відміни в давальному відмінку однини мають закінчення –*ови*, в основах на м'який приголосний – *-єви*, *-иви*: *ватагови*, *панови*, *хлопцєви*, *дєдєви*.

Наявні закінчення –ом в орудному відмінку однини в іменниках І-ї відміни чоловічого роду за аналогією до іменників II-ї відміни: був добрим газдом.

Іменники давньої І-основи у місцевому відмінку множини мають закінчення –ох, –ех: на плечох, на грудех.

Замість форм родового відмінка особових займенників із прийменником до у прийменниково-відмінкових сполуках поширені форми зредукованого прийменника із займенником у давальному відмінку: *д нему*.

У місцевому відмінку однини іменники І-ї та II-ї відмін мають закінчення –и: на лавици, на кони, на ріли. Таке ж закінчення характерне й іменникам III-ї відміни в родовому відмінку однини (із *кліти, до смерти*) та множини іменникам у знахідному відмінку (*в очи, в гачи*).

Кінцеві неаголошені склади у кличний формі власних імен зазнають редукції: *Мику*.

Прикметникові форми мають лише тверду основу: *старий, розумний, осташний*.

У родовому, давальному відмінках займенників поряд із звичайними відмінковими формами поширений енклітичний: що з *мне є? я ти* кістки поломю, я би *ти* наварила, аж *му* сорочка ставала мокра, [волося], *котре му* тепер як навмисне лізло в очи.

Вказівні займенники зазвичай зазнають редуплікації: *тот, тому, тото, тоти*.

Числівник *тридцять* функціонує у формі *трийцять*.

У 3-й особі однини дієслів першої дієвідміни теперішнього і майбутнього часу у закінченні зберігається т: *утнет, маєт, ідет, рвет, мечет*.

У закінченнях дієслів першої дієвідміни у 3-й особі однини і множини теперішнього і майбутнього часу кінцевий т твердий: *виют, даст, будут, встанут, пакуют*.

Дієслова другої дієвідміни у 3-й особі множини теперішнього часу мають стягнене закінчення, без кінцевого т: *пани любє, надходи* (надходять).

Немає аглютинації частки *си* при зворотних дієсловах, при цьому частка *си* може вживатися як постпозитивно, так і препозитивно: *диви си, розбирати си, бояв си, ек си належит*, як то *си годи*, ек *си називає*, відків *си* пан годен *довідати*.

Аналітичну форму майбутнього часу дієслів становить інфінітив із прелюзивним допоміжним дієсловом: він *мет хотіти*.

Серед гуцулізмів у мові аналізованих оповідань зафіксовані й неповнозначні частини мови, зокрема: прийменники *почерез* “через”,

наоколо “навколо”, *опередь* “перед”, *ид, д* “до”, *из* “із”; сполучники *абих* “щоб”, *ек* “як”, *ци* “чи”, *наколи* “коли”, “як тільки”; формотворча частка *най* (та *най* *жиєт* тот пес), *видільна мой* (то вже ваш *мой* пан староста бигме такого перцу даст, що страх), модальна *деж, дет то, де* (*Деж*, та я не знаю, що и *зачинати!* *Деж то*, наш чоловік знає, як їсти; *Де* та джевлюга більше кусає бриндзи, як барабулі).

До виразних гуцульських діалектизмів належать особливі мовноетикетні формули привітань:

– *Славай су Хресту, як дуженькі*, пані Петрику, – говорили люди, приходечі до Петра.

– *Навіки Богу слава*, – відповідав Петро, – *гаразд, як ви собі дуженькі*.

До таких треба віднести й усталені означення при звертаннях у мовноетикетних формулах, при цьому самі звертання зазвичай виражені демінутивами – гіпокористиками, пор.:

– *Ек си маєте, чесний паночку*, – говорив Петро, підступаючи близьенько до панка, беручи покійно, з якоюсь страшною покорою його руку, і поцілював. – Просимо до хати, божої ласки і вашої, *чесний пане гандзіміріку*, – заговорив по хвили Петро.

І в авторській мові, і в мові персонажів вжито чимало говіркових слів: *шона* “приміщення для зберігання сільського реманенту; повітка”, *анджмір, ганджмір* “інженер”, *легінь* “парубок, дорослий хлопець”, *задвирє* “подвір’я”, *товарєк* “коров’ячий послід”, *суло* “дерев’яний держак залізних вигл”, *лабуз* “листя і стебла рослин”, *ріпєк* “лопух”, *свинєк* “свинячий послід”, *педа* “міра довжини, що дорівнює відстані між кінцями великого і середнього пальців руки”, *храма педа* “п’ядь з додатком двох фаланг вказівного чи середнього пальців”, *крадьма* “крадькома”, *нацвікувати* “дорікати”, *швіц* “поспішна робота”, *анцигувати* “доносити”, *нехарство* “нечистота, занедбаність”, *гачи* “штани (переважно з домотканого полотна або сукна)”, *пирози* “вареники”, *джевлюга* “ледащо, зневажлива назва міського жителя”, *газда* “господар”, *ленка* “лежашо, зневажлива назва міського жителя”, *стариця* “жебрачка”, *бриндза* “спеціально приготовлений для зберігання посолений сир”, *барабулі* “картопля”, *кіптар* “хутряна безрукавка”, *рейвах* “шум, гамір”, *хлоп* “селянин”, *фіра* “підвода”, *потрава* “страва”, *сарака* “бідолаха”, *порція* “чарка”, *дедьо* “батько”, *гадина* “гадюка”, *погадати* “подумати”, *заказувати* “наказувати”, *прожєратити* “ковтати”, *бисаги* “дві торби, з’єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече”, *верєчи* “кинути”, *штрикати* “стригати, бігати”, *сокотити* “пильнувати, стежити”, *запрєтуватиси* “заховуватися”, *бізувати* “могти, бути в силі”, *віцїв* “звідси”, *красна*

“дуже гарна”, хатарь “наймит”, кріс “рушниця”, вадитиси “сваритися”, веремінна “вагітна”, плай “гірська стежка, дорога в горах”, стая “постійне або тимчасове житло на полонині, де живуть пастухи влітку і переробляють молочні продукти”, ватаг “старший вівчар”, товар “худоба”, маржисна “худоба”, жрати “їсти”, важити “бажати, зичити”, людис “одяг, вбрання (зазвичай нове, святкове)”, когут “півень”, кліть “комора”.

Отже, мова оповідань П. Шекерика-Доникова демонструє такий тип взаємодії літературної мови і діалекту, за якою місцевий говір використовується у ролі літературної мови. Верховинською говіркою промовляють персонажі художнього твору. До такого засобу часто вдаються письменники, відтворюючи місцевий колорит, досягаючи індивідуалізації героїв твору і правдивості художнього відтворення дійсності, згадаймо хоча б “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського чи “Камінну душу” Г. Хоткевича, написаних українською літературною мовою з використанням лише у мові персонажів гуцульського мовлення. В оповіданнях П. Шекерика-Доникова як мова персонажів, так і авторська мова повністю ґрунтується на верховинських говірках гуцульського діалекту, однаковою мірою фіксуючи фонетичні, морфологічні, лексичні діалектні риси.

1. Гуцульський календар 2006 рік. – Випуск 11 / Упорядник Дмитро Ватаманок. – Верховина, 2006. – С. 104-106.
2. Зеленчук Василь. Етнографічна і літературна спадщина Петра Шекерика-Доникова // Гуцульський календар 2006 рік. – Випуск 11 / Упорядник Дмитро Ватаманок. – Верховина, 2006. – С. 104-106.
3. Франко І.Я. Літературна мова і діалекти // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1982. – Т. 37. – С. 205-210.
4. Шекерик-Доників Петро // Гуцульський календар 2004 рік. – Випуск 9 / Упорядник Дмитро Ватаманок. – Верховина, 2004. – С. 37.

In the article the language of the stories by P. Shekeryk-Donykiv “Narozumyvsya” and “Kochutova radu” is analyzed. It has been established, that both the characters’ language and the language of the author in the stories are based on the Gutsul patoises. The basic phonetic, morphological and lexical dialect features, reflected in the language of the stories, are characterized.

Key words: the fiction work language, the author’s language, the characters’ language, dialect feature, Gutsul dialect.

УДК 81’36-112

ББК 81.001.8-0 (2Ук)

Марія Брус

СТАНОВЛЕННЯ ЛІНГВАЛЬНОЇ КАТЕГОРІЇ ЖІНОЧОСТІ

У статті висвітлено еволюцію категорії жіночості впродовж усієї історії розвитку української мови. Початок становлення цієї категорії пов’язано з фіксацією перших назв жінок і перших відомостей про життя жінок. Далі розглянуто розвиток цієї категорії у праслов’янський і додержавний періоди, в українській мові XI-XV ст., в українській мові XVI-XVIII ст. і в українській мові XIX-XXI ст. Формування категорії жіночості протягом усієї історії розвитку української мови проаналізовано на лексичному і словотвірному рівнях.

Ключові слова: категорія жіночості, фемінітивні, назви жінок, семантика, структура.

Розвиток української мови – складний безперервний процес, пов’язаний з різними історичними, культурними, соціальними та іншими змінами в суспільстві. Такий взаємозв’язок виявляється на всіх рівнях мови, однак найбільшою мірою відображається на лексичному і словотвірному ярусах. А досить чутливою до різноманітних мовних і позамовних змін є одна з найбільш обширних груп слів у лексиконі української мови – категорія назв жінок. Її можна означити як категорія жіночості, або фемінітивності.

Категорія жіночості (фемінітивності) – це узагальнене абстрактне поняття на позначення сукупності слів, об’єднаних загальним значенням “особа жіночої статі”. Письмові свідчення про формування її в українській мові сягають індоєвропейської мови-праоснови, звідки й були успадковані українською мовою перші загальні назви жінок. Зокрема, індоєвропейськими за походженням є слова *zena “жінка, дружина”, *mati (под. відм. *materē) “мати”, *dъkti (под. відм. *dъktere) “дочка”, *sestra “сестра”, *svēkry (под. відм. *svēkrъve) “свекруха”, *snōcha “невістка”, *zъly (под. відм. *zъlyve) “чоловікова сестра, зовиця”, *vъdova “вдова” та інші [9, 21-22]. Майже всі вони належать за структурою до непохідних номінацій, які у минулому могли бути і похідними словами. Тому творення цієї категорії найменувань слід вести з більш давніх часів, ніж індоєвропейська доба, з часу зародження життя на землі.

Про глибoku давність формування категорії фемінітивності можуть свідчити історичні, археологічні, культурологічні, етнографічні та інші розвідки. На сьогодні є багато відомостей про життя жінок з часу зародження людства. Так, уже в добу палеоліту (початок кам’яного віку) був чіткий розподіл праці за статтю: чоловіки полювали, жінки вели домашнє господарство, берегли вогнище, доглядали дітей, а епоха неоліту (кінець кам’яного віку) відома первісними формами ужиткового та образотворчого мистецтва, коли жінки виготовляли і носили намиста

з полірованої кістки, черепашок або напівкоштовного каміння [15; 6, 9]. До того ж, останній період кам'яного віку характеризують як неолітичну революцію, яка започаткувала матриархальну культуру, бо саме жінкам належали винайдення нових методів обробітку ґрунту, ілекання рослин, одомашнення тварин, вміння готувати і зберігати їжу та інше, тобто осілий спосіб життя, що забезпечувало стабільний розвиток суспільних відносин [13, 36]. В епоху бронзи внаслідок зміни родоплемінних стосунків на територіальні, соціальної диференціації первісного населення і взагалі прогресу суспільства, вважають, матриархат змінився на патріархат [15, 14]. Існування матриархату в індоевропейських племенах, на думку М.Грушевського, є спірним і ще остаточно нерозв'язаним питанням. Але безсумнівним він вважав те, перед розпадом індоевропейських племен усталилися вже патріархальні відносини [5, 1, 342-343]. Усе вищесказане дає можливість пов'язувати виникнення перших фемінітивів з найбільш давніми, збереженими до сьогодення відомостями про життя жінок.

Надбанням праслов'янської доби і додержавного періоду в розвитку української мови стали насамперед назви жінок за родинними стосунками, індоевропейські та власне слов'янські за походженням, напр.: *мати* (род. відм. *матере* < **mati*), *дъчи* “дочка” (род. *дъчере* < **dьkti*), *мачеха* < **matjexa*, *внучка* < **vьnuka*, *прабаба* < **prababa*, *сестра* < **sestra*, *братана* < **bratana* “племінниця, дочка брата”, *сыновица* < **synovica* “племінниця, дочка брата”, *нестера* < **nestera* < **neptera* “дочка сестри”, *тета*, *тетъка* < **teta*, **tetъka* “тітка, материна або батькова сестра”, *стрыина* (*стрыиня*) < **stryjьna*, *тъца* < **tъstja*, *свѣсть* (*свьсть*) < **svěstь*, **svьstь* “дружинина сестра”, *зълъ* (род. відм. *зълъс*) < **zьly* (род. відм. *zьlve*) “чоловікова сестра”, *снъха* < **snъxa* “синова дружина”, *ятры* (род. відм. *ятръве*) < **jьtry* “дружина брата”, *сваха* < **svaxa* “мати зятя, невістки” [9, 69-73]. Крім них, у вказаний період виділялися й інші за значенням фемінітиви, але в невеликій кількості, зокрема слова, що іменують жінок за віком, напр.: *дѣвица*, *дѣвѣка* < **děvica*, **děvьka* “дівчина, дівка”, за сімейним станом, напр.: *невѣста* < **nevěsta* “наречена”, *въдовица* < **vьdovica*, за діяльністю, напр.: *кърмилица* < **kьrmilica* “жінка, яка годує чужу дитину”, назви жінок за стосунками, напр.: *милюстьница* < **milostьnica* “улюблениця”, *подруга* < **podruga* [9, 30, 74, 73, 30, 40, 76]. У праслов'янський період простежувався і розвиток багатозначності фемінітивів. Напр., слово *баба* виражало значення “мати батьків”, “стара жінка”, “повитуха”. За науковими даними з праслов'янської мови до давньоукраїнської увійшло до п'ятдесяти фемінітивів. Для виявлення назв жінок, успадкованих

давньоукраїнською мовою зі спільнослов'янської, було використано різні наукові праці, що містять праслов'янську лексику [див. 9, 26].

З погляду структури частина праслов'янських фемінітивів є непохідними словами, напр.: **baba*, **děva* [26, I, 105-108; V, 17-18]. Однак переважну кількість становлять похідні слова, що мають у своїй структурі словотворчі форманти *-ьн-и(я)*, *-ана-а*, *-иц-а*, *-к-а*, *-н-а*, *-р*, напр.: *берегыни* < **bergyni*, *братана* < **bratana*, *доїница* < **dojьnica*, *дружська* < **družьka* [26, I, 193, 235; V, 56, 136], *уина* < **uьna*, *свекры* < **svecry* [9, 71, 73].

Семантичне наповнення підсистеми фемінітивів української мови в додержавний період зумовлювалося статусом жінки в той час. Життя жінки зводилося до родинних стосунків і побутових занять. Вона входила в рід чоловіка, послаблюючи зв'язки зі своїм родом. Спорідненість визнавалася головно всередині батькового роду, а материн рід ставав для жінок майже чужим. Тому й імена рідних за родом матері чи свояків за родом жінки виражені дещо слабше, ніж за родом батьки або чоловіка. Однак у родинному колі з підкореної, підневільної жінки поступово виростала господиня дому, власниця майна, одноступниці, помічниця свого чоловіка, що й відобразилося у подальшому на категорії фемінітивів.

Суттєвих змін категорія жіночості зазнала у період хрещення Русі та становлення Київської держави. Нові мовні і позамовні фактори зумовили більшу диференціацію найменувань жінок за семантикою. Так, у їх межах, крім назв споріднення і свояцтва, назв жінок за віком, сімейним станом, діяльністю, стосунками, почали виділятися слова з новою семантикою: назви жінок за соціальним станом, напр.: *князьня*, *царица*, *рабыня*, *роба*; за церковно-релігійними ознаками, напр.: *черниця*, *игуменья*, за поведінкою, напр.: *блудница*, *наложница*, *прелюбодѣлица*; за національністю, напр.: *чехиня*, *болгарьня*; за статусом чоловіків, напр.: *попадѣя*. Загалом у давньоукраїнській мові XI-XV ст. нараховувалося до двохсот найменувань жінок. Основними джерелами виявлення фемінітивів послужили пам'ятки давньоукраїнської писемності (літописи, світські твори, церковно-релігійні, ділова документація тощо), та наукові праці [див. 2; 3; 7; 8; 9; 10; 16; 17; 19; 20; 22; 23; 24; 25].

За структурою давньоукраїнські фемінітиви поділялися на похідні та непохідні. Похідні утворення переважали над непохідними і являли собою переважно суфіксальні деривати з формантами *-ex-а*, *-овь*, *-ин-я(и)*, *-ьн-я(и)*, *-а (-я)*, *-иц-а*, *-ерь*, *-н-а*, *-к-а*, *-овка*, *-овьн-а*, *-ниц-а*, *-св-а*, *-овиц-а*, *-ин-ая*, напр.: *мачеха*, *ятровь*, *грекени*, *рабыня*, *роба*, *вдовица*, *дочерь*, *игуменья* [16, 16, 53, 57, 65, 113, 152, 197], *братаньна*, *галичанка*, *жидовка* [8, 133, 504, 928], *бановьна*, *благодѣтельница*, [19, I,

104, 184], *королева, отроковица, протопопинага* [24; I, 1289; II, 763, 1597]. Поодинокими були складні фемінітиви, префіксально-суфіксальні, субстантивати, напр.: *Богоматерь* [8, 111], *приснодѣва* [24, II, 1471], *подруга* [24, II, 1046], *водимья* [16; 56]. Порівняно з похідними досить малу кількість слів становили непохідні фемінітиви, напр.: *сестра, жєна, сноха, невеста* [16, 12-15].

Поповненню категорії фемінітивів сприяло входження в українську мову іншомовних слів і формування на слов'янську ґрунті від залозичних елементів нових найменувань. Причинами виникнення нових назв жінок значною мірою були і позамовні фактори. Так, пережитком киеворуської доби стали первісні погляди на жінку як на власність і слугу чоловіка [5, I, 350]. Права жінок розширювалися, виходили за межі родинних стосунків. Жінки залучалися до державних і суспільних процесів, могли вільно поводитися у сім'ї і в будь-якому товаристві, брати широку участь у вирішенні родинних справ, управляти домашнім господарством за життя чоловіка і після його смерті, тобто з цього часу починала формуватися майнова незалежність жінки [5, 350]. Однак місце жінки в ієрархічній структурі Київської держави зумовлювалося становищем її чоловіка або батька [11, 84]. Економічна та соціальна організація суспільства Русі спричинювали відмінності в правах жінок різного соціального стану, а період XIII-XIV ст. став переломним в еволюції майнових прав жінок привілейованого класу, оскільки був пов'язаний із нормативним закріпленням за жінками права на володіння і розпорядження нерухомим майном [18, 71-72].

Важливо звернути увагу й на те, що з прийняттям християнства на Русі помітним стало взаємопроникнення ідеалів людини, відображенням чого став образ Богоматері-Оранти Київської Софії. Він набув популярності у зв'язку з тим, що в язичницькі часи улюбленим міфічним образом східних слов'ян був образ "Великої богині", яка уособлювала силу землі, а злиття язичницького і християнського образів сприяло гуманізації культу Богоматері у свідомості людей [11, 84]. Це спричинило виникнення значної кількості найменувань Божої Матері, напр.: *Богородица, дѣва пречистая, дѣвица, помощница, владычица, начатница, пречистая матерь* [16, 99, 166, 152, 49, 191].

Структурування категорії фемінітивів за семантикою залишилося в основному незмінним в українській мові XVI-XVIII ст. У ній виділялися такі ж розряди найменувань жінок за значенням, що й у мові XI-XV ст. Разом з тим, досить помітною ставала тенденція до зростання кількості фемінітивів, але неоднаковою мірою у їх розрядах. Так, майже незмінними у своїй кількості залишалися назви жінок за родинними стосунками, сімейним станом, за віком. Натомість відчутно зростає численність іменників на позначення жінок за діяльністю, напр.:

абтекарка, винничка, вибавителка, гафтарка, господариня, дворничка, майстриня, перекупка, ткачка; за посадою, статусом, діяльністю чоловіка або батька, напр.: *атамановая, бондаревая, бурмистриха, воеводянка, гетмановая, єпископя, канцьярыная, княжна*; а також кількість найменувань Божої Матері, напр.: *Богомати, боотроковица, всегдадѣва, заступница, освѣтителка, покровителка, поспѣшителка*. Меншою мірою поповнилися назви жінок за соціальним станом, напр.: *антецесорка, бояриня, дѣдичка, монархиня, королева, наймичка*; за національними, територіальними ознаками, напр.: *арменка, волошка, єврейка, єгиптянка, литовка, русинка*; за церковно-релігійними особливостями, напр.: *великомученица, єретичка, законница, інокія, католичка*; за стосунками, напр.: *врагиня, дорадница, любимица, неприятелка*; за поведінкою, напр.: *виетечница, гамратка, корчемница, лободѣлица*. Виникали фемінітиви і з новою семантикою, зокрема назви жінок за внутрішніми якостями, напр.: *безстудница, грѣшница, клеветница, лихословница, милоседница*; за уподобаннями, інтересами, напр.: *арьянка, балвохвалка, боголюбия*; назви як форми звертання до жінок, напр.: *пани, панна, панюнька, паніматка, добродѣйка*. Загальна кількість іменників зі значенням особи жіночої статі в українській мові XVI-XVIII ст. за даними писемних джерел становила до тисячі слів. Вона визначена на основі пам'яток української мови XVI-XVIII ст. та наукових досліджень [див. 1; 8; 9; 10; 21].

Структура фемінітивів української мови XVI-XVIII ст. була неоднорідною, але засвідчувала мотивованість переважної частини зафіксованих слів, навіть іншомовних фемінітивів. До похідних належали в основному суфіксальні деривати, що мали у своїй структурі форманти *-к-а, -инк-а, -еньк-а, -оньк-а, -очк-а, -ечк-а (-счк-а), -ичк-а (-ычк-а), -унк-а (-уньк-а, -юнк-а), -анк-а (-янк-а), -иц-а, -пиц-а, -лиц-а, -чиц-а, -лиц-а, -овиц-а, -н-а, -ан-а (-анн-а), -ечн-а (-ечн-а), -ичн-а, -евн-а (-евн-а), -овн-а, -ј-а, -еј-а, -иј-а, -л'-а, -ѣл'-а, -ил'-а, -ин-я (-ын-я), -их-а (-их-а), -ин-а (-ын-а), -ерь, -ух-а, -ц-а, -овь, -ов-а, -ев-а, -от-а, -отк-а, -ен-а, -ох-а, -ад-а, -ухн-а, -он-а, -ус-я, -изн-а, -м-а*, напр.: *акторька, дѣвчинка, матенька, бабонька, жоночка, донечка, черничка, воеводянка, господаринька, жєница, обручница, дошлица, сыновица, стриечна, войтовна, баыля, бояриня, бондаревая, воеводина, матерь, юнотка, панена, попада, матужна, бабона, бурьмистриха, мачуха, бабуся, жєницизна, відьма* [див. 1; 8; 10; 21]. Незначними за кількістю серед них були фемінітиви, утворені префіксальним, флексійним способами, словоскладанням, шляхом субстантивації, напр.: *прабаба, внука, возлюбленна, близнятородица, бѣлѣжонка* [див. 1; 8; 10; 21]. У

порівнянні з похідними словами, непохідних нараховувалося до кількох одиниць, напр.: *вдова, діва, дочи, мама, сестра, теця* [див. 1; 8; 10; 21].

Фемінітивна підсистема української мови XVI-XVIII ст. зазнала відчутного впливу позамовних факторів. Литовська, польська, а потім і російська колонізація українських земель зумовила входження численної кількості іншомовних найменувань у лексику української мови XVI-XVIII ст., а також творення фемінітивів на українському ґрунті від іншомовних основ. Історичними обставинами конкретно було те, що литовський статут визнавав рівноправність жінок і чоловіків. Жінки будь-якого стану могли ставати суб'єктом прав і зобов'язань, мати широкі майнові права, що й відобразилося на категорії фемінітивів, напр.: *стєпичка, отчичка, посесорка, сукцесорка, землянка, правителка*. Жінка ставала рівноправною з чоловіком і в подружньому житті, навіть його товаришкою, помічницею, а обов'язкове "віно" робило її самостійною стосовно чоловіка. Однак роль жінки в суспільстві все-таки залишалася вторинною і залежала від становища чоловіка чи батька, напр.: *чашикова, хоружанка, протопиха, столникова, судьянка*.

На формування образу жінки, а в результаті і найменувань жінок мали значний вплив також ренесансні ідеї, що проголошували людину уже не як гріховну від народження особу, а як "вінець творіння", подобу та образ Бога [13, 261]. Під впливом загальнокультурних та економічних процесів жінки почали змінювати свій суспільний статус, залишаючись у тіні чоловіка, зокрема долучалися до різних родинних і суспільних справ, брали участь у культурно-мистецькому житті, навіть пробували теоретично обґрунтувати свою людську та культурну цінність. Однак здійснення ренесансних ідей залежало від соціального статусу жінок, у результаті чого найбільше вдавалося реалізувати ідеал гармонійної людини жінкам соціальної верхівки [13, 262]. На становище жінок значною мірою вплинули й ідеї реформації. Втілення її основних принципів знімало з жінок тавро меншовартості, визнавало рівність жінок і чоловіків та підносило гідність жінки як помічниці чоловіка [13, 263].

Порівняно з XI-XV ст., більшого пошанування набув у XVI-XVIII ст. образ Божої Матері. Він вийшов за межі суто релігійного сприйняття й усвідомлювався як один з елементів духовної традиції народу [12, 12]. Тому багато загальних назв жінок вживалося у цей час для звеличення Богородиці, напр.: *опекунка, оборонителниця, наставниця, богоотроковиця, всегдадѣва, госпожа, заступниця, матка, отроковиця, патрона* [див. 1; 8; 10; 21].

Потужний розвиток категорії жіночості припадає на період XIX-XX ст., коли відбувалося інтенсивне творення номінацій у всіх розрядах фемінітивів, успадкованих з української мови XVI-XVIII ст., і нових за

семантикою найменувань осіб жіночої статі. На лексичному рівні це відобразилося у формуванні до двадцяти розрядів фемінітивів за семантикою, які можна розмістити у порядку спаду їх кількісного складу: назви жінок за діяльністю, спеціальністю, посадою, фахом, різними діями, функціями, напр.: *агрономка, бавовнярка, маніфестантка, розсіювальниця*; назви жінок за соціальним станом, напр.: *баронеса, поміщиця, султаниша, цариця*; назви жінок за поведінкою, вчинками, особливостями, характером проживання, напр.: *авантюристка, бешкетниця, розпусниця, співмешканка*; назви жінок за національними, племінними, територіальними і расовими особливостями, напр.: *білоруска, індонезійка, негритьянка, пражанка*; назви жінок за рисами характеру, внутрішніми якостями, темпераментом, напр.: *вигадниця, дотепниця, меланхолічка, оптимістка*; назви жінок за спорідненням і свояцтвом, напр.: *дружина, первістка, сестрениця, ятрівка*; назви жінок за інтересами, уподобаннями, нахилами, належністю до чогось, напр.: *анархістка, вегетаріанка, українофілка, феміністка*; назви жінок за церковно-релігійними ознаками, напр.: *богомолка, ізуменя, келійниця, парафіанка*; назви жінок за стосунками, відношеннями, напр.: *абонентка, клієнтка, союзниця, фаворитка*; назви жінок за ситуативним станом, напр.: *адресатка, випускниця, довірителька, емігрантка*; назви жінок за фізичним станом, фізіологічними особливостями, напр.: *акселератка, ліліутка, породілля, сердечниця*; назви жінок за віком, напр.: *довгожителька, молодиця, однілітка, юначка*; назви жінок за зовнішнім виглядом, напр.: *білявка, красуня, русьвочка, шатенка*; назви жінок за майновим станом, напр.: *акціонерка, дачовласниця, пайовичка, хуторянка*; назви жінок за міфологічними, казковими особливостями, напр.: *амазонка, мавка, русалка, снігурочка*; назви жінок за вміннями, знаннями, навичками, напр.: *відмінниця, ерудитка, корифейка, лауреатка*; назви жінок за сімейним станом, напр.: *вдовиця, наречена, холостячка, сім'яниця*; назви жінок взагалі, напр.: *жінка, кобітка, спідниця*; назви жінок за психологічними, моральними особливостями, напр.: *бездолющниця, бідниця, нещасниця*; звертання до жінок, напр.: *дама, леді, панна*. Разом з фемінітивами української мови XXI ст. вони становлять до п'яти тисяч слів. Базою для встановлення їх кількісного складу за період XIX-XXI ст. послужили різноманітні твори і наукові дослідження [див. 4; 9; 22].

Зі словотвірної боку слід відзначити функціонування на сучасному етапі в основному похідних фемінітивів, меншою мірою непохідних. Похідні слова класифікуються у свою чергу на суфіксальні, префіксальні утворення, складні та субстантивовані слова, серед яких переважають суфіксальні деривати, а інші представлені незначною кількістю. Суфіксальний спосіб як найбільш продуктивний у творенні

фемінітивів вказаного періоду характеризується досить розгалуженою системою словотворчих засобів, що охоплює сучасні словотворчі морфеми й успадковані з попередніх епох. За продуктивністю ці суфікси розміщуються у такому порядку: *-к-а, -ниц-я, -льниц-я, -иц-я, -івниц-я, -шниц-я, -щиц-я, -овниц-я, -ільниц-я, -єниц-я (-єниц-я), -овиц-я, -єлиц-я, -льщиц-я, -альниц-я, -шльниц-я, -їниц-я, -яниц-я, -овиц-я, -лиц-а, -ух-а, -их-а, -івн-а, -ш-а, -шн-а, -ов-а, -єв-а, -ин-я, -очк-а, -єчк-а, -єчк-а, -єньк-а, -єнк-а, -оньк-а, -ичк-а, -шк-а, -ницьк-а, -янк-а, -анк-а, -ушк-а, -а, -я, -ул-я, -ул-я, -ус-я, -ц-я, -ца-а, -єс-а, -ис-а, -п-а, -х-а, -ох-а, -л-а, -л-я, -юх-а, -овн-а, -ухн-а, -ак-а, -івк-а, -ульк-а, -ун-я, -ейк-а, -лк-а, -їл-я, -ашк-а, -и-я, -ишн-я, -изн-а, -євн-а, -євн-а, -чин-а, -ас-я, -єл-я (-шн-я), -ах-а, -їнк-а, -єр, -їр, -ичн-а, -єлиц-я, -ич-а, -отк-а (-їтк-а), -ючк-а, -алк-а, -ючк-а, -уц-я, -єн-а, -їйк-а, -ал-я, -їх-а, -єп-а, -им-а, -ї-я, -їхн-а, -юг-а, -юшк-а, -кин-я, -ад-я, -ютк-а, -єг-а, -єр-а, -єрі-я, -ойк-а, -он-а, -ов, -ит-а, -єчн-а, -анн-а, -айк-а, -ульк-а.* напр.: *активістка, балетниця, аранжувальниця, дбайливиця, жартівниця, наладчиця, продавчиця, оцінювачка, плетильниця, своячениця, красовиця, прядильниця, веселуха, дзвонариха, ковалівна, капітанша, білявина, братова, бондарева, майстриця, блондиночка, швачечка, русенька, сусідонька, синьйора, хорошуля, мовчуця, мамця, принцеса, стрийна, плаксунка, ткаля* [див.: 22].

Непродуктивними в українській мові XIX-XXI ст. є префіксальні, складні фемінітиви та субстантивати, напр.: *посестра, правнука, праматір, білоручка, босоніжка, супержінка, дітсестра, телезірка, заручена, пезнайома, наречена, неповнолітня* [див.: 22]. Як непродуктивні виступають також непохідні фемінітиви, напр.: *дочка, жінка, амазонка, гризетка, міледі, німфа, няня, одаїска, русалка* [див.: 22].

Активне творення іменників зі значенням особи жіночої статі в українській мові XIX-XXI ст. було зумовлене різними факторами. На той час у лексиконі зосередилася численна кількість маскулінних назв, від яких могли вільно утворюватися фемінітиви, напр.: *шифрувальник - шифрувальниця, хитрун - хитруня, товстун - товстуля*. До нього часто входили й іншомовні фемінітиви чи іншомовні слова, що служили базою для творення назв жінок, напр.: *гетера, гюзель, мадам, фрейліна, шатенка, віконтеса* [див.: 22].

Разом з тим, на формуванні загальних найменувань жінок значною мірою позначилися позамовні чинники. Історичні, соціальні, економічні, політичні та інші обставини зумовили значну зайнятість жінок у всіх сферах суспільного життя. Особливо за радянської доби у міжвоєнні і післявоєнні часи, коли не вистачало чоловічої сили, жінки виконували усі посильні роботи, різні справи і функції у державі, тому й маємо сьогодні у межах фемінітивів найбільшу кількість назв жінок за діяльністю. Але й інші аспекти життя жінки були не менш важливими (стосунки, поведінка, вчинки, інтереси, уподобання тощо), які також

певною мірою відобразилися на лексичному складі української мови XIX-XXI ст. Однак тоталітарна система визначала чітке місце жінки у суспільстві - народжувати, виховувати, виконувати при цьому важливу національну місію, бути на утриманні чоловіка, під керівництвом, захистом і контролем держави [14, 58-59]. І сьогодні, незважаючи на нові суспільні зміни, нічого нового щодо ролі і статусу жінок не простежується, але переосмислення цього поступово відбувається [14, 59-60]. Адже відомо, що високий рівень цивілізованості і культури суспільства досягається зрівнянням прав чоловіків і жінок у всіх сферах суспільного життя, а це мало би позначитися і на фемінітивній підсистемі української мови.

Розвиток лінгвальної категорії жіночості невід'ємний від розвитку української мови взагалі. Тому в ньому слід виділяти такі ж періоди, як і в історії становлення мовної системи. У зв'язку з цим формування категорії жіночості простежено з індоєвропейської доби (часу фіксації перших найменувань жінок), на спільнослов'янській основі, у давньоукраїнській мові XI-XV ст., у староукраїнській мові XVI-XVIII ст. та в українській мові XX-XXI ст. При цьому відзначено динамічність, безперервність, прогресивність в її розвитку на лексичному і словотвірному рівнях, можливість до постійного та стрімкого збагачення і вдосконалення. А також засвідчено значну залежність категорії жіночості від екстралінгвальних факторів.

1. Брус М.П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI - XVII століть: словотвір і семантика: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т імені Василя Стефаника - Івано-Франківськ, 2001. - 206с.+60с.
2. Галицько-Волинський літонис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляра. - К.: Наукова думка, 2002. - 400с.
3. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступ. стаття і комент. М.М. Писак. - К.: Наук. думка, 1974. - 255 с.
4. Грітченко Б. Словарь української мови: В 4т./ НАН України - К.: Наук. думка, 1996. - Т. 1. - 494с.; Т. 2. - 573. + додаток; 1997. -Т. 3. - 506с.; Т. 4. - 563с. + предисловіе.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та інші. - К.: Наукова думка, 1991. - Т.1; 1993. - Т.3.
6. Гумецька Л.Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1958. - 298с.
7. Євсєєв Євangelіє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. - К.: КСУ, 2001. - 320с.
8. Історичний словник українського язика / Під ред. Є.Тимченка. - Київ - Харків, 1930-1932. - Мюнхен, 1985. - Т.1. - 947с.
9. Історія української мови / Ред. кол.: В.М.Русанівський (відп. ред.) та інші. Лексика і фразеологія. - К., 1983. - 744 с.
10. Картотека до Історичного словника українського язика Є. Тимченка. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. - Львів.
11. Кашуба М.В. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні / Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць. - К.: Наукова думка, 1982. - С. 84-88.

12. Кривоний О.П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI - перша половина XVII століття). Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. - Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1996. - 18.
13. Маланчук-Рибак О. Жінка в історії: Навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. - Львів, 2002. - 336с. + 16 с.іл.
14. Павличко С. Фемінізм / Передм. Віри Агєєвої. - К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. - 322с.
15. Пилигорак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски". - К.: Видавничий центр "Академія", 2001. - 152 с.
16. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. Текст и перевод / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. - М.-Л.: Из-во АН СССР, 1950. - Ч.1. - С. 405с.
17. Правда русская / Под ред. акад. Б.Д. Грекова. - М.; Л.: Институт истории АН СССР, 1940. - Т.1. - 460с.
18. Нункарева Н. Л. Желщины Древней Руси. - М., 1989.
19. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И.Аванесов. - М.: Русский язык, 1988. - Т.1. - 526с.; 1989. - Т.П. - 494с.; 1990. - Т. III. - 511с.; 1991. - Т.IV. - 559с.
20. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2-х томах / Редактори Л.Л.Гумецька, І.М.Керницький. - К.: Наук. думка, 1977. - Т. 1. - 630с.; 1978. - Т.2. - 591с.
21. Словник української мови XVI - першої половини XVII ст. / Ред. кол. Д.Гринчишин (відп.ред.), Л.М.Полюга, У.Я.Єдлішська та ін. - Львів: НАН України. Інститут українознавства імені І.Крин'якевича, 1994-2006. - Вип.1-12.
22. Словник української мови: В 11 т. / Ред. кол. І.К.Білодід (голова), А.А.Бурячок, Л.Л.Гумецька, Ф.Т.Жилко та ін.: В 11т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. - К.: Наук. думка, 1970-1980. - Т.1-11.
23. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова / Підготовка давньоруського тексту і примітки В.В.Німчука. - К.: Дніпро, 1982. - 78с.
24. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Репринтное издание: У 3-х томах. - М.: Книга, 1989. - Т. I. - 1420с. + 49с.; Т.П. - 1802с.; Т.П. - 1684с. + 272с. + 13с.
25. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступ. стаття і комент. В.М.Русанівського. - К.: Наук. думка, 1965. - 163 с.
26. Этимологический словарь славянских языков. Праославянский лексический фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. - М.: Наука, 1974 - 1988.

The evolution of "feminine category" during the historical development of the Ukrainian language is elucidated in the article. The development of this category is closely connected with the fixation of the first "women names" and ancient information about womens lives. Further, the development of this category is considered in the Slavonic and pre-state period of the Ukrainian language of the XI-XV th, XVI-XVIII th, XIX-XXI centuries. The formation of the "feminine category" during the historical development of the Ukrainian language was studied on the lexical and word formation levels.

Key words: feminine category, women names, semantics, structure.

УДК 81'367.622

ББК 81.05 (2Ук)

Оксана Вінтоняк

СИСТЕМА ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ (на матеріалі говірки села Бая-Березів)

У статті описано особливості словозміни іменників гуцульської говірки села Бая-Березів. Важливим чинником у визначенні характеру відмінкових закінчень є архаїчні форми іменника та сучасна літературна мова.

Ключові слова: говірка, іменник, відміна, відмінок, рід, основа, флексія, твердий приголосний, м'який приголосний, шиплячий приголосний.

Досліджувана говірка має ряд відмінностей у відмінкових формах іменника, які тісно пов'язані з фонетичними особливостями і які протиставляють її літературній мові. „Важливим чинником у розвитку морфологічної системи будь-якої мови є аналогія. І саме діалектні форми іменника найяскравіше відбивають дійовість аналогічних процесів в історії морфологічної системи української мови” [6, 30].

І відміна. Як відомо, до I відміни сучасної української мови належать іменники з колишніми основами на *-a* та *-ja* (*богиня, вода, земля*), іменники з давніми основами на *-й* (*буква, морква, свекруха, церква*), деякі іменники з основою на *-ї* (*миша, пісня*), іменник з колишньою основою на приголосний (*дочка*). І відміну становлять більшість іменників жіночого роду та невелика кількість іменників чоловічого роду. В літературній мові відповідно до твердості чи м'якості кінцевих приголосних основи розрізняють твердий та м'який варіанти відмінювання іменників, що характеризуються окремими відмінковими закінченнями. Внаслідок різних фонетичних процесів ствердіння чи пом'якшення приголосних спостерігаємо у говірці хитання між типами відмінювання: до твердої групи можуть належати іменники, що в літературній мові становлять м'яку групу, і навпаки – до м'якої групи відносяться іменники, що в літературній мові відмінюються як іменники твердої групи.

Однина. У називному відмінку однини іменники I відміни, основа яких закінчується на твердий приголосний, мають закінчення *-а*: *'бинда, 'баба, бр'іф'ташка, вар'цаба, го'ра, таз'да, к'л'амбра, 'курка, 'миска, Ни'кола, 'опиш'ука, 'пазуха, 'плова, с'ваха, 'софка, с'туза, фр'іпка, 'чер'ква, чоко'л'ада*. Іменники м'якої групи характеризуються флексіями *-і, -и'*, які є наслідком послідовної зміни давнього *-а* після м'яких приголосних: *'бутл'і, 'вишн'і, таз'дин'і, жи'н'тиц'і, зи'м'л'и', кн'ігин'і, моло'диц'і, па'тел'н'і, по'б'ишниц'і, 'подр'і, с'тайн'і*. Також фіксуємо в іменниках м'якої групи флексію *-а*, де фонетична зміна не відбулася у позиції після *j*: *'бал'їја, гар'мон'їја, га'л'ер'їја, г'іртон'їја, на'д'їја, 'порц'їја, па'вон'їја, ско'м'п'їја, фа'м'іл'їја, 'шиїја*. Іменники, основа яких

закінчується на шиплячий приголосний, у формі називного відмінка однини внаслідок переходу з *-а* мають закінчення *-е* в наголошеній позиції та закінчення *-і* в ненаголошеній з попереднім м'яким приголосним: *душ'е*, *каш'і*, *ми^ж'е*, *паш'і*.

Форма родового відмінка іменників твердої групи має флексію *-и*, *-и^ж*: *'баби^ж*, *'бинди*, *бр'іф'ташк'и^ж*, *вар'цаби^ж*, *гор'и*, *газ'ди*, *кл'амбри^ж*, *'курк'и^ж*, *'миск'и^ж*, *Ни^ж'коли^ж*, *'опиш'ук'и^ж*, *'пазук'и^ж*, *'плови^ж*, *свах'и*, *'софк'и^ж*, *'с'пузи^ж*, *фр'ілк'и^ж*, *чokol'ади^ж*. В іменнику з давньою основою на *-и* *церк'ва* спостерігаємо паралельне вживання флексій *-и^ж* та *-ови^ж*: *'цер'кви^ж*, *'цер'кови^ж* (*цер'кови^ж*). Іменники з м'якими приголосними основи та шиплячими мають закінчення *-і*: *'бути'і*, *'виши'і*, *газ'дин'і*, *зи'м'л'і*, *жи'н'тиц'і*, *ки'г'ин'і*, *моло'диц'і*, *па'тел'н'і*, *по'б'ишиц'і*, *'подр'і*, *'стайн'і*, *'бал'її*, *гар'мон'її*, *га'л'ер'її*, *г'ір'тон'її*, *па'д'її*, *па'вон'її*, *'порц'її*, *ско'м'н'її*, *фа'м'іл'її*, *'шиц'і*, *душ'и*, *'каш'и*, *ми^ж'и*, *'паш'и*.

Давальний та місцевий відмінки однини іменників з твердими приголосними основи мають флексію *-і*, як і в літературній мові. У словах з кінцевими приголосними *г*, *к*, *х* закономерно відбувається їх чергування на *з*, *ц*, *с* як наслідок перехідної палаталізації задньоязикових: (на) *'б'аб'і*, (на) *'б'инд'і*, (у) *бр'іф'ташиц'і*, (на) *вар'цаб'і*, (на) *гор'і*, (на) *газ'д'і*, (на) *кл'амбр'і*, (на) *'курц'і*, (на) *'мисц'і*, (на) *Ни^ж'кол'і*, (на) *'опиш'иц'і*, (у) *'пазус'і*, (у) *'плов'і*, (на) *'свас'і*, (на) *'софц'і*, (у) *'с'пуз'і*, (на) *фр'ілк'і*, (на) *'цер'кв'і*, (у) *чokol'ад'і*. Іменники, основа яких закінчується на м'який та шиплячий приголосний не уподібнюються іменникам твердої групи, а зберігають давнє закінчення *-и* в наголошеній позиції та *-и^ж* в ненаголошеній: (у) *'бути^ж*, (на) *'виши^ж*, (на) *газ'дин^ж*, (на) *зи'м'ли*, (у) *жи'н'тици^ж*, (на) *ки'г'ин^ж*, (на) *моло'дици^ж*, (на) *па'телни^ж*, (на) *по'б'ишици^ж*, (на) *'подри^ж*, (на) *'стайни^ж*; (на) *души*, (на) *ми^ж*.

У іменниках з кінцевим м'яким приголосним основи *ж* та в окремих іменниках, основа яких закінчується на шиплячий, виступає закінчення *-і*, як і в іменниках твердої групи: (у) *'бал'її*, (у) *га'л'ер'її*, (на) *г'ір'тон'її*, (на) *гар'мон'її*, (у) *па'д'її*, (на) *па'вон'її*, (у) *'порц'її*, (у) *ско'м'н'її*, (на) *фа'м'іл'її*, (на) *'шиц'і*, (у) *'каш'и*, (на) *'паш'и*.

Знахідний відмінок однини має закінчення *-у* для іменників з основою на твердий, м'який та шиплячий приголосний: *'бабу*, *'бину*, *бр'іф'ташку*, *вар'цабу*, *гор'у*, *газ'ду*, *кл'амбру*, *'курку*, *'миску*, *Ни^ж'колу*, *'опиш'уку*, *'пазуху*, *'плову*, *'подр'у*, *сваху*, *'с'пузу*, *фр'ілку*, *'цер'кву*, *чokol'аду*; *'бал'їу*, *'бути'у*, *'виши'у*, *газ'дин'у*, *га'л'ер'їу*, *гар'мон'їу*, *земл'у*, *жи'н'тиц'у*, *ки'г'ин'у*, *моло'диц'у*, *па'вон'їу*, *па'тел'н'у*, *по'б'ишиц'у*, *'порц'їу*, *ско'м'н'їу*, *'стайн'у*, *фа'м'іл'їу*, *'шиц'у*, *'душу*, *'кашу*, *'межу*, *'пашу*.

Форма орудного відмінка характеризується стягненими закінченнями *-оу*, *-еу* (ненаголошене *-е^ж* у), що виникли з флексій *-оу*,

-еу внаслідок втрати інтервокального *ј* та зміни *у-ю*. В іменниках з твердим приголосним основи фіксуємо закінчення *-оу*: *'бабоу*, *'бинуду*, *бр'іф'ташкоу*, *вар'цабоу*, *гор'оу*, *газ'доу*, *'куркоу*, *'мискоу*, *Ни'колоу*, *'опиш'укоу*, *'пазухоу*, *'пलोу*, *свахоу*, *'с'пузоу*, *фр'ішкоу*, *'цер'квоу*, *чokol'адоу*. Флексії *-еу*, *-еу^ж* з попереднім твердим приголосним основи спостерігаємо в іменниках з основою на м'який та шиплячий приголосний: *'виши^ж'у*, *газ'дин^ж'у*, *зи'м'л'еу*, *жи'н'тиц'еу*, *ки'г'ин^ж'у*, *моло'диц'еу*, *па'телн^ж'у*, *по'б'ишиц'еу*, *'подр^ж'у*, *'стайн^ж'у*, *душ'еу*, *'каш^ж'у*, *ми^ж'еу*, *'паш^ж'у*. Така морфологічна ознака свідчить про тісний зв'язок даної говірки з іншими говірками південно-західної групи [2, 59].

Іменники з кінцевим *ј* основи підпадають впливу іменників з твердими приголосними (звук основи [ј] щодо сполучення з наступним голосним співвідносний з твердими приголосними), і в них виступає закінчення *-оу*: *'бал'їоу*, *га'л'ер'їоу*, *гар'мон'їоу*, *г'ір'тон'їоу*, *па'д'їоу*, *па'вон'їоу*, *'порц'їоу*, *ско'м'н'їоу*, *фа'м'іл'їоу*, *'шиц'оу* [3, 35, 37].

Кличний відмінок має закінчення *-о* для іменників з твердими приголосними основи та закінчення *-е^ж* для іменників з м'якими та стверділими шиплячими основи: *'бабо*, *'газдо*, *Ни^ж'коло*, *Па'раско*, *свахо*, *'земл^ж*, *ки'г'ин^ж*, *моло'диц^ж*, *'тешч^ж*. В окремих іменниках внаслідок впливу іменників з твердими основи на іменники з м'якими приголосними та стверділими шиплячими основи спостерігаємо закінчення *-о*: *'Лу'л'ц'о*, *Ма'р'їо*, *'Руз'о*, *'душо*. Привертають увагу скорочені форми кличного відмінка, який твориться без кінцевого голосного або кінцевого складу: *'ба(бабо)*, *ма(мамо)*, *Лу('Лу'л'ц'о)*, *Ма'р'ї(Ма'р'їо)*, *Ми^ж'ха(Ми^ж'хайл^ж)*, *Ни^ж'ко(Ни^ж'коло)*, *Па'ра(Па'раско)*, *'Ру'(Ру'з'о)*.

Множина. Іменники І відміни з твердим приголосним основи у формі називного відмінка мають закінчення *-и*, *-и^ж*: *ба'би*, *би'нди*, *бі'ш'к'и^ж*, *'вустаук'и^ж*, *'гори*, *кл'амб'ри*, *'куру^ж*, *миск'и^ж*, *свах'и^ж*, *це'р'к'ви*; в іменниках з основою на м'який та шиплячий виступає закінчення *-і*: *'бал'її*, *виш'н'і*, *газ'дин'і*, *га'л'ер'її*, *гар'мон'її*, *г'ір'тон'її*, *'земл'і*, *код'р'і*, *молодиц'і*, *па'вон'її*, *пн^ж'иц'і*, *порц'її* *стайн'і*, *фа'м'іл'її*; *'душ'и*, *каш'и*, *'меж'и*. Спостерігаємо флексію *-и^ж* в окремих іменниках з основою на шиплячий приголосний: *'вуши*, *'миши*. Така морфологічна риса, очевидно, виникла за аналогією до іменників твердої групи.

У родовому відмінку іменники з твердим приголосним основи мають нульове закінчення та широко вживане закінчення *-їу*: *бі'ш'ш'ок*, *'вуставок*, *г'ір*, *'курок*, *ми'сок*, *ба'б'їу*, *бин'д'їу*, *'газд'їу*, *кл'амбр'їу*, *свах'їу*. За словами К. Германа, закінчення *-їу* в родовому відмінку множини виникло під впливом іменників твердої групи II відміни родового відмінка множини [1, 154].

Іменники з основою на м'який та шиплячий приголосний мають нульове закінчення, як і в літературній мові, та флексію *-їу*, очевидно, за

аналогією для родового відмінка множини іменників II відміни: *ви^нишен^ь, земл^ь і^ю, код^р і^ю, молод^иц^ь, пил^ьниці^ь, ста^н і^ю; душ^ь і^ю, ка^ш і^ю, меж^ь і^ю*. В окремих словах флексія *-ію* вживається паралельно із нульовим закінченням: *газди^н і^ю - газд^ии^ь, молод^иц^ь і^ю - молод^иц^ь*. Рідше зустрічаємо закінчення *-иї*: *л^ьуди^иї, д^ьіти^иї, кур^иї, сви^ни^иї*.

Давальний відмінок характеризується флексіями *-ам, -и^м* для іменників з основою на твердий приголосний: *ба^бам, би^ндам, бл^ьиш^ькам, вуст^аукам, гора^м, кл^ьамбра^м, с^ьвахам, це^рк^ьвам; кури^м, л^ьуди^м, д^ьіти^м*. У іменниках, основа яких закінчується на м'який або шиплячий приголосний, відзначаємо в наголошеній позиції закінчення *-ем* та в ненаголошеній закінчення *-им*: *виш^нем, газди^нем, земл^ьім, код^рем, молод^иц^ьем, ста^нем; душ^ьім, ка^шім, меж^ьім*. Іменники з кінцевим основи *ї* в давальному відмінку мають закінчення *-ам*: *ба^л і^{ям}, та^л е^р і^{ям}, г^ь і^ртон і^{ям}, па^{вон} і^{ям}, пор^ц і^{ям}, фа^м і^л і^{ям}*.

Форма знахідного відмінка множини має закінчення називного відмінка для іменників, що позначають назви неістот, та закінчення родового для іменників назв істот: *ба^б і^ю, би^нди, бл^ьиш^ьк^ьи^ь, кл^ьамбри, молод^иц^ь*.

В орудному відмінку в іменниках твердої групи паралельно вживаються закінчення *-ами^ь* та *-ми*: *ба^бами^ь, би^ндами^ь, бл^ьиш^ьками^ь, вуст^ауками^ь, гора^{ми}, д^ьіт^ьми, кл^ьамбра^{ми}, кур^ьми, л^ьуд^ьми, с^ьвахами^ь, це^рк^ьвами^ь*. „Закінчення орудного множини *-ми, -ми^ь* походить від орудного множини колишніх іменників [ї] основ” [1, 155]. Іменники з основою на твердий та шиплячий приголосний у формі орудного відмінка мають флексію *-и^{ми}* в наголошеній позиції та *-ими* в ненаголошеній з попереднім м'яким приголосним основи: *виш^ни^ьми^ь, земл^ьі^{ми}, молод^иц^ьі^{ми}, газди^ни^ьми, ста^ни^ьми; душ^ьі^{ми}, ка^ші^{ми}, меж^ьі^{ми}*. На думку І.Г.Матвіяса, флексія *-има* постала внаслідок сполучення давнього закінчення орудного відмінка множини іменників чоловічого та середнього родів *-ы, (-и)* і подвійної флексії *-ма* [6, 41]. Іменники з основою на *ї*, напевне, уподібнюючись іменникам з кінцевим твердим основи, мають закінчення *-ами^ь*: *ба^л і^{ями}, та^л е^р і^{ями}, г^ь і^ртон і^{ями}, па^{вон} і^{ями}, пор^ц і^{ями}, фа^м і^л і^{ями}*.

У місцевому відмінку множини в іменниках з кінцевим основи на твердий приголосний спостерігаємо в наголошеній позиції закінчення *-ах*, в ненаголошеній *-и^х*: *(на) ба^бах, (у) би^ндах, (у) бл^ьиш^ьках, (у) вуст^ауках, (на) горах, (на) кл^ьамбрах, (у) с^ьвах, (на) це^рк^ьвах; (на) кури^ь, (на) л^ьуди^ь, (на) д^ьіти^ь*. Іменники з м'яким та шиплячим приголосним основи під наголосом мають флексію *-и^х*, в ненаголошеному складі *-их*: *(на) виш^ни^ьх, (на) газди^ни^ьх, (на) земл^ьіх, (на) молод^иц^ьіх, (на) ста^ни^ьх; (у) душ^ьіх, (на) меж^ьіх*. В іменниках з основою на *ї* спостерігаємо закінчення *-ах*, як і в літературній мові: *(у)*

'бал і^{ях}, (у) та^л е^р і^{ях}, (на) г^ь і^ртон і^{ях}, (на) па^{вон} і^{ях}, (у) пор^ц і^{ях}, (на) фа^м і^л і^{ях}.

У формі кличного відмінка іменники твердої групи мають флексію *-и, -и^ь*, іменники м'якої групи – флексію *-і*: *ба^би, гори^ь, л^ьуди^ь, д^ьіти^ь, с^ьвах^ьи^ь; земл^ьі, молод^иц^ьі, газди^ні*.

II відміна. Сучасну II відміну становлять іменники чоловічого роду з давньою основою на *-ѡ-, -ѣ-, -й-* та незначна кількість слів з основою на *-ї-* та приголосний *п*. Також до II відміни належать іменники середнього роду з колишньою основою на *-ѡ-, -ѣ-*.

Однина. У називному відмінку однини іменники відміни чоловічого роду, в яких відбувся процес занепаду кінцевих *ь, ѣ*, мають нульове закінчення: *ба^зар^ь, бо^угар^ь, бу^би^нт, ва^сил^ьок, вер^ь, гор^ьси^ьк, кам^ьін^ь, к^ьізел, кли^ьвез^ь, ко^вал^ь, кор^ь, ко^нец^ь, л^ьіс, л^ьіх^ьтар^ь, Паст^ьі^юник, пен^ь, по^гар^ь, пу^лар^ьус, ра^ні^тух, р^упсак, сто^лец^ь, удо^вец^ь, х^лопец^ь*. При цьому спостерігаємо фонетичні зміни – ствердіння або, навпаки, пом'якшення кінцевого приголосного. Фіксуємо появу флексії *-о* в окремих іменниках, яким в літературній мові відповідає слово з нульовим закінченням: *д^ьідо*.

Флексію *-о* визначаємо в іменниках чоловічого роду: *д^ьіт^ько, Ми^ьхайло, Пе^ьтро, тато*. На думку С.Самійленка, іменники чоловічого роду, що закінчуються на *-о*, свідчать про давність багатьох слов'янських мов. Закінчення *-о* в іменниках чоловічого та середнього родів є залишком суфікса колишніх *о*-основ, так само, як цей основотворчий суфікс зберігся в давньоруській флексії давального відмінка множини типу *столамъ* [8, 110-111]. Як ми вже зазначили, іменники середнього роду з основою на твердий приголосний від давніх *о*-основ та основ на приголосний *с*, мають закінчення *-о*; іменники, основа яких закінчується на м'який та шиплячий приголосний, характеризуються флексіями *-е, -е^ь*, закінчення *-е-* (наголошене) та *-і* (ненаголошене), що розвинулися з давнього *-ѣе*, вживаються в іменниках з основою на м'який приголосний та *р*: *вер^ьі^ьтено, дере^ьво, коле^ьсо, кол^ьіно, коч^ьіно, моло^ько, п^ьрало, чо^ло; пил^ьіче, поле^ь; в^ьіс^ьіл^ье, жи^ьт^ье, вол^ьос^ьі, з^ьб^ьіж^ьі, кл^ьоч^ьі, на^ьс^ьін^ьі, п^ьі^ьр^ьі, ш^ьмат^ьі*. Слід відзначити, що в іменниках на *-е, -і* перед закінченням відбулося стягнення подовжених приголосних.

Привертають увагу іменники середнього роду, що закінчуються на *-ије*. За словами І.Матвіяса, давні форми іменників середнього роду на *-іс* в сучасній українській мові вживаються лише з метою архаїзації чи стилізації як виразні старослов'янізми і не вживаються в українській мові, крім деяких слів [7, 85]. У досліджуваній говірці спостерігаємо такі іменники, але з фонетичною зміною *-іје* на *-ије^ь* з попереднім твердим приголосним у словах *је^ьвангеліје^ь, зах^ьрестіје^ь, В^ь: е^ьденіје^ь*.

Родовий відмінок однини характеризується закінченням *-а* для іменників з колишніми основами на *-ѡ-, -jѡ-* та давньою основою на *-йі*: 'буби'нта, ва'сви'ка, 'горси'ка, 'дере'ва, 'д'ім'ка, к'із'ла, 'коле'са, ко'л'іна, 'коч'іла, Ми'хайна, моло'ка, Паст'їуника, Пе'т'ра, пу'л'аруса, ран'туха, 'рупсика, 'тата, чо'ла; закінченням *-е* в наголошеній позиції та *-и* в ненаголошеній з попереднім м'яким приголосним, що є фонетичними варіантами давньої флексії *-е*: 'боўгар'и, пи'е, х'лопц'и, уд'їу'це, к'ін'це, кли'у'це, погар'е, с'т'ін'це; закінченням *-у*: базар'у, 'розуму, 'в'ітру, 'танц'у; інколи вживаються паралельні форми на *-у, -а*: 'л'ісу – 'л'іса, 'вер'ху – 'вер'ха. Іменники середнього роду з основою на м'який приголосний мають закінчення *-е, -і*, що виникли з давнього *а*: в'іс'іл'е, во'лос'і, жи'т'е, з'б'їж'і, к'лоч'і, на'с'ін'і, п'ір'і, ш'мат'і.

У давальному та місцевому відмінках іменників чоловічого роду фіксуємо закінчення *-у* та паралельні форми на *-ови, -еви*, що утворилися від іменників колишньої основи на *-йі*. Останні є більш поширеними у досліджуваній нами говірці та в інших говірках південно-західної групи: (на) 'боўгари'ви, (на) Пе'т'рови, (на) 'татови, (на) 'д'ідови, (на) х'лопц'е'ви, (на) уд'їу'цеві; (у) 'горси'ку, (на) сн'їгу, (у) м'іш'ку, (у) Паст'їуник'у, (у) п'іс'ку. Давальний відмінок іменників середнього роду послідовно зберігає закінчення *-у*, зрідка можуть вживатися форми на *-ови*, перейняті від іменників чоловічого роду *о*-основ: в'іс'іл'у, во'лос'у, 'дере'ву, жи'т'у, з'б'їж'у, на'с'ін'у, п'ір'у, 'пол'у, ш'мат'у; 'коле'сови, 'коч'ілови, 'молокови, 'окови. Паралельні форми на *-у* та *-ови* спостерігаємо в іменниках середнього роду із суфіксом *-ат-* та наступним *-к-* в давальному та місцевому відмінках: (на) ти'л'етку – (на) ти'л'еткови, (на) ло'ш'етку – (на) ло'ш'еткови.

Місцевий відмінок іменників II відміни має також закінчення *-і* та фонетично змінені *-и, -и*: (на) по'лоз'і, (на) ро'з'і, (на) во'з'і, (на) се'л'і, (на) пи, (на) к'із'ли, (на) ко'пи, (у) погар'и, (на) 'дере'в'і, (на) моло'ц'і, (на) 'мори, (на) 'поли, (на) чо'л'і. На думку І. Матвіяса, форми іменників на *-и* є фонетичним варіантом давньої флексії *-е* або наслідком впливу іменників жіночого роду [7, 88].

Іменники назви неістот у називному та знахідному відмінках однини мають тотожні форми, а іменники назви істот збігаються з формою родового відмінка, як і в літературній мові. Спостерігаємо ряд іменників назв предметів та явищ, вжитих у фразеологічних зворотах, які в знахідному відмінку мають тільки форму родового: в'р'ізати' дуба, 'нај:му Бо: гр'їха ни' пише', 'поко'тити' гарбуда, шукати' в'ітра в 'пол'і. Аналогічну форму закінчення мають і окремі назви танців та їх елементи: с'їдати' гайду'ка, п'їти арка'на.

У формі орудного відмінка маємо флексією *-ом* в іменниках, основа яких закінчувалася на твердий приголосний основи, та флексією *-ем* (*-е"м, -ім*) в іменниках з м'якими та стверділими приголосними основи:

'буби'нтом, ва'сви'ком, 'д'ідом, 'д'ім'ком, 'горси'ком, Ми'хайлом, Паст'їуником, Пе'т'ром, 'татом, хлопц'ем, уд'їу'цем, 'дере'вом, 'коч'ілом, моло'ком, пли'чем, погар'ем, 'поле'м, чо'лом, в'іс'іл'ем, во'лос'ім, жи'т'ем, з'б'їж'ім, ш'мат'ім.

У кличному відмінку однини функціонує закінчення *-у* від давніх основ на *-jo, -йі* та закінчення *-е* в іменниках з колишньою *о*-основою: 'д'іду 'тату, Ми'хайле, 'Петре'. Крім цього, як і в іменників I відміни, спостерігаємо скорочені форми вокативу, в основному це стосується власних імен: д'і, та, Йва, Ми'ха, Пе.

Множина. Форма називного та кличного відмінків множини чоловічого роду має закінчення *-и* для іменників з твердим приголосним основи та закінчення *-і* для іменників з основою на м'який приголосний: в'ітри, 'гост'і, 'грош'і, 'горси'к'і, д'їди, дуби, к'із'ли, коуба'ни, кор'ч'і, л'їси, пи'ї, 'терч'їнік'і, х'лопц'і. Спостерігаємо флексію *-і* у звукосполученнях *г'і, к'і, х'і*, яким в літературній мові відповідають сполуки *ги, ки, хи*: шк'варк'і, го'р'їх'і.

В іменниках середнього роду фіксуємо давню флексію *-а*: боло'та, 'вуха, 'в'їкна, 'села, с'тебла; флексію *-і* в іменнику плеч'і та флексію *-и*, що закономірно виникла з *-а* після м'якого приголосного 'јајц'і; флексію *-и* з *-і* перед наступним шиплячим в іменнику 'очи'.

Родовий відмінок характеризується закінченням *-їу* для іменників чоловічого роду: в'ітр'їу, го'р'їх'їу, 'горси'к'їу, д'їд'їу, дуб'їу, к'із'л'їу, коуба'н'їу, кор'ч'їу, л'їс'їу, пи'їу, 'терч'їнік'їу, х'лопц'їу, шк'варк'їу. Іменники середнього роду мають здебільшого нульове закінчення, рідше *-їу*, які в окремих словах можуть вживатися паралельно: вух, в'їкон, с'їл, с'те'бел, бо'л'ім – боло'т'їу, јајец' – јајц'їу. Ряд іменників чоловічого та середнього родів мають закінчення *-иј* (ненаголошене *-и"ј*): 'гости'ј, 'гроши'ј, 'кости'ј, о'чиј, пле'чиј.

У формі давального відмінка фіксуємо закінчення *-ам*, яке є нормою в сучасній українській мові і більшості її діалектів [5, 182], для іменників чоловічого та середнього родів з основою на твердий приголосний: 'в'їкнам, в'ітрам, вухам, го'р'їхам, 'горси'кам, д'їдам, дубам, л'їсам, 'селам, 'терч'їнікам, шк'варкам. Іменники з м'яким приголосним основи характеризуються закінченнями *-ем* в наголошеному складі та *-ім* в ненаголошеному: 'гост'ім, 'корч'ім, пи'ем, х'лопц'ім. Закінчення *-и"м* з'являється в іменниках 'гроши"м, 'плечи"м, 'очи"м.

У знахідному відмінку форми іменників назв істот збігаються із формою родового відмінка, а іменники назви неістот – з формою називного.

Іменники чоловічого та середнього роду з основою на твердий приголосний в орудному відмінку мають закінчення *-ами*, що виникло за аналогією до іменників I відміни: 'в'їкнами, в'ітрами, вухами,

го́р'і́хами^е, го́рси́ками^е, д'і́дами^е, ду́бами^е, к'і́злами^е, коуба́нами^е, л'і́сами^е, 'села́ми^е, 'терч'і́ни́ками^е, шк'ва́рками^е. Фонетично змінені закінчення *-еми^е*, *-іми^е* спостерігаємо в іменниках з м'яким приголосним основи: 'гост'і́ми^е, 'корч'і́ми^е, пн'е́ми^е, х'лопц'і́ми^е. Деякі іменники можуть мати паралельні форми на *-ами^е*, *-ми^е*: *чоботами^е* – *чоб'і́т'ми^е*. Іменники на позначення парних частин тіла мають закінчення *-има^е*: *пл'є́чима^е*, *о́чима^е* [7, 140].

Форма місцевого відмінка множини для іменників з твердим приголосним основи характеризується закінченням *-ах*: (на) 'в'і́кнах, (на) в'і́трах, (на) ву́хах, (на) го́р'і́хах, (у) 'горси́ках, (на) д'і́дах, (на) ду́бах, (у) л'і́сах, (у) 'села́х, (у) 'терч'і́ни́ках, (у) шк'ва́рках. Іменники з основою на м'який мають закінчення *-ех*, *-и́х*: 'гост'і́х, 'корч'і́х, пн'е́х, х'лопц'і́х.

III відміна. До сучасної III відміни належать іменники жіночого роду з давньою основою на *-і*, деякі іменники з основою на *-й* та іменник *мати*.

Однина. У називному відмінку однини іменники мають нульове закінчення внаслідок занепаду кінцевого *-ь*, як і в літературній мові: *ви́сел'і́с'т'и^е*, *гру́с'т'и^е*, *ма́ст'и^е* (літ. *мазь*), *н'і́ч*, *п'і́ч*, 'памн'і́т'и^е, 'поши́с'т'и^е, *с'і́н'и^е*, *сме́рт'и^е*, *т'і́н'и^е*. Іменник *мати*, який зберігає давнє закінчення *-и*, у говірці не вживається, тут поширене слово *мама*. Іменник *миша*, який в літературній мові належить до I відміни, у говірці зберігає давню форму *миш* і належить до III відміни. Таке ж закінчення спостерігаємо і в знахідному відмінку.

Родовий відмінок послідовно зберігає давню флексію *-и*, якій в літературній мові відповідає *-і*: *ви́сел'і́сти^е*, *гру́зи^е*, 'ма́сти^е, 'миши́^е, 'ночі́^е, 'памн'і́ти^е, 'печи́^е, 'поши́сти^е, 'сме́рти^е, 'со́ли^е, 'т'і́ни^е.

У давальному відмінку також спостерігаємо фонетично змінене закінчення *-и*: *ви́сел'і́сте^у*, *гру́зе^у*, 'ма́сте^у, 'мише́^у, 'ноче́^у, 'памн'і́те^у, 'пече́^у, 'поши́сте^у, 'сме́рте^у, 'со́ле^у, 'т'і́не^у.

У сучасній літературній мові флексія *-і* в родовому та давальному відмінках однини іменників III відміни виникла внаслідок впливу відповідних форм іменників твердої і м'якої груп іменників I відміни з флексією *-і* (←*-ѣ*). Для більшості південно-західних говорів типовою є флексія *-и* [4, 113].

Форма знахідного відмінка має такі самі закінчення, як і називний відмінок однини.

Орудний відмінок характеризується флексією *-е́у* за аналогією до іменників I відміни: *ви́сел'і́сте^у*, *гру́зе^у*, 'ма́сте^у, 'мише́^у, 'ноче́^у, 'памн'і́те^у, 'пече́^у, 'поши́сте^у, 'сме́рте^у, 'со́ле^у, 'т'і́не^у. На відміну від літературної мови, де спостерігаємо подовження приголосних перед флексією *-у*, у говірці таке фонетичне явище не відбувається.

У формі місцевого відмінка засвідчуємо флексію *-и*: (у) *ви́сел'і́сти^е*, (у) *гру́зи*, (на) 'ма́сти^е, (на) 'миши́^е, (у) 'памн'і́ти^е, (на) *пе́чи*, (на) 'поши́сти^е, (на) 'сме́рти^е, (у) 'со́ли^е, (у) *т'і́ни*.

Множина. В іменниках III відміни у називному, знахідному та кличному відмінках множини можуть вживатися флексії *-і*, *-и*: *гру́з'і*, 'запов'і́ди^е, ма́ст'і^е, 'миши́^е, 'ночі́^е, 'печ'і^е. В більшості іменників говірка зберігає давнє закінчення *-и*, водночас спостерігаємо в окремих словах вживання нової флексії *-і*, що виникла за аналогією до іменників I відміни з основою на м'який приголосний.

У формі родового відмінка масмо закінчення *-ий*, його варіант *-и́й*, утворені з давніх форм на *-ии*, та закінчення *-і́й*, що є пізнішого походження і з'явилося в III відміні за аналогією до іменників чоловічого роду II відміни: *гру́з'і́й*, 'запов'і́ди́й, ма́ст'і́й, ми́ши́й, 'ночі́́й, 'печ'і́й.

Давальний відмінок множини відзначається формами на *-ем*, *-и́м*: *гру́з'ем*, 'запов'і́д'и́м, ма́ст'ем, ми́ши́м, 'ноч'і́м, 'печи́м.

У літературній мові в орудному відмінку вживаються флексії *-ами*, *-ями*, у говірці ж внаслідок зміни *а* в *е*, *і* після м'яких приголосних спостерігаємо паралельне вживання флексій *-еми^е*, *-іми^е*: *гру́з'еми^е*, 'запов'і́д'і́ми^е, ма́ст'еми^е, 'ноч'і́ми^е, 'печ'і́ми^е. Фіксуємо давню флексію *-ми* в іменнику *миш'и^е*.

Місцевий відмінок характеризується закінченнями *-ех* під наголосом та *-и́х* в ненаголошеній позиції, які є продовженням давньої флексії *-ехъ*: (у) *гру́з'ех*, (у) 'запов'і́д'и́х, (у) ма́ст'ех, (на) 'миши́х, (но) 'ноч'и́х, (на) 'печи́х.

IV відміна. IV відміну становлять іменники середнього роду з давніми основами на *-ент-*, *-теп-*. Сучасна IV відміна – це залишок колишньої групи імен на приголосний, оскільки в давньоукраїнський період цей тип відмінювання охоплював також іменники середнього роду з основою на *-s-*, іменники чоловічого роду з давньою основою на *-n-*, *-теп-* та іменники жіночого роду з основою на *-r-* [4, 118-119].

Однина. У називному, знахідному та кличному відмінках спостерігаємо закінчення *-е* в наголошеній позиції та *-і* в ненаголошеній: *в'і́мн'і*, *гор'н'е*, *гори́ч'е*, *к'і́с'е*, *кур'і*, *лош'е*, *мн'е*, *поро́с'е*, *ти́л'е*, *яг'н'е*. Такі відмінкові форми слід розглядати як фонетичну зміну *-а* після м'яких та ствердлених шиплячих.

У родовому відмінку засвідчуємо форми на *-и́* в іменниках із суфіксом *-ат-* (*-ят-*), який у говірці змінюється на *-ет-*, *-ит-* внаслідок переходу *а* в *е*, *і*: *гор'н'ети́*, *гори́ч'ети́*, *к'і́с'ети́*, *кур'іти́*, *лош'ети́*, *поро́с'ети́*, *ти́л'ети́*, *яг'н'ети́*. Іменники з колишньою основою на *-теп-* у говірці втрачають суфікс і приймають форму називного відмінка: *в'і́мн'і*, *мн'е*.

Давальний відмінок має аналогічні форми закінчень родового відмінка.

В орудному відмінку функціонує давня флексія *-em (-im)*: *'в'іми'ім, гор'н'ем, горш'ч'ем, к'іс'ем, 'кур'ім, ло'ш'ем, мн'ем, поро'с'ем, ти'л'ем, яг'н'ем*.

Місцевий відмінок засвідчує фонетично змінену нову флексію *-и* та флексію *-у*, що пізніше виникла за аналогією до іменників II відміни середнього роду типу *зілля, життя* [8, 157]: *(у) гор'н'ети^е, (у) горш'ч'ети^е, (на) к'іс'ети^е, (на) 'кур'іти^е, (на) ло'ш'ети^е, (на) поро'с'ети^е, (на) ти'л'ети^е, (на) яг'н'ети^е; (на) 'в'ім'ю*.

Множини. У називному та кличному відмінках іменники IV відміни характеризуються закінченням *-а*, як і в літературній мові: *гор'н'ета, горш'ч'ета, к'іс'ета, 'кур'іта, ло'ш'ета, моло'д'ета, поро'с'ета, ти'л'ета, яг'н'ета*.

Форма родового відмінка зберігає чисту основу, яка утворилася внаслідок занепаду ще в давньоукраїнській мові кінцевого *-ъ* [8, 158]: *гор'н'ет, горш'ч'ет, к'іс'ет, 'кур'іт, ло'ш'ет, моло'д'ет, поро'с'ет, ти'л'ет, яг'н'ет*.

У давальному відмінку функціонує флексія *-ам*, що виникла з давньої *-ьмъ*: *гор'н'етам, горш'ч'етам, к'іс'етам, 'кур'ітам, ло'ш'етам, моло'д'етам, поро'с'етам, ти'л'етам, яг'н'етам*. Спостерігаємо в окремих словах паралельне вживання закінчень *-ам - -и'м*: *поро'с'етам - поро'с'ети'м, ти'л'етам - ти'л'ети'м, яг'н'етам - яг'н'ети'м*.

Знахідний відмінок має форму родового для іменників назв істот та форму називного відмінка для іменників назв неістот: *гор'н'ета, горш'ч'ета, к'іс'ета; 'кур'іт, ло'ш'ет, моло'д'ет, поро'с'ет, ти'л'ет, яг'н'ет*.

В орудному відмінку в говірці вживається аналогічне з літературною мовою закінчення *-ами^е* з давніх *-ы, -ми*: *гор'н'етами^е, горш'ч'етами^е, к'іс'етами^е, 'кур'ітами^е, ло'ш'етами^е, моло'д'етами^е, поро'с'етами^е, ти'л'етами^е, яг'н'етами^е*.

Місцевий відмінок множини іменників IV відміни має закінчення *-ах*: *(у) гор'н'етах, (у) горш'ч'етах, (на) к'іс'етах, (на) 'кур'ітах, (на) ло'ш'етах, (на) моло'д'етах, (на) поро'с'етах, (на) ти'л'етах, (на) яг'н'етах*.

Таким чином, говірці села Баня-Березів властиве збереження архаїчних відмінкових форм іменника та наявність фонетично змінених закінчень. Кожна відміна іменників характеризується флексіями, які уподібнюють говірку іншим гуцульським і водночас вирізняють її з групи цих говірок. У словозміні іменників важливу роль відіграє взаємодія основ з твердими і м'якими приголосними. Варто відзначити і паралелізми відмінкових форм як одну з особливих морфологічних рис.

1. Герман Г. Ф. Словозміна іменників українських говірок Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету. – 1999. – Вип. 52-53. – С. 153-159.
2. Жилко Ф. Т. Говори української мови. – К.: Рад. школа, 1958. – 172с.
3. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – 182 с.
4. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – 416с.
5. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). – К.: Рад. школа, 1960. – 275с.
6. Матвіяс І. Г. Взаємодія основ з твердими і м'якими приголосними у відмінковій парадигмі іменника // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говірок. – К.: Наук. думка. – С.30-60.
7. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад. школа, 1974. – 183с.
8. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. – К.: Рад. школа, 1964. – Ч. 1. – 234с.

The article deals with the peculiarities of the noun inflection in hutsul dialect. The main principle in determining case endings are archaic forms of nouns and modern Ukrainian language.

Key words: dialect, noun, declension, case, gender, stem, ending, hard consonant, sibilant consonant.

УДК 811.161.2'367

ББК 81.2 Ук – 22

Михайло Ковальчук

ГРАМАТИЧНА ПЕРЕХІДНІСТЬ ГІПОТАКТИЧНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ З ПОЯСНЕННЯМ ОЗНАКИ ДІЇ ОПОРНОГО ПРЕДИКАТА (на матеріалі пам'яток ділової документації України XIV – XVIII ст.)

У статті проаналізовано особливості синтаксичного зв'язку між компонентами складних речень з поясненням ознаки дії опорного предиката у староукраїнській мові. Функціонуючи в різних мовних стилях, зокрема в офіційно-діловому, ці поліпредикативні конструкції виявляють ознаки недиференційованого типу синтаксичного зв'язку, перехідного між дворядністю і підрядністю в межах відношень граматичної залежності між компонентами.

Ключові слова: гіпотактичні відношення, предикативні компоненти, пояснювальна семантика, опорний предикат, адвербіальна лексема.

Синтаксичний аналіз пам'яток староукраїнської мови, які виявляють належність до певного функціонального стилю, викликає інтерес з погляду наявності в них перехідних синтаксичних одиниць в межах існуючих граматичних типів зв'язку. Поширені в пам'ятках ділової документації України XIV – XVIII ст. складні речення з пояснювальною семантикою належать до конструкцій з недиференційованим типом синтаксичного зв'язку, виявляючи ознаки підрядності і дворядності в межах гіпотактичних відношень між

компонентами. У контексті досліджень складного речення пояснювальні структури визначаються і класифікуються по-різному, відповідно до синтаксичної концепції та структурно-класифікаційних критеріїв. Спочатку вони трактувались як складнопідрядні конструкції [7, 432; 3, 508], у пізніших дослідженнях пояснювальні відношення розглядались у межах складносурядних речень [9, 650; 10, 625] або синкретичних підрядно-сурядних речень [2, 18; 4, 345]. Звертали увагу мовознавці і на вивчення безсполучникових складних речень з пояснювальним значенням, піддаючи їх відповідним класифікаціям в межах вказаного типу семантико-синтаксичних відношень [див. 11, 421-422; 12, 207-209; 5, 56-90; 1, 19-20]. Проведений нами аналіз складних пояснювальних речень дає підстави класифікувати ці одиниці на основі семантико-синтаксичних засобів вираження опорних слів, на які спрямована пояснювальна семантика постпозитивного компонента. Відповідно до зазначеного критерію, поліпредикативні конструкції із значенням пояснення у староукраїнській мові поділяються на дві семантико-граматичні групи: 1) складні речення з поясненням дії опорного предиката; 2) складні речення з приіменним поясненням опорного предиката. Ці групи внутрішньо структуруються на граматичні різновиди, залежно від визначальних семантичних засобів вираження опорних слів, які передбачають пояснювальні відношення через створення провалентної синтаксичної позиції у складному реченні.

Один із граматичних різновидів складних речень з поясненням дії складають структури, у створенні пояснювальної семантики яких визначальна роль належить адвербіальним лексемам при препозитивному дієслові-предикаті. Дехто з мовознавців виділяє з-поміж інших пояснювальних структур складні речення, у яких пояснювальне значення реалізується за допомогою вказівних слів – займенників, прислівників. У таких складних реченнях вказується на ті чи інші обставинні відношення [8, 352], уточнюючі відношення [5, 73], відношення конкретизації [6, 135-143] та ін. Виявлені нами у досліджуваних пам'ятках староукраїнської мови пояснювальні утворення цього різновиду характеризуються відповідними структурно-семантичними ознаками. Ці особливості лягли в основу граматичної ідентифікації складних речень із поясненням ознаки дії в межах структурно-семантичного розряду структур із значенням пояснення дії опорного предиката. Семантика дії опорного предиката-дієслова ще в препозитивній частині звужується за допомогою наявної при цьому предикаті синтаксеми – прислівника (або групи лексем) із виразною семантичною вказівкою на якісну ознаку препозитивної дії (опорний предикат та адвербіальну лексему виділено): *Што Олекса, Яцко Чиженко, Петро Либерда ... мусили чных кременчүцкихъ козаков годит и погодити такъ : за невынайденого єдного коня, яко и за*

виклади и працү в дорогахъ ездячи, нагородили. (ЛРК, 51) И мы имъ роздѣлили на поля тоє озеро, бискупови тал половина, што къ Лынкментомъ, а Кведроитъскимъ друтамъ половина. (Г-XIV, 110) ... некоторыхъ на смерт позабыли, а меновите: Мнталя Сербина рани, Вонтеха Малачинъского, Андрея Брезинъского а пана Григория Полицкого и поручника нашего пана Рекверенца Лигъского на смерт забил и замордовал ... (АКЖ, 103)

Ознака дії опорного предиката, яка передбачає пояснення постпозитивною частиною, у препозиції граматично виражається по-різному. Одним із способів семантико-граматичного вираження ознаки препозитивної дії в аналізованих структурах є вживання при опорному предикаті неозначеного прислівника *так*, який виражає неозначену дію (див. перший приклад). У другому і третьому наведених реченнях до опорного предиката прилягають повнозначні лексеми (відповідно – *на поли; на смерт*) з виразною обставинною семантикою (в цих випадках – способу дії). Таке синтаксемне сполучення у групі предиката препозитивного компонента виражає означеність дії опорного предиката, яка, будучи все ще узагальненою, передбачає семантичне поле для пояснення у постпозиції. Відповідно до зазначених двох способів граматичного вираження ознаки дії препозитивного предиката аналізовані пояснювальні конструкції у староукраїнській мові виявляють здатність внутрішньо структуруватись на дві семантико-граматичні моделі: 1) речення з поясненням неозначеної дії опорного предиката; 2) речення з поясненням означеної дії опорного предиката. Зазначені граматичні моделі відображають різний ступінь недиференційованості синтаксичного зв'язку між дворядністю і підрядністю в межах гіпотактичних відношень між предикативними компонентами складного речення.

1. Речення з поясненням неозначеної дії опорного предиката. Першу граматичну модель складають структури, у яких ознака препозитивної дії виражається вказівним прислівником *так*. Цей граматичний формант вказує на неозначеність дії препозитивного предиката, тому конструкції цього семантико-граматичного варіанта кваліфікуються як складні речення з поясненням неозначеної дії опорного предиката: *... такъ єсмо границу межи ихъ милостю учинили, то єсть ... посередъ тоє речьки Ивницы, идучи єю увєрѣхъ до двѣхъ березъ, по левон сторонни надъ речькою Ивницею стоячихъ, а тамъ ... копецъ нарожный усъпятъ єсмо велели. (КПС, 100) На подлинномъ (листі – М. К.) тако : Боярингъ и воевода Киевскій и наместникъ Нижегородскій князь Юрія Петровичъ Трубецкой печать свою приложилъ. (СА, 21).*

Неозначено-вказівна характеристика дії препозитивного дієслова-предиката здійснюється вказівним прислівником, що виражає неповноту семантики і, вказуючи на спосіб препозитивної дії, передбачає конкретизацію її через пояснення постпозитивним компонентом. Семантико-синтаксичний склад та оточення предиката у препозитивному компоненті, з одного боку, як і семантична відповідність і спосіб реалізації пояснювальних відношень постпозитивним компонентом, з іншого боку, спричинюють накладання додаткових граматичних значень у відношеннях між компонентами складного речення. Наприклад, у синтаксемному сполученні *такъ границу учинили* передбачається додаткове значення місця, яке реалізується у пояснюючому компоненті через відповідні локативні синтаксеми (перший приклад); аналогічне локативне значення зумовлюється синтаксемами *на подлинномъ (написано) тако* (другий приклад). Водночас визначальну граматичну роль у вираженні основного семантико-синтаксичного відношення пояснення відіграє вказівний прислівник *так* – логічний наголос препозитивного висловлювання лягає саме на нього. Часто опорними предикатами аналізованих складних речень виступають валентні дієслова з виразною з'ясувальною семантикою: *Которие (жінки – М. К.) осмотривъши, сказали такъ : лице побыто, где ударено, кровъ ... очи синѣи, где не бито било тѣло, бѣло, үсе, где бито, снно ... (ДМ, 168) ... со всеми платъ, што к тым имен м слүшает и слүшало, и так : з Лути, из сеножатми и со всеми пожитки; может себе полепшинвати и розширити и шсадити и приножити. (АКЛ, 34).*

Адвербіальний елемент *так* сполучається у таких структурах з опорними предикатами, вираженими дієсловами із значенням ментально-сенсорної діяльності. Однак у таких випадках з'ясувальна семантика предиката не створює незаміщену синтаксичну позицію і, відповідно, з'ясувальні відношення між компонентами, оскільки валентність дієслова у препозиції значною мірою заповнюється вказівним прислівником: *сказали такъ; слүшало так*. Водночас вказівна адвербіальна лексема, виражаючи неозначеність і семантичну незавершеність препозитивної дії, передбачає пояснюючий компонент у постпозитивній. Разом з тим, валентність дієслів на позначення ментально-сенсорної діяльності є настільки сильною, що у препозиції узагальнений вказівний прислівник повністю „перетягнути” її на себе неспроможний. Тому постпозитивний компонент, який ми називаємо пояснюючим, у таких реченнях чи не найбільшою мірою з-поміж інших різновидів пояснювальних конструкцій виражає додаткову з'ясувальну семантику. Очевидно, у процесі розвитку мови становлення досить поширених у староукраїнський період структур цього варіанта відбувалося в

напрямку конкретизації граматичного значення складного речення – від пояснювальних відношень в межах недиференційованого типу зв'язку до з'ясувальних відношень в межах прислівного підрядного типу зв'язку. Таку граматичну трансформацію зумовило формальне упущення вказівної лексеми і заповнення правобічної валентності опорного предиката постпозитивним підрядним компонентом.

Своєрідний перехідний різновид складних речень із поясненням ознаки дії становлять структури, у яких при неозначено-вказівній лексемі вживається порівняльний зворот: *... такъ сам протестуючии, яко и подданые меновали быт ү подданыхъ добрынскихъ : кони з возами, з хомүтами, сокирами ... и дан медоүкую побрано в тых же выш речоныхъ подданыхъ и пчолы по гргунґтахъ и бортняхъ повидирано виделом. (ДМВ, 209) ... якъ въ початкү говорилем, такъ и теперъ договорюто : дадемъ тебѣ поляпта на дцет золотого. (ДМ, 66).*

У таких реченнях порівняльна частина позначає перехід від загальної семантики дії препозитивного предиката, вираженої неозначеним вказівним прислівником, до її конкретизації. Компаративний компонент, який разом із своїм семантичним корелятом *так* виступає ремою препозитивного висловлювання, семантично розгортається у постпозитивному компоненті, і, таким чином, реалізуються пояснювальні відношення. При цьому вказівний прислівник може бути формально упущеним, а його роль у створенні провалентної синтаксичної позиції переходить до порівняльного звороту. Компаратив у таких випадках виступає граматично тотожним з відсутнім вказівним прислівником *так* і, вказуючи насамперед на спосіб препозитивної дії, передбачає пояснювальну семантику складного речення: *... ако оүѣхана к нему граница : шт Рознова черес поле попереk на оүстьє Вологово а наоүстьє Ходосова ... (АКЛ, 28).*

2. Речення з поясненням означеної дії опорного предиката. Другу граматичну модель пояснювальних складних речень аналізованого різновиду утворюють структури, у яких конкретизаторами ознаки узагальненої дії препозитивного предиката виступають адвербіальні повнозначні лексеми або групи слів, які створюють семантичне поле для пояснення у постпозитивному компоненті: *А слүту его, шляхетного Яна Кгослицкого, шкүтне а немилостиве на смерт забил и замордовали , с пүталкү правє в перси үгодили, котории там зараз үмер и з сего света зшол ... (АКЖ, 58) В которомъ (листі – М. К) естъ шписана докладне волость Триполская : як великая шсада и што за пожитки ее были. (КПС, 135).*

Дія опорного предиката уже в препозиції характеризується адвербіальними лексемами з погляду її якісної ознаки і стає означеною.

Водночас лексична семантика і дієслова-предиката, і конкретизатора дії залишається все ще узагальненою і виявляє здатність семантично розкриватися у постпозитивному компоненті, створюючи провалентну синтаксичну позицію: *шквртне а немилостиве на смерт забилн — с пугалку в перси угодилн; естъ шписана докладне — што за пожытки былн*.

На пояснювальні відношення між компонентами аналізованих конструкцій накладаються значення причини, зумовлені відповідною лексичною семантикою опорних слів та характером пояснення їх постпозитивним компонентом. Семантичний зміст конкретизаторів препозитивної дії, виражених одиничними прислівниками або аналітично (групою слів), у функціонально-граматичній взаємодії з дієсловом-предикатом зумовлює накладання інших додаткових значень в основному обставинного характеру, які сприяють оформленню синтаксичного прилягання на рівні складного речення. Так, відповідна семантична взаємодія лексем-конкретизаторів із предикатом у препозитивній частині та характер пояснення їх у постпозиції спричинює характерні для дворядних складних речень додаткові граматичні відношення із значенням, наприклад, місця: *Отколь на третий день пошлн врознь : инне сказивали, яковн к волоскому господару, а другие — к полскому Липканскому воску, в Бершад. (ДМ, 308) ... казали есмо грани положити н закопы н закопати, почюши шт Щенотинского ставу, первын закоп на березі уколо березки, а другин закопъ узле дороги. (ВГ, 220); часу: ... слювѣемъ имъ вѣчно оудержати ... на вѣки вѣчныхъ мы н наши намѣсткн, николи то непоружено, при нашей чести н при нашей вѣрѣ подлѣтъ крестъанского права. (Г-ХV, 72).*

Серед складних речень із поясненням означеної дії трапляються випадки, коли ознака дії препозитивного предиката граматично виражається не одним, а кількома конкретизаторами з різними семантичними характеристиками. При цьому адвербіальні лексеми, які одночасно характеризують різні ознаки однієї дії, передбачаючи пояснення, визначають структурно-семантичний склад постпозитивного компонента. Характерно, що постпозитивна частина граматично розкриває зміст кожної з виражених ознак дії препозитивного предиката. У таких структурах основне граматичне значення пояснення ознаки дії опорного предиката супроводжується нашаруванням додаткових значень, притаманних дворядному зв'язку між предикативними компонентами: *Теды волю имъ вѣчно пану бурмнстровн тым дворочымъ пляцом волним спокоцне владѣти, користити н пожитковати вѣчне, то ест кому колвекъ даровати, продати, з ким заменяти н на якої колвекъ на власний свой найвѣшнійпожитокъ*

оборочати. (АСУ, 67) Видел есми пана Якуба Рудзинского, рангъного, посеченого, порубанного шквртне н барзо шкоданве на голове, по руках, а то ест меновите: видел есми рану крѣвавую, тятю на голове ... другую рану также тятю на палцу великомъ правое рѣкн, третюю также тятю на другомъ палцу у тоеж рѣкн (АКЖ, 49)

Синтаксемне сполучення *спокойне владѣти, користити н пожитковати вѣчне*, що характеризує ознаки препозитивної дії в першому прикладі, додатково виражає комплексне значення часу (*вѣчне*) і способу дії (*спокойне*). У другому реченні дія препозитивних предикатів *посеченого, порубаного* граматично означається, з одного боку, лексемами *шквртне н барзо шкоданве*, з іншого – *на голове, по руках*, які зумовлюють нашарування додаткових значень, відповідно міри і ступеня та місця. Зазначені семантичні характеристики ознаки дії опорного предиката граматично розгортають свій зміст через пояснення постпозитивною частиною, яка у таких випадках виступає структурно ускладненою, як правило, з перелічувальними відношеннями.

Головна пояснювальна семантика речень з поясненням означеної дії найчіткіше виражається у структурах, у яких ознака дії препозитивного компонента граматично вказує на спосіб її протікання через лексему з однойменною семантикою або її синоніми. Синтаксема, що виражає спосіб дії препозитивного предиката, характеризується широкою і узагальненою семантикою і передбачає пояснення. Постпозитивна частина при цьому виражається складною структурою з різними внутрішніми відношеннями, наприклад, розділовими: *... листы слѣшнымъ обычаемъ маютьъ даваны быттин, або черезъ королевского дворанина, або в повете передъ выкомъ поветовымъ, або передъ людьми стороннимъ шляхтою ... (СЛС, 5);* еднальними: *Тутъ иначен : все голые слова, никого ни маш ... (КПС, 141).*

Представлений аналіз складних речень з поясненням ознаки дії опорного предиката дає підстави кваліфікувати їх як синтаксичні структури перехідного типу зв'язку між підрядністю і дворядністю в межах відношень граматичної залежності між компонентами. Важлива граматична роль опорного дієслова-предиката, що семантично передбачає наявність пояснюючого компонента, фіксована позиція останнього (постпозиція), додаткове з'ясувальне значення, яке особливо помітне у випадках із правобічно валентним опорним предикатом, уподібнюють аналізовані речення до складнопідрядних з'ясувальних. Сильна валентність опорного предиката, особливо у сполученні з вказівним прислівником *так*, зумовлює ситуацію, коли постпозитивний компонент синтаксично прогнозується чи не найбільшою мірою з-поміж усіх інших граматичних різновидів пояснювальних конструкцій. Семантична прогнозованість постпозитивного компонента і створення

незаміщеної синтаксичної позиції характеризують підрядний з'ясувальний зв'язок. Водночас визначальна граматична роль у створенні провалентної синтаксичної позиції і, відповідно, передбаченні пояснювальних відношень у реченнях цього різновиду належить неозначено-вказівним або повнозначним адвербіальним лексемам. Виражаючи ознаку препозитивної дії і вказуючи насамперед на спосіб її протікання, прислівники граматично заповнюють валентність дієслова-предиката. При комунікативному членуванні складного речення саме вони стають ремою, яка семантично розгортається через пояснення у постпозиції. Додаткові значення причини, часу, місця, міри і ступення та інші, які можуть виражати синтаксемні сполучення прислівника-конкретизатора і предиката, зумовлюють виникнення між предикативними компонентами цих пояснювальних структур додаткових відношень, які притаманні дворядним складним реченням.

Будучи поширеними у пам'ятках різних жанрів офіційно-ділового стилю XIV – XVIII ст., складні речення з поясненням ознаки дії опорного предиката загалом характеризуються функціонально-стилістичною нейтральністю, загальноживаністю у староукраїнській мові.

- АКЖ* – Актова книга Житомирського Бродського уряду 1611 року. – Житомир, 2002
АКЛ – Archiwum ksiazat Lubawowiczow w Slawucie. – Т.1 (1366-1506). – Івов, 1887
АСУ – Актовая книга Стародубського городового уряду 1623 года. – Черниговь, 1914
ВГ – Волинські грамоти XVI ст. – К.: Наук. думка, 1995
Г-ХІV – Українські грамоти XIV ст. – К.: Наук. думка, 1974
Г-ХV – Українські грамоти XV ст. – К.: Наук. думка, 1965
ДМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1976
ДМВ – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1981
КПС – Книга Київського підкоморного суду (1584-1644). – К.: Наук. думка, 1991
ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986
СА – Сулимівський архив. – Київ, 1884
СЛС – Старый Литовский Статутъ 1529 года. – Москва, 1841

1. Барчук В. М. Безсполучникові складні речення у староукраїнській мові: Автореф. дис... канд. філол. Наук. – Івано-Франківськ, 1996
2. Беззетко С. Н. Структура складного речення в українській мові. – К.: Наук. думка, 1987
3. Булаховський Л. А. Українська мова //Вибрані праці: В 5 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1994
5. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків: Вид-во Харків. ун. – ту, 1980
6. Киртичичкова Н. В. О синтаксической термине „пояснение” //Исследования по современному русскому языку: Сб. ст. – М.: Изд. – во МГУ, 1970
7. Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1933
8. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений //Вопросы синтаксиса современного русского языка: Сб. ст. – М.: Учпедгиз, 1950

9. Русская грамматика: В 2 т. – Т.2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980
10. Слинко І. І., Гуйванок Н. В., Кобильська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994
11. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис /За заг. Ред. І. К. Білоділа. – К.: Наук. думка, 1972
12. Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. – М. Наука, 1986.

In the article the features of syntactic communication are analysed between the components of difficult suggestions with explanation of sign of action of supporting predicate in a staroukrainskyi language. Functioning in different linguistic styles, in particular in official-business, these polipredicativ constructions expose the signs of undifferentiated type of syntactic communication transitional between tworows and by contract within the limits of relations of grammatical dependence between components.

Key words: gipolactive relation, predicative components, explanatory semantics, supporting predicate, adverbial verb.

УДК 483 (09) (034)
ББК 81.001.8-0 (2Ук)

Михайло Паночко

ВЗАЄМОДІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ АВСТРІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ З ЮРИДИЧНОЮ ТЕРМІНОЛОГІЄЮ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Завдання дослідження – виявити та дослідити процес взаємодії юридичної термінології, яка зафіксована у західноукраїнських документах із юридичною термінологією Східної України початку ХХ ст. та сучасного періоду.

Ключові слова: українська юридична термінологія, словники юридичних термінів, історичні періоди.

Актуальність дослідження зумовлена відчутною питомою вагою юридичної термінології як різновиду підсистеми в складі загальнолексичної системи; значенням праць початку ХХ ст. для формування юридичної термінології та їх великим впливом на розвиток сучасної української юридичної термінології.

В українському мовознавстві проблема становлення юридичної термінології вже була предметом досліджень (дисертаційне дослідження О. Сербенської, праці О. Пашука, А. Москаленка, Н. Артикуци та ін.), однак процес взаємодії західноукраїнської та східноукраїнської юридичних термінологій та їх зв'язок із сучасною українською юридичною термінологією все ще потребує детального розгляду та вивчення.

Для систематизації та розвитку української юридичної термінології на сучасному етапі потрібно мати цілісну об'єктивну картину розвитку юридичної термінології на різних етапах існування нашої держави.

У даному дослідженні як основний використовується описовий метод, що реалізується через прийоми лінгвістичного спостереження та лексикологічного зіставлення.

Словники юридичних термінів та мова юридичної преси Західної України австрійського періоду висвітлили певні тенденції у розвитку української літературної мови середини XIX-початку XX ст. Як відзначає Святослав Караванський: "розвиток мови можна якоюсь мірою порівняти до спорудження кількоповерхового будинку: зразу кладуться підвалини, тоді перший, другий і далші поверхи. Підвалини й перший поверх української літературної мови було закладено Котляревським, Шевченком та іншими українськими письменниками, але через царські утиски наддніпрянці так і не поклали другого поверху. Другий поверх української літературної мови було покладено у Галичині у другій половині XIX ст." [2, 117].

У цей період в Західній Україні з'явилися німецько-український словник "Juridisch — politische Terminologie..." (1851) "Німецько-руський словника висловів правничих та адміністративних" Костя Левицького (1893), "Малоруско-німецький словарь" Є. Желехівського (1886), а також праці Станіслава Дністрянського, Олександра Огоновського, Івана Франка, Юліана Семигінського та інших західноукраїнських громадських діячів та правників. Оскільки всі ці праці були видані раніше, ніж україномовні юридичні дослідження і словники на Східній Україні, і чітко відбивають риси галицької мовної практики, доречно говорити про західноукраїнське походження деяких юридичних лексем. Навіть більше: якщо спробувати локалізувати їх витоки, то з великою долею ймовірності можна трактувати названу групу як галицький мовний набуток. Природність такого трактування зумовлює хоча б те, що саме Львів на той час був провідним центром української культури, своєрідним законодавцем мовної моди в Україні. Але, слід відзначити, що східноукраїнські автори намагалися дещо обмежити вживання галицьких термінів у своїх словниках та дослідженнях, виступаючи проти надмірного поширення галичанізмів в українській літературній мові.

Коротко розглянемо історію становлення східноукраїнської юридичної термінології початку XX ст. Робота щодо збирання, творення та нормалізації юридичної термінології суттєво похвалася після краху російського самодержавства. У зв'язку із становленням різних форм української державності і появою відповідної практичної потреби ця діяльність перестала бути справою лише групи ентузіастів і так чи інакше займатися нею довелось всім українським урядам. Відомо, що

перша на цьому історичному етапі комісія з питань української юридичної термінології була започаткована ще за Центральної ради, але докладних даних про її діяльність не збереглося. За правління гетьмана Скоропадського відповідна комісія була створена 20 травня 1918 наказом міністра судових справ М. Чубинського. До її складу входили С. Шелухин, К. Квітка, О. Левицький, В. Гаврик, М. Квятницький, А. Крилов, Г. Вовкушівський, Є. Тимченко, М. Підвисоцький та ін. правники й філологи. У період до 30 червня 1918 комісія провела 10 засідань, а відомості про її подальшу діяльність відсутні. Найвірогідніше, що комісія припинила свою роботу у зв'язку з певною еволюцією восени 1918 політичних орієнтирів режиму Скоропадського в бік прихильників "єдиної і неподільної Росії" і відповідним послабленням темпів українізації.

У цей же час мали місце і інші спроби якось вирішити проблему української юридичної термінології. Зокрема Е. Ванько видав "Кишеньковий російсько-український правничий словник. Для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців" (К., 1918), який включав близько 1 тис. найбільш уживаних термінів. Тираж видання був незначний, обсяг невеликий, а термінологічні рішення часом дуже спірні, тому помітного впливу на розвиток української правничої термінології словник не справив. Аналогічну долю мали "Короткий російсько-український правничий словник" (укладач І. Л. Жигадло), виданий 1918 р. у Кременчуці Полтавським правничим товариством (близько 2 тис. слів) та "Московсько-український правничий словничок" В. Леонтовича і О. Єфімова, виданий у Києві 1919 року (близько 4,5 тис. слів).

Невдовзі після заснування Української Академії наук 27 лютого 1919 р. за постановою соціально-економічного відділу було створено правничо-термінологічну комісію. До її першого складу ввійшли визначні вчені О. Левицький (голова), А. Кримський, Б. Кістяківський та ряд юристів-практиків. Пізніше склад комісії та її підпорядкованість неодноразово змінювалися. З листопада 1923 її очолював відомий історик права І. Черкаський. На цей час стабілізувався і склад правничо-термінологічної комісії (І. Черкаський, Г. Вовкушівський, В. Войткевич-Павлович, В. Крижанівський, А. Дроб'язко), який залишався практично незмінним до припинення її існування на початку 30-х років [6, 55].

Діяльність комісії полягала в систематичному перегляді всіх словників української мови, законодавчого та актового матеріалу, інших джерел з метою виявлення в них юридичних термінів. У своєму розпорядженні вона мала і доробок, підготовлений попередніми комісіями за часів Центральної ради і Гетьманату. Залучалися до роботи над матеріалом також і західноукраїнські словники. За кінцеву мету ставилося видання ґрунтовного академічного словника правничої

термінології. Одночасно комісія давала консультації державним органам з приводу правильності вживання того чи іншого терміна.

Наслідком багаторічної роботи комісії стало видання в серпні 1926 “Російсько-українського словника правничої мови” (понад 67000 слів). Редколегію словника очолював А. Кримський. Це видання дістало схвалення наукової громадськості, про що свідчили ряд позитивних рецензій і премія Укрнауки за 1927.

Ось як характеризувала свою роботу комісія у передмові до словника: “Свідомо ми повводили в Словник багато слів із давньої правничої української мови, щоб з’ясувати зв’язок сучасної мови з давньою, підвести під сучасну правничу мову історичний ґрунт і показати, яку силу слів із давньої правничої мови захоче сучасна мова України й як жорстоко помиляються ті, що обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, галичанізм тощо. Адже показується, що ті самі слова, які іноді, здається, так рижуть наше зросійшене вухо, мала в уживанні українська мова ще перед 200-300 роками, і тільки відірвавши нас в другій половині XVIII в. од нашої давньої культури, од нашої української наукової мови, русифікаційна політика московського імперіялізму примусила нас забути тую мову” [4, VIII].

Водночас фахівці, передусім юристи-практики, вказували і на суттєві недоліки словника (наявність прогалін, штучність багатьох термінів, відірваність від реальної правотворчої і правозастосовної практики тощо). Цей словник використав творчий набуток досліджень Костя Левицького, О. Огоновського, С. Дністрянського та ін. Особлива увага зверталася на терміни, які функціонували в Західній Україні на початку XX ст. і які вживалися також і на східноукраїнських землях. Маємо на увазі слова: *безправність, власність, голосування, господарство, жалоба, користолюбіє, народ, опіка, позичка, право, рада, темпичи* тощо. Все це свідчило про духовну і мовну єдність розділених частин української землі. Фіксують східноукраїнські словники і численні іншомовні терміни (переважно латинізми), які набули поширення по всій Україні: *закон, адвокат, дипломатична особа, репліка, касація, бути на комісії, поліція, консул, судова уніформа, агент, акциза, арешт, дирекція, контроля, прокурор, субординація, цензура* та ін.

У той же час, поза межами східноукраїнських словників залишилася в основному термінологічна лексика, яка фіксувалася в “Juridisch — politische Terminologie” та інших західноукраїнських джерелах середини XIX століття. Це були в основному терміни, які були запозичені з німецької та польської мов; слова, які були написані “язичієм”; застарілі слова та архаїзми. Так у східноукраїнських словниках 20-х рр. XX ст. відсутні такі терміни, які фіксують західноукраїнські джерела:

висольство(депутація), осужденник, запрекословити засуд, рукоїмство, совітник суда шляхоцького, скритоубійство, дати пардон(помилювати), покладаюпрімець, приточити грамоти та ін

Паралельно питаннями юридичної термінології з середини 20-х років став активно займатися апарат Наркоміюсту УСРР, зокрема його кодифікаційний відділ. Значною мірою цьому сприяла відома постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправ’я мов і сприяння розвитку української мови” від 1 серпня 1923, згідно з якою законодавчі та інші нормативні акти в офіційних джерелах стали наводитися як російською, так і українською мовою. На III Всеукраїнському з’їзді працівників юстиції у 1926 спеціально підкреслювалося, що однією з першочергових засад є створення української юридичної термінології. У резолюції з’їзду зазначалося, що законопроекти мають відразу готуватися українською мовою, а не російською з наступним перекладом остаточної російської редакції українською мовою. Висловлювалися пропозиції якнайшвидше видати практичний юридичний словник. Такий словник юридичне видавництво Наркоміюсту за спеціальним дорученням уряду випустило у світ наприкінці 1926 під назвою “Практичний правничий словник російсько-український”. Укладачі – С. Веретка і М. Матвієвський включили в нього близько 5 тис. термінів, а загальну редакцію праці здійснив Ю. П. Мазуренко. Таким чином, майже одночасно з’явилися два юридичних словники: академічний (Київ) та наркоміюстівський (Харків).

Оскільки обидва словники мали свої переваги і недоліки, то після їх критичного обговорення на кодифікаційній нараді Наркоміюсту УСРР 22 грудня 1926 було вирішено на їхній основі підготувати новий словник української юридичної термінології. Але згодом державні органи Радянської України пішли іншим шляхом. У листопаді 1927 безпосередньо при Раднаркомі УСРР було створено юридичну термінологічну комісію, до складу якої увійшли фахівці з апаратів ВУЦВК, РНК, Наркоміюсту та інших відомств. Ця комісія розглянула і затвердила реєстри термінів, які мали застосовуватися в цивільному, кримінальному процесуальному і кримінальному кодексах. Рішення комісії запроваджувалися у життя постановами і циркулярами Наркоміюсту. У червні 1931 постановою уряду комісія була ліквідована як така, що виконала своє завдання, а її матеріали були передані Інституту радянського будівництва і права при ВУЦВК.

На цей час у результаті загального розгрому української гуманітарної академічної науки припинила своє існування і правничо-термінологічна комісія ВУАН, яка не встигла завершити досить інтенсивну працю по підготовці 2-го видання свого словника (У 1984 академічний словник 1926 року без усяких змін було перевидано в Нью-

Йорку українською діаспорою, але це вже мало скоріше історико-пізнавальне, ніж практичне значення).

Слід відзначити, що більшість східноукраїнських джерел початку ХХ століття (зокрема, видання підпорядковані Наркомату юстиції УСРР) свідомо уникали “галичанізмів”, замінювали їх російськими чи наближеними до російських відповідниками.

Звичайно, далеко не вся західноукраїнська лексика відповідала вимогам нового часу, тим більше, східноукраїнська термінологія початку ХХ століття перебувала під жорстким ідеологічним пресом радянського режиму. Але буде великою помилкою недооцінювати внесок, зроблений західноукраїнськими правниками та просвітянами у розвиток національної юридичної термінології того періоду, коли вона тільки відроджувалася на Наддніпрянщині після століть царської неволі.

Самозрозуміло, становлення юридичної терміносистеми – процес не простий. Тому далеко не всі юридичні терміни, які згадуються в західноукраїнських джерелах, прижилися і в сучасній українській літературній мові. Порівнюючи національну юридичну термінологію австрійського періоду із сучасною, яку фіксують в кодексах, законах та юридичних словниках, бачимо, що в сучасній українській мові не відображено багато лексем, зокрема “кованих” термінів, невірних за походженням, просто невдалих утворень, які вжиті західноукраїнськими авторами: *ліквідованье залезлостей, справоведеніє, взискательность, обитательность, правонабувецъ, правосильність, судодержецъ, третинець, скарбона, самовластіє, рукоїмець, заплаченє, спис кари, речня, довід, ізречення, оречення, правіж, правотар* та ін.

Ряд західноукраїнських лексем зазнали певних змін, наблизившись до сучасних норм літературної мови: *рішенє, висланє, стулник, виділ(відділ), сознання свідків, суд присяглих, наказка виплати* та ін.

Багато західноукраїнських юридичних термінів вийшли із вжитку, перейшли в розряд пасивної лексики. Серед них виділяємо:

а) історизми – для позначення понять, які вийшли із вжитку, разом з предметами чи поняттями, які вони позначали: *возний, президент суду, округовий суд, поручительна карта, надосудна комісія* та ін.

б) архаїзми та застарілі слова- поняття, які дістали для свого вираження інші лексеми: *правотар, речник- адвокат, судитель* – суддя, *свідитель, послух* – свідок, *доходження* – слідство, *винувальник* – обвинувач, *оречення* – приговор.

Явище пасивізації лексики є властивим для словникового складу будь-якої літературної мови, оскільки певні реалії переходять на периферію суспільного життя або й повністю зникають. Як наслідок – переходять на периферію мовної системи або зникають і позначення цих назв [3, 46]. Однак пасивізація певних найменувань часто мала штучний характер, оскільки звужувалися межі передусім національно-

специфічної лексики. Тож на сучасному етапі розвитку, з проголошенням державності української мови, помітна тенденція до відновлення автентичної основи української термінології. Лінгвістично реабілітована лексика знову “відвойовує” своє місце під сонцем, проходячи через нову соціальну апробацію.

Ця тенденція фіксується в:

а) соборному принципі відбору найменувань, вироблених лексикографічною практикою Наддніпрянщини і Галичини (зокрема, в активному використанні матеріалів західноукраїнських правників та громадських діячів);

б) реабілітації тих історичних термінів, які були штучно витіснені з української юридичної лексики: *правник, речник, зголошення*;

в) відмові від штучно створених або невдало скалькованих слов’янізмів, росіянізмів та інших невмотивованих запозичень і їх заміні автотонними назвами, які фіксують західноукраїнські джерела: *перевозка* - *перевезення*, *зговір* - *змова*, *явка* - *зголошення*, *відвод* - *відставлення*, *потерпівший* – *скривджений*, *потерпілий*, *показання* – *покази* та ін.

1. Артикула Н. В. Юридична термінологія: проблеми і перспективи вивчення // Право України. – 1998. – № 4.
2. Караванський С. Секрети української мови. – К.: Кобза, 1994. – 152 с.
3. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. – Львів: Вид-во “Світ”, 1994. – 216 с.
4. Російсько-український словник правничої мови. – К., 1926.
5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001.
6. Сербенська О. А. Розвиток української юридичної термінології після Великої Жовтневої Соціалістичної Революції. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук – Львів, 1965.
7. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.

The purpose of the given research is to find out and investigate interaction of the Ukrainian legal terminology from Western Ukraine with the Ukrainian legal terminology from Eastern Ukraine.

Key words: the Ukrainian legal terminology, dictionary of legal terms, historical periods.

ГРАМАТИКА І ПРАГМАТИКА

УДК 811.161.2'367

ББК 81.2 Ук – 923

Надія Тишківська

ІМЕННИКОВІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ: СИНКРЕТИЧНІ
СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ КОМПОНЕНТАМИ

У статті розглядаються різновиди іменникових словосполучень української мови та причини перехідних явищ у смислових відношеннях між компонентами.

Ключові слова: іменникові словосполучення; атрибутивні, об'єктні, обставинні смислові відношення; синкретизм, еліпс.

Класифікація словосполучень за морфологічним вираженням підпорядковуючого слова – один з найголовніших критеріїв поділу цієї синтаксичної одиниці. Адже граматичне вираження стрижневого компонента накладає на потенціальне словосполучення певні обмеження і, разом з тим, вимагає цілком конкретних і обов'язкових зв'язків із залежними словами.

Іменник у синтаксичній системі сучасної української мови своєю семантико-синтаксичною валентністю спрямований на утворення підрядних словосполучень. При цьому в ролі стрижневих слів в іменникових словосполученнях функціонують як назви конкретних предметів (*крона дерева, дерев'яний стіл*), так і опредмечені назви дій, процесів, станів, ознак тощо (*навчання на стаціонарі, радість від зустрічі*).

Зваживши на засоби вираження залежного слова, серед субстантивних словосполучень можна виділити:

ад'єктивно-субстантивні (*вишневий сад*);

субстантивно-субстантивні (*промені сонця*);

субстантивно-інфінітивні (*бажання відпочити*);

субстантивно-прислівникові (*кава по-віденськи*).

Зауважимо, що лише в першому випадку залежне слово виконує типову для себе синтаксичну функцію – означення.

За формою (способом) підрядного зв'язку традиційно виділяють:

а) іменникові словосполучення, компоненти яких поєднані підрядним зв'язком узгодження (у ролі залежного слова при цьому виступають прикметники: *зимовий день*; дієприкметники: *написаний твір*; порядкові числівники: *перший космонавт*; займенники прикметникового типу: *мій товариш*; кількісні числівники в непрямих відмінках: *двох друзів*);

б) іменникові словосполучення, компоненти яких поєднані зв'язком керування (при керуванні залежними словами є насамперед іменники (з прийменником і без) у формах Р., Д., О., М. відмінків: *прибуття поїзда*,

допомога батькам, дівчина з лялькою, дерево в полі; а також займенники іменникового типу та будь-яка субстантивована частина мови: *дума про тебе, зустріч з майбутнім*);

в) іменникові словосполучення, компоненти яких поєднані способом прилягання (у ролі залежного слова прислівник: *двері ліворуч* та інфінітив: *вміння вишивати*).

Таке розмаїття формальних ознак і головного, і, особливо, залежного компонентів іменникових словосполучень впливає на їх семантичну своєрідність. "Річ у тому, що іменниковим словосполученням притаманні атрибутивні відношення, які бувають двох різновидів: власне-атрибутивні і невластиво-атрибутивні" [3, 13].

При власне-атрибутивних відношеннях (підрядний зв'язок узгодження) опорне слово називає предмет, а залежне (прикметник, дієприкметник, займенник, числівник) – ознаку. Залежний компонент у такого типу словосполученнях завжди є означенням: *зоряний час, кожен виступ, друга година*.

У системі невластиво-атрибутивних відношень (підрядний зв'язок керування та прилягання) спостерігаються перехідні семантичні процеси, коли семантика компонентів словосполучення взаємодіє з семантикою відношень. Так, словосполучення, побудовані за схемою "іменник + іменник", можуть виражати атрибутивні й об'єктні (*дівчина яка? з чим? з парасолькою*) чи атрибутивні й обставинні (*поїздка яка? куди? на море*) відношення; а за схемою "іменник + прислівник" – атрибутивні й обставинні відношення (*дорога яка? куди? ліворуч*).

Поєднання двох, а інколи трьох (*вечірка яка? де? у кого? у друзів*) семантичних значень створює значні труднощі при синтаксичному розборі. Однак "відмовлятися від аналізу реально існуючих перехідних явищ значить завчасу обмежити предмет дослідження лише окремими фактами, які вирвані з системи мови і відображають типові мовні категорії, але не охоплюють системи мовних явищ" [1, 15].

Основна умова утворення синкретичних смислових відношень – виконання залежними словами не властивих їм синтаксичних функцій. Наприклад, типовою для іменника в непрямому відмінку є роль додатка, для прислівника – роль обставини. Виконуючи не властиву певній частині мови функцію, слово набуває нових структурно-семантичних ознак, частково втрачаючи старі. Так з'являються перехідні явища у синтаксисі.

Для синкретичних членів речення характерне хитання у смислових відношеннях, посилення ознак то одного, то іншого члена речення, а в деяких випадках приблизна їх рівновага.

Так, у словосполученнях, побудованих за схемою "іменник + іменник у Р. відмінку" (родовий відмінок – найпоширеніша форма залежного слова; він, на думку І.Р. Вихованця, "є своєрідним передступенем остаточної морфологізованої ад'єктивної залежних від

опорного іменника слів” [4, 188]), залежний компонент виступає насаперед означенням. Це має місце, коли:

а) головне слово називає предмет, а залежне особу, якій цей предмет належить: *шапка батька, автограф письменника*;

б) головне слово називає особу, а залежне заклад або колектив, до якого ця особа має відношення: *голова села, викладач вузу*;

в) головне слово називає сукупність предметів, а залежне - предмети, з яких ця сукупність складається: *група студентів, рій бджіл*;

г) головне слово називає опредметнену ознаку, а залежне – істоту чи предмет, яким властива ця ознака: *скромність дівчини, зелень лісів*.

У більшості з наведених прикладів можлива заміна залежного іменника на спільнокореневий прикметник, тобто заміна члена речення з нетиповим морфологічним вираженням членом, що має типову форму: *скромність дівчини – дівоча скромність, зелень лісів – лісова зелень*. При цьому семантичне значення кореферентних словосполучень, як правило, збігається. Можливість такої заміни і аналогічність семантичного значення, на нашу думку, засвідчує перевагу атрибутивних смислових ознак над об'єктивними. Але тільки перевагу, бо цілком ймовірними є й об'єктивні відношення: *скромність (кого?) дівчини, зелень (чого?) лісів*. Зауважимо також, що в більшості таких випадків іменники означають назви конкретних предметів, окрім останнього, де стрижневі іменники – назви опредметнених ознак.

Якщо ж головне слово – віддієслівний іменник, що називає опредметнену дію, а залежне слово у родовому відмінку – назва діяча (*стрибок спортсмена, розпорядження декана*), то перевагу має об'єктне значення. Причина цього, мабуть, криється в семантиці не тільки залежного, але й головного компонента іменникового словосполучення: віддієслівний іменник суміщає значення предметності зі значенням дії.

Як показує аналіз фактичного матеріалу, віддієслівні іменники – неоднорідні щодо ступеня збереження дієслівного компонента, тому частка поєднаних ознак (атрибутивного та об'єктного значення) в залежному компоненті різна. Якщо в наведених словосполученнях, де залежний іменник має форму Р. відмінка, переважає атрибутивне значення, то значення об'єкта залежне слово має в тих випадках, коли головне слово – віддієслівний іменник, який співвідноситься з перехідним дієсловом і вимагає З. відмінка: *захист Вітчизни, читання книжки, перевірка зошитів*. Віддієслівні іменники тут зберігають живі зв'язки з твірними дієсловами. Пор.: *захистити Вітчизну, читати книжку, перевіряти зошити*.

Поєднання опорних іменників з прислівниками та відмінковими формами може суміщати атрибутивне й обставинне значення: *квіти восени* (які? коли?), *гуркіт угорі* (який? де?), *дерева в лісі* (які? де?), *праця упродовж року* (яка? коли?).

На атрибутивні значення можуть накладатися:

– просторові: *двері на балкон* (які? куди?), *місто біля моря* (яке? де?);

– часові: *день учора* (який? коли?), *робота зранку* (яка? з якого часу?);

– міри і ступеня: *путівка на місяць* (яка? наскільки?), *стук тричі* (який? скільки?);

– мети: *боротьба за свободу* (яка? з якою метою?), *змагання за приз* (яке? з якою метою?);

– причини: *пропуск через хворобу* (який? з якої причини?).

У таких випадках однією з причин синкретизму є еліпс дієслівної форми. Так, у реченні: *Дорога до лісу була знайома* – словоформа *до лісу* суміщає два значення: атрибутивне й обставинне (*дорога яка? куди?*). Первинне значення цієї словоформи – обставинне, при регулярній залежності від дієслова. Пор.: *Дорога вела до лісу й була знайома*. При відсутності дієслова його функції в якійсь мірі перебирає на себе іменник *дорога*. Як вважає В. В. Бабайцева, “при еліпсисі якогось члена речення, вираженого дієслівною формою, та частина, що залишається, бере на себе функцію пропущеної, зберігаючи і свою первинну функцію. В результаті в словоформі поєднується старе значення з новим” [2, 96]. Пор. також: *двері на балкон* – *двері, які ведуть на балкон*; *місто біля моря* – *місто, розташоване біля моря*; *робота зранку* – *робота виконувалася зранку* тощо.

Коли словоформа з об'єктно-обставинним значенням опиняється в позиції неузгодженого означення (постпозиція щодо іменника), вона може суміщати семантику означення, обставини і додатка. Таке багатство відтінків маємо, наприклад, у таких прикладах: *Тепер я знаю: радість – то дорога* (яка? куди? до чого?) *до яблунь, що в Стопчатові цвітуть* (Д.Павличко); *вечірка* (яка? де? у кого?) *у друзів удалася на славу*; *Кордон* (який? де? між чим?) *між Московією і Україною позначився намистом запіненних білим цвітом куців калини* (Р.Іванчук).

Отже, в основі виникнення синкретизму лежить кілька причин:

а) нетипова синтаксична функція залежних іменникових словоформ та прислівників, що спричиняє невласне-атрибутивні відношення;

б) використання у ролі головного слова не тільки конкретних, але й абстрактних іменників, зокрема віддієслівних;

в) мовна аналогія (*гілка бузку – бузкова гілка*);

г) еліпсис середньої ланки більш складних структур (*людина, у якої є борода – людина з бородою*; *будинок побудований з цегли – будинок з цегли*).

Під час аналізу синкретичних членів речення абсолютна категоричність неможлива, оскільки саме відсутність чітких розмежувань дозволяє виразити напівтони з багатьма відтінками у значенні. Вивчення

синкретичних явищ дозволяє зробити точнішу, гнучкішу класифікацію мовних явищ, що мають місце в системі мови і мовлення; допомагає уникнути категоричних кваліфікаційних трактувань перехідних явищ; сприяє уточненню поняття типових членів речення; пояснює причини синкретизму.

1. Бабайцева В.В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж, 1987.
2. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1988.
3. Вихованець І.Р. Різновиди іменникових словосполучень української мови // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 146-147. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2002. – С.9-14.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993.

Varieties of Ukrainian noun word-combinations are considered in the article. The author also determines the reason of transition in the meaning relations between the compositions.

Key words: noun word-combinations; attribute, object, adverbial modifier meaning relations; syncretism; ellipses.

УДК 811.161.2'367.334
ББК 81.2 Ук – 22

Василь Пітель

ПІДТЕКСТ ЯК ДОМІНУВАЛЬНА ОЗНАКА НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕНЬ

У статті йдеться про підтекст як одну із найважливіших ознак незакінчених речень, яка постійно супроводжує їх, що пов'язується із незавершеною семантико-синтаксичною структурою аналізованих синтаксичних конструкцій.

Ключові слова: підтекст, незакінчені речення, пресупозиція, імпліцитна семантика, експліцитна семантика.

Однією із основних функціонально-семантичних особливостей незакінчених речень (далі – НР) є породження та актуалізація тієї частини загального інформативного значення, яка не має вербального вираження і представлена у тексті в імпліцитному вигляді. Проблема імпліцитної семантики є актуальною і досі не має однозначного трактування у лінгвістиці [9; 2]. Таке інформативне навантаження в тексті називають також підтекстом, що впливає із досліджень цього явища у галузі психології [8; 7], літературознавства [3; 16; 20] та мовознавства [11; 12; 15; 17; 18; 19; 21].

Із психологічної точки зору, чи навіть з літературознавчої, підтекст часто-густо розглядається як явище, відмежоване від мовної сфери, хоч

саме у ній воно народжується і функціонує. Тому, безумовно, його необхідно включати у загальну систему багатолінійності значень, які виражаються мовленнєвим рядом з допомогою специфічних мовних засобів.

Підтекст визначається нами як семантико-синтаксична категорія тексту, представлена імпліцитною, невербалізованою частиною інформативного змісту речення, яка має відповідні засоби вираження і в тій чи іншій мірі є зрозумілою для читача або слухача.

Оскільки предметом даного дослідження є синтаксичні конструкції, взяті в основному з творів художньої літератури, то вираження підтекстного змісту НР має свої особливості. Тут підтекст виступає, на нашу думку, складним, але цілісним явищем, яке об'єктивно існує в тексті і зумовлюється, крім всього іншого, позицією автора та метою, яку він ставить перед собою для вирішення того чи іншого художньо-естетичного завдання. Підтекст виступає як специфічний спосіб або форма вираження думок і почуттів автора чи персонажів, які читачеві потрібно зрозуміти для того, щоб осягнути зміст або окремого речення, або певної частини тексту. Автор свідомо або інтуїтивно створює підтекст як певний семантичний об'єкт, який призначений для передачі читачеві. Читач, у свою чергу, сприймає його як деяке семантичне навантаження (причому, здебільшого вагоме), яке при усвідомленні потребує відповідної обробки.

На виникнення, формування і актуалізацію підтексту або імпліцитного, затекстного змісту впливають різноманітні фактори. Насамперед, у тексті повинна бути закладена основа для формування підтексту – наявність вербально вираженого експліцитного змісту, бо підтекст не може існувати сам по собі, він завжди є продуктом початкового у відношенні до нього тексту. Іншою необхідною умовою існування підтексту є наявність ситуативних і контекстуальних показників, які сприяють як вираженню, так і сприйняттю імпліцитної, невербалізованої частини загального інформативного значення речення. Якщо таких факторів немає, то невербалізована частина інформативного значення (часто найважливіша) не може бути усвідомлена читачем або слухачем. Наприклад: Можна було б зовсім по-іншому почати слово про поезії молодого поета, але... (П. Воронько); Це вві сні стогне Фрося, яка лежить на рядні та на подушці. Перед нею горбиться баба Ликора, також стогнучи-шепчучи, й до моєї тьми доходять слова: – Донечко... безувіри... сонечко... (Є. Гуцало); ... Може, одна зазубрина у візерунку або скульптурі примусить міняти нинішній задум – він ще не знає. Та знає вже, що ангела-скомороха різьбити не буде. Можливо, цей образ вийде краще на Січі, де чимало веселих гультіпак-запорожців, а тут... (Р. Іванчук).

Здебільшого виникнення підтексту попередньо готується у претексті. Він (підтекст) будується в основному на додаткових, зумовлених контекстуально та ситуативно, значеннях слів, словосполучень і

висловлювань, які згадані вже на пройдених етапах сюжетного розвитку, і виникають на основі повтору слова, висловлювання або ситуації [11].

Існує думка, що "підтекст базується принаймні на двохвершинній структурі, на поверненні до чого-небудь, що вже в тому або іншому вигляді існувало чи то у самому творі, чи то в тій проекції, яка спрямовується із твору на дійсність. Перша вершина (назвемо її "а") задає саму тему висловлювання, вибудовуючи її зачин, утворюючи "ситуаціо-основу", друга ("в"), використовуючи матеріал, даний первинним відрізком тексту, розвиває у відповідній наступній точці твору те глибинне значення, яке й носить назву підтексту і може виникнути лише на базі матеріалу, заданого в точці "а" із урахуванням тих сюжетних пластів, які залягли в сюжетному просторі між точкою "а" і точкою "в" [11]. Таким чином, акцентується увага на двох моментах: на "ситуації-основі" і "ситуації-повторі", у межах яких розвивається імпліцитна частина семантики речення.

При створенні підтексту важливе значення відіграє пресупозиція речення або частини тексту. Вона розглядається нами як компонент спільних знань мовця і слухача. Е. В. Падучева називає її "прагматичною презумпцією", де презумпція – це насамперед "семантичний компонент речення, який має на увазі, але не виражається в ньому із достатньою експліцитністю" [10, 48-75]. Ш. Баллі вважав, що пресупозиція – це сукупність "фонових знань", які виступають як "двосторонні знання реалій мовцем і слухачем, що є основою мовного спілкування [1, 43-59]. Сюди відносяться і паралінгвістичні засоби: ситуація мовлення, жести, міміка і т. ін. Отже, пресупозиція – це все те, що пов'язане із конкретними умовами та обставинами, які супроводжують процес утворення речень під час мовленнєвої діяльності. Іншими словами, вона виступає головною передумовою виникнення речень взагалі і, в тому числі, незакінчених. На основі пресупозиції відбувається формування речення мовцем, а також сприйняття і розуміння його змісту слухачем або читачем.

Процес спілкування передбачає вираження частини інформації експліцитно, а частини – імпліцитно. Остання, не отримуючи вербального вираження, міститься у свідомості учасників комунікативного акту у вигляді підтексту. Сприйняття ж імпліцитного відрізка речення зумовлюється наявністю вербально вираженого змісту, ситуативних та контекстуальних показників.

Співвідношення між вербалізованою і невербалізованою частинами в реченні залежить від того, наскільки тут виражена роль пресупозиції. Чим більше вона має значення, тим вагоміша частина підтекстної інформації, і навпаки. Ця ознака, насамперед, стосується досліджуваних нами НР, оскільки наявність підтексту у них, на відміну від семантично та структурно завершених синтаксичних конструкцій, є обов'язковою і домінуючою ознакою. Отже, пресупозиція відіграє важливу роль і у

формуванні НР. Наприклад: – Бував у о. Захарія на парафії? – спитала Марія і кивнула пальцем. – Як там? Ми чули, що ти парохію не обминав... – Не обминав, сестричко, не обминав, ви самі того бажали, і, признаюся, що ні одної хвилини не жалував. – Панна Ева... – докинула Зоня, спиняючись уважно на обличчі брата. – Поступова і мила панночка, далеко цікавіша, якби ви думали... буде тут далі приватно вчитися (О.Кобиланська).

При першому прочитанні поданого прикладу, не знаючи пресупозиції, важко визначити загальне інформативне значення не тільки НР, а й всього тексту. Проте учасники комунікативного акту (і, відповідно, читач) знайомі з описаними у претексті подіями, і це дає змогу зрозуміти, про що йде мова. Сестра Марія, знаючи про симпатії свого брата до доньки священика о.Захарія Еви, розпитує його про відвідини цієї сім'ї. А коли він не договорює усе до кінця, вона за допомогою незакінченого речення робить натяк на те, що їй все відомо.

Підтекст, як правило, виявляється в межах окремого речення або кількох речень. У його утворенні та вираженні задіяні як лінгвістичні (лексичні [13; 16] і синтаксичні [4]), так і екстралінгвістичні [5] засоби. Наприклад: А н т о н и н а (раптом). Слухай, я зайшла до тебе побалакати ще раз, тільки ти мусиш мені дати слово, що кажеш правду. К р и в е н к о. Ах, Тосю, як тобі не надокучить ця передмова! Ну даю тобі слово. А н т о н и н а. Скажи... Да!.. Професор сказав, що через сім-вісім день... Бенефіс мій... (Гірко посміхається). К р и в е н к о (невизначно). Так. Ну? А н т о н и н а. Так от, ти скажи: ти нічого не зробиш дитині? (В. Винниченко).

Як бачимо, підтекст окремих речень і всього тексту створюється за допомогою взаємодії лексичних (вживання метонімічного слова бенефіс), синтаксичних (використання незакінчених речень) і екстралінгвістичних (знання ситуації) засобів. І читач, і учасники мовного акту розуміють, про що йде мова. Так, у Антонини та художника Кривенка повинна народитися дитина. Він вважає, що цей малюк з певних причин не має права на життя. Молода жінка хвилюється. Вона повідомляє художнику, що через сім-вісім днів дитина з'явиться на світ і хоче впевнитись у тому, що батько нічого не зробить малюкові.

Поряд із багатьма лексичними і синтаксичними факторами, які вважаються потенційними, але не обов'язковими засобами вираження підтексту, НР завжди характеризуються наявністю невербалізованих імпліцитних значень. Утворення і вираження підтекстної семантики передбачає вже сама смислова і структурна незавершеність НР. Адже "граматичною формою вираження... "синтаксичного умовчання" є, насамперед, так звані усичені, або недоговорені, конструкції..." [14]. Таким чином, НР виступають одним із найефективніших засобів, за допомогою яких виражаються підтекстні значення. Наприклад: Доц почався. А вони кажуть: їдте в Ратень. Змокну, думаю, а з моїм здоров'ям, самі знаєте...

(В. Яворівський); Майя клала свою руку на анархове плече, притулялась до нього всім тілом, так що анарх почував, як йому починали горіти вуха, і шепотіла: “Ти не думай, що так... фліртувати. Я серйозно... Знаєш?.. Ну, ти мене розумієш!..” (М. Хвильовий); – Що це за дівка, Вігалики? – Та це так... Він чогось мнетися, щось не доказує (О. Гончар).

Сприйняття загального інформативного значення НР відбувається в такому порядку: спочатку засвоюється і осмислюється експліцитна, вербально виражена семантика, а тоді підтекстна, словесно не виражена. З цим узгоджується виділення лінгвістичною теорією двох рівнів сприйняття: “... 1) мовного (первинного кодового), буквального і поверхневого значення тексту, який виводиться на основі суто мовних фактів і закономірностей із значень його окремих складових формальних одиниць, як сегментних, так і суперсегментних; 2) глибокого і немовного, ситуативного (вторинного кодового) значення тексту, тобто змісту, який вклав у даний текст автор і який він виразив через мовне значення, яке функціонує як форма вираження ситуативного значення” [5].

Аналіз та інтерпретація вербалізованої частини НР особливих труднощів не викликає, адже вона здійснюється на основі лексичних значень слів. Підтекстна ж семантика складає, як правило, найбільш важливу частину інформативного змісту повідомлення, без неї неможливе сприйняття всього речення, і, в той же час, саме її інтерпретація та аналіз – процес найбільш складний.

Визначальним фактором у сприйнятті і розумінні підтексту в НР є сукупність спільних знань співрозмовників.

Читаючи літературний твір, реципієнт черпає необхідну йому інформацію з нього, отримуючи спільні знання з героями, стає свідком і учасником всіх подій і розмов, які відбуваються.

На одержані читачем знання накладається його життєвий досвід. І чим більше знань у реципієнта, тим більше інформації він почерпне з одних і тих же речень.

Наявність семантики, яка не лежить на поверхні, а прихована у підтексті, сконцентровує увагу читача, стимулює роботу його уяви. Тому сприйняття імпліцитного змісту носить активний, творчий характер. Саме це є важливою умовою сприйняття підтексту. І чим більше завдання ставиться перед уявою читача чи слухача, тим інтенсивніша її робота і тим глибше осягнення імпліцитно прихованої інформації. Наприклад: – Я прийшов... я не міг... Щось сталося... бачити вас треба було... Я не міг себе побороти і от прийшов... бачити вас мусив... (В. Підмогильний); Кого вже тільки доля не звела на тім човні – крилатих і повзучих, отруйних і ласкавих, й мудреця, і генія, і злодія, і просто... (Г. Турелик); В’їдається холодний білий сюр. Зелений віск, обличчя елегійне. Якби не сам... Висмоктуєш усю бездонну цигаркову ностальгію (І. Козаченко).

Знання змісту творів, з яких взяті приклади, уважне їх прочитання, використання життєвого досвіду і знань, а також уява дають змогу легко визначити загальне інформативне значення даних НР. Так, з першого прикладу можна зрозуміти, що Юрій Славенко зізнається Марті в коханні, хоч про це прямо не говориться. У другому прикладі продовження НР може будуватися на здогадах. Скажімо, на човні міг ще бути хлібороб, жебрак і т.д., і залежно від цього, вносяться додаткові смислові відтінки в зміст. У третьому випадку читацька уява малює картину людського відчуження, відчаю, і незакінчене речення “Якби не сам...” повідомляє про те, що якби не самотність, життя було б інакшим.

Ще раз зауважимо, що життєвий досвід читача (слухача), рівень його ерудованості, здатність уважно сприймати інформацію, уява – всі ці суб’єктивні фактори значною мірою впливають на сприйняття ним підтексту. У зв’язку з цим можна спостерігати більшу чи меншу відповідність між інформацією, яку передає мовець і тією інформацією, яку сприймає читач чи слухач.

При передачі змісту висловлювання здійснюється комунікативний акт, який передбачає наявність адресанта – того, хто робить повідомлення, і адресата – того, хто його сприймає. На наш погляд, існує п’ять варіантів сприйняття підтексту адресатом. Коли він:

- 1) не здогадується про існування підтексту;
- 2) здогадується про підтекст, але не сприймає його;
- 3) здогадується про підтекст, але сприймає його неправильно;
- 4) виявляє підтекст, але відчуває труднощі у його тлумаченні (висуває декілька інтерпретацій);
- 5) виявляє підтекст і дає йому тлумачення, адекватне авторському.

Неоднозначності сприйняття підтексту, як уже зазначалося, сприяють суб’єктивні фактори, пов’язані з самим реципієнтом. Однак у більшості НР адресат практично однозначно сприймає імпліцитний зміст, який передається адресантом. Це зумовлюється різноманітними лінгвістичними та екстралінгвістичними чинниками. Тому можна говорити про так звану умовність у сприйнятті підтексту, хоча є і багато випадків однозначної інтерпретації вербально не вираженого змісту НР. Наприклад: – ... Мамо, не висилайте її ніколи ввечері за водою! – Або чому? – Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї... – Що? – верескнула Лесиха. (І. Франко); Дощ – і той Старчими слізьми... Самото, Одури й візьми... (Є. Маланюк); – ... Я не видержу, коли що з нею... – Заспокойтеся, ми все робимо, що треба (Ю. Щербак).

У першому випадку невербалізована частина – “липне, зачіпається, пристає”, у другому – “плаче”, в третьому – “трапиться”.

Характер співвідношення між текстом і підтекстом теж значною мірою сприяє розумінню імпліцитного змісту. Труднощі при інтерпретації НР виникають тоді, коли невербалізованою залишається значна частина

синтаксичної структури речення, або коли в тексті відсутні структурні і семантичні показники, які сприяють адекватному розумінню підтексту. Наприклад: Отут з усіх кінців зведем дроти. Повітряну тут станцію збудуєм, а в глибині прокладемо тунель. Тоді в нас буде так: на однім ринку громаду зв'яжем В й громаду С. (Вбивають кілочки.) А тут... (П. Тичина); Я... – він змовк, тому що водночас говорили два охриплі голоси, сердячись один на одного за ніяковість, якої не можна було показувати, – тобто ми, тобто я... (В. Тарнавський); Л е в ... От і розбіглися на морі супротивна хвиля, а з теї хвилі вилетіли коні, як жар червоні, у червону коляску запряжені... А на тій колясці... (змовкає, зможений сном) (Леся Українка).

Отже, зміст НР сприймається лише при комплексному усвідомленні загального інформативного значення, яке складається із двох компонентів: з одного боку, тих, які вербально представлені у формально-синтаксичній структурі, і, з іншого, тих, що залишаються словесно не вираженими та існують виключно в імпліцитному, підтекстному вигляді. Оскільки незавершеність речення обов'язково призводить до переводу частини його інформативного значення у підтекст, то наявність його у НР є об'єктивним і закономірним явищем. Тому підтекст – це домінуюча ознака НР, яка постійно супроводжує їх і характеризується специфічними засобами створення та актуалізації.

1. Балли П. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Просвещение, 1955. – 416 с.
2. Борисова Е.Г. Имплицитная информация в лексике // Имплицитная информация в языке и речи / Отв. ред. Е.Г. Борисова, Ю.С. Мартмянов. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 30. – 43.
3. Вейзе А.А. Подтекст в художественном произведении // Методика преподавания иностранных языков в школе и вузе (теория и практика). Выпуск 1. – Ульяновск, 1976. – С.45–53.
4. Владимировская В.В. К изучению гипотез экспрессий // Вестник обществ. наук АН Армянской ССР. – 1968. – 2(297). – С. 124–132.
5. Горелов И.И. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: Просвещение, 1980. – 104 с.
6. Лейкина Б.М. К проблеме взаимодействия языковых и неязыковых знаний при осмыслении речи // Лингвистические проблемы функционального моделирования речевой деятельности. – Вып. 2. – Л., 1974. – С. 97–109.
7. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М.: Наука, 1969. – 307 с.
8. Марков А.К. Подтекст и его роль в общении // Матер. Всесоюз. симпоз. 22–25 мая 1973. – Алма-Ата, 1973. – С. 120–122.
9. Певідомська Л.М. Імпліцитність: дискусійні питання її мовознавчої інтерпретації // Вісник Прикарп. ун-ту. Філологія. – Вип. 4. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 13–24.
10. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. – М.: Наука, 1985. – 270 с.
11. Сильман Г.И. Подтекст как лингвистическое явление // НДВШ. ФН. – 1969. – № 1. – С. 84–90.
12. Сильман Г.И. Подтекст – это глубина текста // ВЯ. – 1969. – № 1. – С. 89–102.

13. Сиротинина В.А. Структура двуязычного изложения и средства проявления в сатирических произведениях А.М.Горького: Вісник Київськ. ун-ту, № 10. Серія філології. 1968. – С. 11–19.
14. Сковородников А.П., Маршалік Г.А. К вопросу о стилистическом приёме умолчания // Вопросы русского языка и методика его преподавания. – Вып.3. – Красноярск, 1974. – С. 36–40.
15. Сосновская В.В. О двух аспектах явления “подтекст”: (к проблеме обучения языку словесного искусства) // Функциональные особенности лингвистических единиц. – Краснодар, 1979. – С. 167–171.
16. Сулковский И. Искусство речевого подтекста в романе Леонида Леонова “Сопь.” // Русское языкознание. Выпуск 1, ч. 2. – Алма-Ата, 1970. – С. 182–195.
17. Унайбаева Р.А. К вопросу о понятии “подтекст” – Сбор. науч. трудов МПНИИЯ им.М.Тореза, вып. 141. Лингвистика текста, 1980. – С. 72–84.
18. Унайбаева Р.А. Категория подтекста и способы его выявления: (На материале англо-американской художественной прозы XXв.). Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1980. – 22 с.
19. Унайбаева Р.А. Некоторые способы выявления подтекста // Сбор. науч. трудов МПНИИЯ им.М.Тореза, выпуск 138, 1979. – С. 222–232.
20. Хализев В.Е. Подтекст // КЛЄ, 1968. – Т.5. – С. 829–830.
21. Щербина Т.С. Лингвистическая природа подтекста (на материале диалогической речи английской и американской литературы) // Функциональные особенности лингвистических единиц. – Выпуск 3. Краснодар, 1979. – С. 171–177.

The article deals with the implication as one of the main peculiarities of incomplete utterances. It is connected with incompleteness of the syntactic structure of these syntactic constructions.

Key words: *implication, incomplete utterances, presupposition, implicit semantic, explicit semantic.*

УДК 811.161.2'367

ББК 81.022 (2Ук)

Володимир Гошилик

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ
ІЗ ПРЕДИКАТНИМИ СТІЙКИМИ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИМИ
СПОЛУКАМИ, ПОШИРЕНИМИ ІНФІНІТИВОМ**

У статті розглядається семантико-синтаксична структура речень із предикатними стійкими дієслівно-іменними сполуками, поширеними інфінітивом. Проаналізовано характер поєднання аналітичного предиката і синтаксичного ад'єктива дієслівної природи та вплив їх взаємодії на пропозиційні потенції висловлювання.

Ключові слова: *стійка дієслівно-іменна сполука, семантико-синтаксична структура речення, аналітичний предикат, інфінітив, семантично елементарне просте речення, семантично неелементарне просте речення, пропозиція, каузація, оцінка.*

Як відомо, розчленованість форми аналітичних дієслівних предикатів, граматично представлених стійкою дієслівно-іменною сполукою (далі – СДІС), та семантична центральність їх іменникового компонента уможлиблюють вираження додаткової характеристики

позначуваної предикативної ознаки через використання в присубстантивній позиції різного роду атрибутивних поширювачів: прикметників, безприйменниково- і прийменниково-відмінкових форм іменників, числівників, займенникових слів та інфінітивів. Оскільки “атрибутивні відношення не становлять суто семантичної категорії, а є категорією формально-синтаксичною, що в синтаксичному плані узагальнює різноманітні власне-семантичні відношення і “пригадує” їх для комунікативного підкреслення інших наявних у реченні відношень” [6, 134], зазначені синтаксичні атрибути мають у реченнєвій структурі комплікативний характер, що залежить від глибини перебудови конструкцій на основі базових (елементарних) речень. При цьому присубстантивні атрибутивні поширювачі мають неоднакову здатність формувати поліпропозитивні висловлювання, що залежить від їх частиномовної специфікації, різного ступеня семантичної ємності, особливих сигніфікативних та предикатних властивостей.

Роль атрибутивного комплікатора у реченнях із аналітичними дієслівними предикатами може виконувати інфінітив як “специфічна міжчастини мовна форма, позбавлена чітких морфологічних характеристик і використовувана двома центральними частинами мови – дієсловом та іменником” [5, 120]. Зайняття інфінітивом синтаксичної прикметникової позиції зумовлено модальним планом іменникових компонентів неоднослівних предикатів, що виявляється у синсемантичності переданого ними значення. Так, у реченні *Він відчув непереможне бажання намалювати когось з казахів* (З. Тулуб) інформативну недостатність лексеми *бажання* й утвореної на її основі сполуки *відчувати бажання* (яке?) покликаний компенсувати інфінітивний комплекс *намалювати когось з казахів*, тобто між ними встановлюються атрибутивно-комплікативні відношення.

Означальний характер інфінітива у постпозиції до семантично центрального іменникового компонента складних номінацій дієслівного типу виявляється на глибинному рівні структурної організації висловлювання у формі складних семантичних відношень, пов'язаних із багатоплановою категорією модальності¹.

Як відомо, внаслідок поєднання з інфінітивом, сполучуваність з яким властива обмеженому колу лексем із модальним значенням, виникає особлива семантико-синтаксична єдність, що уможливило суб'єктивну кваліфікацію повідомлюваного. Здатність брати участь у творенні складеного модального предиката мають також досліджувані сполуки, що є неоднослівними еквівалентами відповідних модальних дієслів. Так,

¹ Під модальністю розуміємо комплексну і багатаспектну семантико-синтаксичну категорію, яка “бере безпосередню участь у формуванні семантики речення й охоплює диференційні модальні характеристики, котрі проявляються у різних аспектах реченнєвої структури, часто напаровуючись одна на одну” [10, 14].

завдяки модальному значенню, якого предикатні СДІС набувають через семантику утворених у процесі номіналізації пропозитивних імен віддієслівного (*змога, намір, рішення, потреба, прохання, наказ* та ін.) та відприкметникового (*здатність, можливість, наглість, схильність* та ін.) походження, досягається передача відтінків бажаності, можливості, необхідності, повинності тощо, які відображають оцінку зв'язку між об'єктом дійсності та приписуваною йому ознакою [2, 123], як-от: *Раз виявив бажання ближче познайомитися із технікою Павло (П. Гюптонник); Потім льотчик знову коло матері, і вона має змогу повести його по двору...* (О. Гончар); – *Маю потребу порадитись з вами, – почала імператриця (П. Наніів).* – У наведених прикладах характер зв'язку між репрезентованою інфінітивом дією (предикативною ознакою) та її суб'єктом виявляється за посередництва СДІС, які виконують роль “модального модифікатора” [1, 90] і кваліфікують цей зв'язок як можливий, необхідний чи бажаний. Виражений за допомогою зазначених модальних модифікаторів тип модальності має обмежений характер і не поширюється на всю синтаксичну структуру речення, на що у свій час слушно вказала Г.О. Золотова: “Модальні значення повинності, необхідності, можливості виявляються у відношеннях між дією та її суб'єктом, а не у відношенні змісту висловлювання до дійсності, саме тому вони не є різновидами основного модального значення речення...” [7, 143].

До модальних модифікацій речень однаковою мірою належать конструкції з так званими суб'єктивними та об'єктивними інфінітивами, які, проте, відрізняються характером поєднання у їх структурі модального компонента й неозначеної форми. Йдеться про відмінності трактування природи таких сполучень, серед яких зустрічаються не лише цілісні неподільні комплекси, а й синтаксично членовані сполучення, що зумовлює відповідно неоднозначну характеристику ролі у них інфінітива.

Як відомо, сполучення суб'єктного інфінітива з модальними модифікаторами забезпечує вираження позитивного/негативного модально-волево-цілісного відношення суб'єкта до власної потенційної дії. Моносуб'єктність конструкцій із такого роду поєднаннями зумовлює мінімальне представлення каузативного аспекту модальності, що виявляється в ускладненні семантичної структури висловлювання. У сучасній українській мові можна виділити такі типи речень із предикатними СДІС модальної семантики та суб'єктивним інфінітивом:

1. Речення можливості. Можливість/неможливість реалізації конкретної дії суб'єктом пов'язана з наявністю/відсутністю в нього певних потенцій, тобто фізичної чи духовної здатності діяти. Вирази такої здатності забезпечують неоднослівні модальні предикати з семантичним компонентом “можливість” типу *мати змогу, мати можливість, відзначатися вмінням, відзначатися здатністю, мати право* тощо. Наприклад: *Вони це мають змогу сідати на міському іподромі* (О. Гончар); *Павло Гречаний, що сторожував біля лавки і мав чи не*

найбільшу можливість милуватися півнячими ораторіями, присягався, що починаймо був не троянівський півень, а залужанський (І. Тютюнник); Ця людина відзначалася винятковим вмінням слухати свого співрозмовника... (З журналу). – У наведених конструкціях сполучи мати змогу, мати можливість, відзначатися вмінням слугують засобами характеристики суб'єкта за наявністю у нього певних можливостей, умінь, зміст яких конкретизується за допомогою інфінітива. Таке співвідношення конститuentів у цілісному семантико-синтаксичному комплексі дало змогу В.М. Брицину говорити про допоміжний характер інфінітива, а не компонента з модальною семантикою [3, 48].

Супроводження інфінітивом сполучи мати право уможливило розкриття мовними засобами змісту так званої екзогенної можливості, тобто такої, що “відображає відсутність у ситуації позасуб'єктних факторів, які перешкоджають реалізації дії” [9, 34], як-от: *І тоді вони мали право скаржитись, вимагати співчуття і допомоги* (О. Гончар); [Теодор:] *Той, на кого нападуть, має право одбиватись; наше гасло: не здаватись, зневажати долі люті і свою верстати путь* (Переклад Миколи Лукаша). – Репрезентуючи обумовлену певними обставинами усвідомлену можливість робити щось, модальний предикатний комплекс імплікує додаткову інформацію про описуваний стан речей, з метою розкриття якої мовець апелює до ширшого контексту чи загальних правил укладу суспільного буття. У випадку заперечення наявності у суб'єкта відповідного права у тексті вказується причина, що зумовлює такий стан речей. Наприклад: *Одне тільки його [Дон Кіхота] муляло, що він не дістав досі висвяти на рицаря, то й не має ще повного права шукати якоїсь пригоди, поки його не приймуть до рицарського стану* (Переклад Миколи Лукаша).

2. Речення повинності/необхідності. Модальне значення повинності/необхідності (“дебітвності” в термінології О.А. Тронь) означає приписуваність суб'єктові дії, “зумовленої законами, звичаями, традиціями, правилами, обов'язками, інструкціями, внутрішніми потребами чи особистим досвідом мовця, звичайною послідовністю подій, тобто нормами в широкому розумінні цього слова” [10, 29]. Діяч у конструкціях із модальними предикатами повиннісної семантики усвідомлює необхідність реалізації відповідної акції та сприймає цю необхідність як бажана чи небажана. Наприклад: 1) *Всупереч бажанню залишитися осторонь “брудних справ” колишніх компаньйонів, які буквально розперезалися у гонитві за новими сферами впливу, банкір відчув нагальну потребу втрутитися у ситуацію...* (З газети). – Зазначена конструкція передає ситуацію мовлення коли суб'єкту необхідно всупереч волі та бажанню здійснити названу інфінітивом дію. Модальне значення вимушеності визначає тут дію як обов'язкову, але небажану, на що вказує відповідна допустова синтаксема (*всупереч*

бажанню). 2) – *Я полковник війська польського Юзеф Вітте. Маю негайну потребу бачити головнокомандуючого російськими військами (П. Наніїв).* – У наведеному прикладі ілюструється обумовленість модальності потреби цільовою нормою, що корелює з семантикою вигоди та користі. Необхідність реалізації потенційної дії оцінюється суб'єктом позитивно, оскільки вона (дія) трактується ним як засіб для досягнення поставленої мети.

Залежність позиції діяча від різного роду детермінуючих чинників дає змогу дослідникам вважати примусову причину (норму) диференційною ознакою дебітвності модальності [11, 115; 4, 8; 10, 48]. Змушуюча ситуація може міститися у контексті, пресупозиції чи самому реченні й виражатися експліцитно або імпліцитно. Так, наприклад, у реченні *Тільки через власну необачність журналіст мав необхідність двічі звертатися за допомогою до правоохоронних органів* (З газети) причиною синтаксема *через необачність* слугує засобом експліцитного представлення ситуації-причини, що зумовила необхідність суб'єкта-діяча реалізувати виражену інфінітивом дію. Дану конструкцію можна представити у вигляді двох пропозицій із каузативною зв'язкою між ними, як-от: *Журналіст був необачним ^{← тому →} Він мав необхідність двічі звертатися за допомогою до правоохоронних органів.* Натомість, прихованою є змушуюча ситуація у реченні *Кожна людина по життю несе святий обов'язок любити й поважати власних батьків...* (З газети), де передбачається звернення реципієнта до канонів людського буття, прескрипції, що видаються як самі собою зрозумілі.

3. Речення бажаності. Модальні модифікатори із семантикою бажаності містять вказівку на активне відношення суб'єкта-діяча до власної потенційної дії. Саме тому модус бажання виразно відноситься до волітвального плану і передбачає вираження різних відтінків волевиявлення, як-от: власне бажаності (*мати бажання, плекати мрію* та ін.), готовності (*виявляти готовність, мати намір, приймати рішення, мати задум* та ін.), згоди (*давати згоду, складати присягу* та ін.), випробування (*робити спробу*) тощо. Наприклад: *Учні цієї школи виявили бажання залишитися в рідному селі* (З газети); *Дід Галличок мав прозекст вивести породу корів на вісім дійок* (Є. Гуцало); *Мав намір викрасти поламаний віз* (Л. Мартович); *Зложили всі обітницю врочисту ховати тасмницю до загину* (Леся Українка); *Він тепер постився і дав зарік мовчати* (М. Коцюбинський); *Уряд зробить спробу розблокувати импорт м'яса, встановити правила гри на ринку, не допустити зростання ціни на цей вид продукції* (З газети). – Модальні предикатні комплекси, що виражають у наведених конструкціях намір діяча реалізувати відповідну дію, передбачають, на думку авторів “Російської граматики” (Прага, 1979), наявність зв'язку спільної для них ознаки “мати намір” із ознакою “відчувати потребу”, бо “зв'язок вказаних ознак є вивонні природним, оскільки наявність ознаки “мати намір” деякою мірою впливає із

наявності потреби реалізувати яку-небудь дію, чи ж з її оцінки як бажаної дії" [8, 824]. Таким чином, зацікавлення суб'єкта-діяча у дії, що слугує засобом задоволення наявних у нього потреб, зумовлює позитивну оцінку загальної ситуації та відповідно активну його позицію.

4. Речення міри звичайності дії. Предикатні СДІС із семантикою міри звичайності дії меншою мірою виявляють значення модальності й відзначаються високим рівнем пропозитивності значення. Супроводжуючись інфінітивом, вони не виявляють здатності утворювати з ним цілісного неподільного комплексу. Наприклад: *На цій отомані спав... панотець по обіді. Мав звичай лягати з чобітьми* (Л. Мартович); *Славко мав звичку сидати на тім ослоні та й довбати перед собою патику у землі ямку* (Л. Мартович). – Хоч інфінітив і пояснює зміст вираженої неоднослівним дієслівним предикатом ознаки, він набуває пропозитивного прочитання, що відбивається на семантичному рівні структурної організації висловлювання. Порівняйте: *Панотець мав звичку лягати з чобітьми* ← *Панотець лягав з чобітьми* + *Лягати з чобітьми було звичним для панотця ділом*. – Предикатна СДІС *мати звичку* є засобом репрезентації додаткової ознаки з темпоральним значенням і корелює з адвербіальним детермінантним поширювачем часового плану *заввичай*: *Панотець заввичай лягав з чобітьми*.

Реалізувати власне пропозитивне прочитання досліджувані сполуки можуть за умови заміни їх дієслівного компонента, внаслідок чого вони стають самостійними предикатами, а суб'єктний інфінітив набуває функції поширювача структурної схеми. Так, здатність виконувати допоміжну модальну функцію у складі цілісного модального предикатного комплексу втрачається сполуками типу *набувати здатності* (← *мати здатність*), *здобувати право* (← *мати право*), *одержувати змогу* (← *мати змогу*), *отримувати нагоду* (← *мати нагоду*), *отримувати завдання* (← *мати завдання*), *виробляти звичку* (← *мати звичку*), *втрачати надію* (← *мати надію*), *втрачати право* (← *мати право*) тощо, у значенні яких акцент робиться на набутті чи втраті суб'єктом певної ознаки (здатності, можливості, вміння тощо), як-от: *Все, до чого торкався Шевченків геній, набувало здатності рости й плодоносити* (О. Гончар); *Новий уряд отримав нагоду доказати на дії правильність обраного курсу* (З журналу); *Завдяки співаці Руслані Україна виборола право проводити ювілейний конкурс "Євробачення"...* (З газети); *Після виснажливої судової тяганини потерпілий втратив усяку надію докопатися правди...* (З газети); *Ураган звуків оглушив Марту в лісі, і вона втратила здатність орієнтуватися* (Ю. Слісаренко); *Після того, як постачальники палива дискредитували себе в період посівної кампанії, вони втратили право очікувати від уряду яких-небудь поблажок* (З газети). – У наведених прикладах інфінітив із семантично пов'язаними з ним членами позначає модально неорієнтовану ситуацію, здатність відтворювати яку набуває чи втрачає суб'єкт-діяч.

Перехід суб'єкта до вираженого інфінітивом якісно нового стану може бути, як бачимо, результатом його активної цілеспрямованої дії (*вибороти право*) чи не залежних від його бажань та сподівань процесів (*набувати здатності, втрачати право* тощо). Отже, повідомлення про набуття чи втрату суб'єктом відповідної ознаки складає зміст окремої пропозиції, а неозначена форма виконує у реченнєвій структурі функцію облігаторного поширювача означального характеру.

Неоднослівні номінації здатні передавати семантику причиновості й вступати з суб'єктним інфінітивом у причиново-наслідкові відношення. Так, у сполуках *мати необережність* та *мати щастя* завуальованою є ситуація-причина, яка передувала вираженій інфінітивом дії і зумовила її реалізацію, як-от: 1) *На зоні юнак мав необережність викласти сусідові по камері суть справи...* (З газети). – У наведеному прикладі сполука *мати необережність* є корелятом причинової синтаксеми з *необережності*, на що вказують відповідні трансформації: *На зоні юнак мав необережність викласти сусідові по камері суть справи* ← *На зоні юнак з необережності виклав сусідові по камері суть справи...* ← *На зоні юнак виклав сусідові по камері суть справи* + *Юнак був необережний*. 2) *Я мав щастя бути учнем дорогої Ганни Антонівни...* (Ю. Яновський). – Суб'єктивна кваліфікація мовцем власної дії імплікує додатковий каузативний зміст, що дає змогу розкласти наведену конструкцію на дві пропозиції: *Я був учнем дорогої Ганни Антонівни* + *Мені пощастило*.

При поширенні іменникового компонента аналітичних предикатів суб'єктним інфінітивом можливим є вираження цільових відношень. Наприклад: *Його [Стуса] ім'я відоме, але мало хто завдав собі клопоту збагнути бодай кілька його текстів* (З журналу). – У цьому реченні репрезентована інфінітивною конструкцією цільова ситуація є очікуваним для суб'єкта результатом вираженої предикатною СДІС дії. Про семантичну складність наведеного висловлювання свідчать такі трансформації: *Мало хто завдав собі клопоту збагнути бодай кілька його текстів* ← *Мало хто завдав собі клопоту, аби збагнути бодай кілька його текстів* ← *Мало хто завдав собі клопоту* + *Збагнути бодай кілька його текстів*.

Складні семантичні відношення, пов'язані з категорією каузативності, виникають між предикатними СДІС із модальним значенням та поєднуваними з ними об'єктними інфінітивами, сполучення яких відкривають можливості вираження модально-волюнтативного відношення до дії-інфінітива з боку іншого суб'єкта, який впливає на волю потенційного суб'єкта цієї дії. Наприклад: *Довголітня самотність виробила в Клавди звичку розмовляти сама з собою* (Ірина Вільде); *Вона [козачка] виступила із закликом продовжувати боротьбу з поневоловачами краю* (З журналу); *Тільки ґрунтовна математична підготовка Брянського дала йому змогу швидко врахувати всю особливість роботи в горах* (О. Гончар); *Сама доля дала йому притоку*

[привід] *жури́тися, а він не жури́вся!* (Л. Мартович). – Зазначені неоднослівні предикати є виразниками каузативного значення, що сигналізує про поліпредикативність породжених ними конструкцій. Речення містять дві ситуації, перша з яких позначає спрямовану на певний об'єкт реальну каузуючу дію, а друга – дію ірреальну каузовану, суб'єкт якої є об'єктом каузуючої дії і виражається іменником або займенником непрямого відмінка, а потенційна дія – об'єктом інфінітивом.

Отже, поширення неоднослівних предикатів інфінітивом зумовлене модальним значенням їх іменникових конститuentів, з якими неозначена форма вступає у формальні атрибутивно-комплетивні відношення. Результатом зазначеного поєднання може стати цілісний семантико-синтаксичний комплекс, засобами якого передається суб'єктивна кваліфікація повідомлюваного. З іншого боку, можливим є ускладнення семантичної структури речення з такого роду утвореннями, що пов'язано з пропозитивним прочитанням неоднослівного модального модифікатора.

1. Адамєц П. К вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением необходимости и возможности // CSK. – 1968. – Т. 13. – № 2. – С. 88-90.
2. Беляева Е.И., Цейтлин С.Н. Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, ЛЮ, 1990. – С. 123-126.
3. Брицман В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – К.: Наук. думка, 1990. – 319 с.
4. Букия Т.Б. Лингвистические основы составления пособия по изучению средств выражения долженствования, необходимости и вероятности английского языка. – Тбилиси, 1981. – 51 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Унів. вид-во "Трульсари", 2004. – 400 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка – М.: Наука, 1973. – 351 с.
8. Русская грамматика: В 2 т. – Praha: Academia, 1979. – 1093 с.
9. Сильницкая Г.В., Сильницкий Г.Г. Модель глагольного действия и семантическая классификация глаголов с предикатными актангами // Категории глагола и структура предложения: Конструкции с предикатными актангами. – Л.: Наука, ЛЮ, 1983. – С. 28-41.
10. Тронь О.А. Семантико-синтаксична структура речень з предикатами дебітвності в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 205 с.
11. Шведова Н.Ю. О долженствительном наклонении // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1974. – С. 107-121.

The article deals with the semantic-syntactical structure of sentences with the predicate set verb-noun phrases modified with the infinitive. The author analyses the nature of the combination of the analytical predicate and verb-based syntactical attribute as well as the influence of their interaction on the propositional potential of the utterance.

Key words: set verb-noun phrase, sentence semantic-syntactical structure, analytical predicate, infinitive, semantically elementary simple sentence, semantically non-elementary simple sentence, proposition, causation, evaluation.

УДК 811.161.2 + 372.471
ББК 81.022 (2Ук)

Любомира Гнатюк

ВВІЧЛИВІСТЬ У СТРУКТУРІ ПЕРФОРМАТИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

Вслід за сучасними дослідниками явища перформативності у спілкуванні в статті зроблено спробу описати семантичні та прагматичні особливості формул мовленнєвого етикету як перформативних висловлювань.

Ключові слова: перформативи, експресиви, реквестиви, вітання, прохання, вибачення, подяка.

Першим звернув увагу на перформативну функцію у спілкуванні англійський філософ мови Дж. Л. Остін ("Слово як дія", 1962). Кваліфікуючи мовленнєві акти як дії в контексті комунікативного наміру, дослідник відкриває групу висловлювань, які не просто комунікують про зміни в реальній дійсності, але самі по собі змінюють цю дійсність: "характеризуються відсутністю критерію істинності \неправди (*не є ані правдиві, ані фальшиві*), не описують дійсності, не повідомляють про щось, а здійснюючись, одночасно змінюють дійсність" [5]. Наприклад, у ситуації, коли уповажена особа висловить щось на зразок *Називаю цей корабель іменем королеви Елізабет*, то таким чином здійсниться дія надання імені кораблеві; або, коли хтось у відповідних умовах виголосить *Передаю свій маєток у спадок своїм дітям*, то це означає не просто виголошення слів, а дію – передання спадку в користування дітям. У наведених ситуаціях висловлювання відповідають дії, вчинку, оскільки мають чіткі наслідки: надання імені кораблеві і передання маєтку в спадок дітям. Вчений назвав висловлювання на зразок вищезгаданих *перформативними*.

Перформативи за своєю комунікативною функцією різко відрізняються від іншої групи висловлювань, в яких наявний опис акту, тобто констатація з боку третьою особою. Йдеться про констативи, що підлягають критерію істинності \неправди: "*можуть бути правдиві або фальшиві*" [5]. Констативи, на зразок *Він назвав цей корабель іменем королеви Елізабет*, або *Він передав свій маєток в спадок дітям* інформують об'єктивно, дійсності, здійснюючи при цьому інформаційно – комунікуючу функцію МА.

Таке розмежування у дослідженні Дж. Остіна відбувається на підставі *дійсності* висловлювання, наприклад, *паде дощ* – констатація певного стану речей, а *обіцяю* – висловлювання-дія, не просто переказ інформації про якийсь стан речей, але створення нового стану речей шляхом здійснення мовленнєвого акту, в якому зосереджуються наміри мовця як, наприклад, попросити чи привітати когось.

Вслід за Дж.Остіном вчені досліджують різні аспекти перформативів, беручи до уваги складний характер цього функціонально-комунікативного явища.

Дж. Лайонз (1977) здійснює кількісний аналіз перформативних дієслів, які вважає ядром перформативних речень (доходить висновку, що в англійській мові їх налічується кілька сотень). Л. Каргунен (1978) акцентує увагу на категорії істинності перформативів. Г. Баллмер (1979) звертає увагу на ті контекстуальні зміни, які виникають внаслідок застосування перформативів в конкретних ситуаціях спілкування, як-от: фізичні зміни (казати, повторювати, записати, зареєструвати, планувати), зміни соціальних станів (призначати, звільняти, хвалити, дякувати), зміни в процесі мовлення (перекладати, реферувати, інтерпретувати) тощо. Дж. Серл (1976) досліджує *декларативи* як особливу категорію перформативних висловлювань, а Дж. Ліч (1983) виключає *декларативи* з дослідження перформативів взагалі. Ю. Апресян (1995) розглядає різноманітні морфологічні, синтаксичні, слотові, семантичні та прагматичні вияви перформативів. Сучасний дослідник Ю. Твердохліб (2004) згрупує перформативні дієслова відповідно до комунікативного наміру мовця. Та жоден з вищезгаданих та інших дослідників не розглядає явища перформативності в стосунку до висловлювань ввічливості.

Перформативи, однак, складають численну групу в структурі мовленнєвого етикету. Формулам ввічливості, як і будь-яким іншим мовленнєвим актам-діям, притаманні суттєві ознаки перформативності:

- збіг дії з моментом мовлення (будь-яке висловлювання ввічливості обмежене прагматичними координатами *я-ти-тут-тепер*);
- дієслово вживається у формі першої особи однини або множини теперішнього часу дійсного способу, активного стану на зразок *Поздоровляємо!* або *Перепрошую!*;
- можливість введення до складу перформативного висловлювання ввічливості лексеми *дійсним* на зразок *Я (дійсним) поздоровляю вас з нагородою*, для позначення того, що виголошення висловлювання еквівалентне дії, (неможливість введення лексеми *дійсним*, як-от: *Я поздоровив її*, свідчить про втрату висловлюванням перформативності);
- характеризуються відсутністю оцінки в категоріях *істинний \ неістинний* (будучи дією, а не повідомленням про неї, перформатив не може вміщувати аксіологічних лексичних показників, наприклад модальних дієслів *міг би, може* або слів, що виражають стан почуттів учасників КА);
- перформативи повинні виконувати умову щирості мовця (дієслова, що позначають нещирі комунікативні інтенції мовця, перешкоджають здійсненню дії з певними наслідками в майбутньому, а тому допроваджують до перформативних девіацій).

Прагматична сутність перформативності висловлювань ввічливості полягає, передусім, у зміні реальної дійсності. Наприклад, формули мовленнєвого етикету на зразок *Добрий ранок* або *Доброго ранку* вранці, *Добрий день* або *Доброго дня* удень, а ввечері *Добрий вечір* або *Доброго вечора*, *Моє вітання*, *Моє шанування* тощо, які мають прямі відповідники експліцитних перформативів у їх класичному вияві на зразок *Бажаю вам доброго ранку (дня, вечора)*, *Поздоровляю*, *Вітаю*, *Висловлюю своє шанування* тощо, слугують створенню приязної атмосфери у спілкуванні, нормального тла для обміну інформацією, що відповідає основній вимозі перформативності: не просто комунікують про зміни в реальній дійсності, але, входячи безпосередньо в конкретну ситуацію, змінюють цю дійсність, або, іншими словами, творять нову дійсність за безпосередньою участю мовленнєвих актів.

Значущість конвенціональних, автоматично висловлюваних, мовленнєвих формул ввічливості стає очевидною особливо тоді, коли їх бракує в процесі комунікації. Наприклад, якщо мовець не скаже при зустрічі очікуваного *Добрий день* чи *Доброго дня*, або слухач не відповість на привітання, то це може привести до зародження неприязних стосунків між комунікантами. І, навпаки, обмін найпростішими формулами привітань, поздоровлень, прощання, перепрошення, висловлюваннями вдячності, створює приязну атмосферу, що, безперечно, є ознакою перформативності. Перформативні висловлювання на зразок вищенаведених не повідомляють про якісь факти дійсності, а також не інформують про психологічний стан суб'єктів спілкування. В іншому випадку вони не виступають у функції перформативів. Адже висловлювання *Добрий день* є еквівалентне дії-побажанню *Бажаю вам доброго дня*. З іншого боку, якщо адресант висловлює *Добрий день* як щоденне привітання, то він не вкладає якогось особливого значення, як у випадку, наприклад, експресивів, в яких мовець окреслює свій психологічний стан відносно певного пропозиційного змісту. Якщо б прийняти вищезгадане висловлювання за експресив, то це б означало, що мовець може його висловлювати тільки на адрес комуніканта, до якого він живить приязні почуття. Проте, насправді, незважаючи на тісний зв'язок між формулою привітання *Добрий день* та висловлюванням *Бажаю вам доброго дня* (по аналогії *До побачення* виводиться з речення *Бажаю Вас побачити знову*), наведені кліше ввічливості, зазвичай, не виражають якихось особливих симпатій до співбесідника, тобто емоційних почуттів. Тимчасом вітаємося чи прощаємося, а також говоримо *Дякую* чи *Перепрошую*, адресуючи їх до людей, які нам байдужі. У більшості випадків ці висловлювання не інформують про почуття суб'єктів спілкування, а тільки створюють *приязну атмосферу*, яка сприяє вирішенню комунікативних завдань, з одного боку; з іншого боку, підтримує нормальні міжособистісні стосунки між співбесідниками. В цьому й полягає контактостворююча функція висловлювань

ввічливості, про які згадувалося раніше, і тому в конкретних ситуаціях спілкування вони – перформативи. Розглянемо приклад.

Персонажі повісті І.Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я”, Кайдаш з Кайдашихою, відвідують Довбишів. На подвір’ї недалеко від хати, під грушею, вони першою зустрічають Мотрю.

Кайдашиха: *Добривдень, моя дитино! Боже помози!*

Мотря: *Доброго здоров’я! Спасибі!*, – обізвалась Мотря з садка, і її руки не переставали ворухити мечик терниці (Мотря терла коноплі).

У наведеній ситуації розширений вітальний вираз *Добривдень, моя дитино!* з вказівкою на адресата виражає емоційне ставлення мовця до співбесідника, а саме – бажання майбутньої свекрухи (Кайдашихи) сподобатися майбутній невістці (Мотрі), тому він належить до висловлювань-експресивів. Розширене висловлювання *Добривдень, моя дитино!* є цікаве тим, що в його склад входить стягнена форма *добривдень*, яка поруч з іншою *добривечір*, в сучасній українській мові зустрічається значно рідше. Згадані стягнені форми походять з ФМЕ *Добрий день, Добрий вечір*, однак “ через часте вживання злилися в одне слово й загубили своє “й”... (Митр. Іларіон, ЕССУМ,І). Використання стягнених форм у сучасній українській мові свідчило б про бажання мовця нав’язати неофіційні, фамільярні стосунки зі співбесідником. На прагматичному рівні стягнені форми на зразок *Добривдень, Добривечір* належать до висловлювань-експресивів. У відповідь на привітання Кайдашихи Мотря застосовує *перформативне висловлювання Доброго здоров’я!*, вимовляючи яке, мовець (Мотря), тим самим здійснює дію – побажання здоров’я співбесіднику.

Деякі вчені-лінгвісти до групи перформативних висловлювань поруч з вищезгаданими кліше ввічливості *Добрий день! Доброго здоров’я!* відносять також ФМЕ *Спасибі* (1;205). На нашу думку, як вже й згадувалося раніше, і про що свідчать приклади з ілюстративного матеріалу, формули привітання на зразок *Добрий день*, якому відповідає експліцитний перформатив *Бажаю вам доброго дня* (по аналогії *До побачення* виводиться з речення *Бажаю Вас побачити знову*), у ситуаціях щоденного привітання чи прощання набувають перформативного статусу. Що ж стосується кліше виявлення вдячності *Спасибі*, що не має прямого відповідника експліцитного перформатива (недієслівна лексема *Спасибі* утворилася від імператива *Спаси біє*), згідно з прагматично-функціональною класифікацією належить до групи висловлювань-реквестивів.

Розглянемо ще один приклад.

Антоніна Петрівна з повісті І. Гуцала “Дівчата на виданні” відвідує коханку свого чоловіка Килину. Ось фрагмент їхньої розмови:

“Антоніна Петрівна ще трохи постояла, повагалась, а потім таки пішла до сінєй...”

- Добрий день, - привіталась, переступивши поріг.

- Доброго здоров’я, - відказала Килина, уникаючи дивитись на гостю” (Є. Гуцало. Дівчата на виданні).

У цій ситуації ФМЕ *Доброго здоров’я* так само як *Добрий день*, як висловлювання – перформативи, характеризуються специфічними особливостями з огляду недотримання умови ширості з боку мовця (мовець (Килина) у ситуації, що склалася, не має підстав бажати здоров’я співбесіднику (Антоніні Петрівні). Тому наведена формула, хоча й залишається згідно з формою перформативним висловлюванням ввічливості, все ж не привносить у КА нового змісту, а вживається тільки для підтримки КА, на відміну від висловлювань-привітань Мотрі та Кайдашихи. У прагматичній ситуації такі випадки дістали назву *неудаліх* або *неуспішних* перформативів (Дж. Остін “Слово як дія”). Отже, прагматичний зміст цієї чи іншої ФМЕ регламентується мовленнєвою ситуацією, конкретними умовами спілкування.

Особливу групу перформативних висловлювань складають формули вибачення, що є безпосередньо дією вибачення за вчинену провину, а не повідомленням про неї. Так структурні одиниці, що вміщують значення вибачення, на зразок *Прошу вибачення за себе і за батька чи Перепрошую за мою нечемність*, не сповіщають про щось, а входять у контекст реальних подій, спричинюючи певні наслідки. Вимовляючи згадані висловлювання вибачення за певних обставин (в ситуації вибачення), мовець безпосередньо здійснює дію, а не просто називає як у випадку, наприклад, описового речення *Антоніна Петрівна попросила вибачення, що запізнилась*. В останньому реченні ми маємо справу не з дією, а з повідомленням про неї. Дієслово *попросила* вжите у минулому часі, що не відповідає граматичному критерію перформативності. Це дозволяє стверджувати, що відзначене висловлювання, хоча й містить значення вибачення, не є перформативом на відміну від перформативних висловлювань *Прошу вибачення, Перепрошую* (з дієсловами вжитими в 1 особі однини теперішнього часу за умови істинності та щирості намірів мовця).

У ситуації, коли слід попросити вибачення за вчинену провину, вживаємо теж кліше ввічливості на зразок *Мені прикро, що так сталося, Прикро мені, Шкода* тощо. Виникає питання чи вищенаведені висловлювання означають теж саме, що *Перепрошую*, тобто чи ці висловлювання можуть розглядатися як перформативи? *Перепрошую* – це експліцитний перформатив, який здійснює певну дію вибачення. Кліше *Мені прикро, що так сталося, Прикро мені чи Шкода виражають* стан почуттів мовця. Це означає, що згадані висловлювання не можуть бути перформативами, бо як відомо перформативи не є ані правдиві, ані фальшиві, а вказують виразно, яку саме дію виконуємо, коли виголошуємо висловлювання. Висловлювання, що виражають психологічний стан учасника КА на зразок *Мені прикро, що так сталося,*

Прикро мені, Шкода тощо, згідно з функціонально прагматичною типологією – експресиви.

Іноколи трапляються випадки, коли промовляючи висловлювання, мовець тим самим виконує якусь дію, проте граматичний критерій не дає змоги кваліфікувати дане висловлювання як перформативне. Розглянемо групу висловлювань, спрямованих на спонукання адресата виконати якусь дію, що вміщують вибачення на зразок *Вибач! Вибачте! Даруйте! Пробачте! Простіть!*, в яких вибачення поєднуються з проханням. Згідно з граматичними ознаками – це директиви, змістом яких є пряме спонукання адресата виконати якусь дію. Та на прагматичному рівні, в ситуації, коли, вимовляючи вищезгадані висловлювання, адресант тим самим просить про вибачення адресата, тобто здійснює дію, ці висловлювання – перформативи. Отже, трапляються випадки невідповідності граматичного критерію перформативності в його класичному вияві (перформативне дієслово в 1 особі однини теперішнього часу дійсного способу активного стану, що знаходиться на початку речення), а це означає, що не граматичний критерій є вирішальним у визначенні прагматичного змісту висловлювань. Таким чином, не кожне висловлювання мусить відповідати стандартній граматичній формі експліцитного перформатива. Вирішальним критерієм перформативності є наявність ілокутивного дієслова в теперішньому часі, вимовляючи яке мовець здійснює ілокутивний акт. Ілокутивних дієслів є небагато. Стосовно ситуації, в якій мовець хоче отримати прощення вчиненої провини, кліше вибачення вміщують в собі ілокутивні дієслова зі значенням перепрошення на зразок вищенаведених. Ілокутивне дієслово має ілокутивну силу, тобто, вимовляючи таке дієслово, здійснюємо дію з метою отримання бажаного прагматичного результату (перлокутивного ефекту). Крім того, іншим чинником перформативності висловлювань є їх еквівалентність дії, вчинку. Дія, яка виконується є очевидна і не вимагає обґрунтування. Ще одним важливим чинником є щирість з боку мовця. А це означає, що, якщо висловлювання *перепрошую* є перформативом, то це передбачає, що вимовляючи *перепрошую*, мовець щиро кається в чомусь зле учиненому, в іншому випадку перформативне висловлювання є *неудалим* (про це вже згадувалося раніше), і може загрожувати перспективності здійсненого КА. Характерною рисою перформативного висловлювання є можливість заміни його відповідним експліцитним перформативом. Наприклад, перформативу *Вибачте* відповідає експліцитний перформатив в його класичному вияві *Я прошу вибачення, Даруйте – Прошу дарувати мені мою провину* тощо.

Іншу велику групу висловлювань ввічливості в мовленнєвому етикеті сучасної української мови складають ФМЕ, що містять прохання. Розгалуженість системи формул прохання пояснюється різноманітністю комунікативних ситуацій, в яких мовець виявляє бажання щось від когось отримати. Мовленнєвий етикет має систему прохальних формул

ввічливості, які, впливаючи на слухача, покликані сприяти досягненню мовцем поставленої ілокутивної мети. Вживання ілокутивних дієслів у прохальних висловлюваннях дає змогу мовцеві здійснювати дію, позначену перформативним дієсловом, безпосередньо у процесі мовленнєвого акту, наприклад, висловлювання *“Сліз в тебе прошу, Втіши мене, отче! В тебе сліз благаю слізю, щоб вимити душу од лиха..”* (І. Драч. Лист до калини), презентує ілокутивний акт прохання, здійснений в моменті мовлення, виражений експліцитними перформативами, як-от: *сліз в тебе прошу, в тебе сліз благаю*. Розглянемо ще один приклад.

Лікар – персонаж драматичної поеми Івана Драча *“Дума про вчителя”* звертається до жінки: *“Я прошу Вас – ідіть. Сідайте на автобус. Он там зупинка, за універмагом”*.

Прохання у вищенаведеній ситуації виражене експліцитним перформативом *я прошу вас* + ілокутивне дієслово *ідіть*. Очевидно, що для виконання тієї ж функції могло б бути достатнім вживання ін’юнктива *Ідіть* або реквестива *Ідіть, будь ласка*. Однак, виступаючи в формах як ін’юнктива, так і реквестива, висловлювання *Ідіть* є формою недостатньо експліцитною, тому що важко визначити, яку саме функцію вона виконує, – прохання, вимоги чи наказу. З іншого боку, застосовуючи перформативне висловлювання, мовець одночасно здійснює дію – прохання піти, яка однозначно сприймається слухачем.

Спонукання адресата мовлення виконати якусь дію, що передається ілокутивним актом прохання у формі перформативного висловлювання спрямоване на досягнення запланованого перлокутивного ефекту. Розглянемо ще один приклад.

Персонаж повісті Ольги Кобилянської *“Апостол черні”* Юліян Цезаревич звертається до дівчини:

“– Панно Ево, усміхніться!

Дівчина глянула з переляком на нього.

– Я вас прошу.

Вона похитала поважним заперечливим рухом голови:

– Ні.

– Я вас прошу.

– Я не можу. Ви глузуєте.

– Ні. Ціком поважно прошу вас, як свою сестру. Усміхніться!

...Вона усміхнулася мимоволі...

– Дякую, – сказав коротко.”

Наведена ситуація є ілюстрацією того, як ФМЕ впливають на реалізацію певного перлокутивного наміру з метою досягнення запланованого перлокутивного ефекту. Мовець (Юліян Цезаревич) після понурих розмов про прикрий гандж Евиної бабці – алкоголізм, старається розвеселити свою слухачку. Перше спонукання Юліяна у формі ін’юнктива (ввічливого наказу) *Усміхніться* тільки лякає дівчину. Тоді мовець висловлює прохання у формі експліцитного перформатива *Я вас*

прошу, вимовляючи його двічі. Дівчина відмовляється виконати прохання, побоюючись, що Юліян глузує з неї. Мовець втретє застосовує експліцитний перформатив, доповнюючи його висловлюванням про свої щирі наміри щодо адресата мовлення, і досягає бажаного перлокутивного ефекту – дівчина усміхається.

У цій ситуації можна прослідкувати як формули ввічливості сприяють зміні перлокутивного ефекту. У першій частині розмови перлокутивний ефект не відповідає перлокутивному наміру мовця – відповідь адресата (Еви) на прохання мовця (Юліяна) негативна. Проте мовець наполягає, з одного боку, намагаючись перекопати слухачку в хибності її думки щодо його нещирих намірів, з іншого боку, даючи зрозуміти, що його перлокутивний намір незмінний. Саме про це свідчить ілюкутивний акт прохання у формі експліцитного перформатива, застосований мовцем тричі. І, в результаті, мовець досягає очікуваного перлокутивного ефекту: спонукує слухачку відповісти на його перлокутивний намір позитивно. Інша ситуація теж ілюструє таку зміну.

Степан, персонаж драматичного твору Лесі Українки “Бояриня”, інформує свою дружину Оксану, що вона має привітати запрошених в гості бояр за московським звичаєм: винести їм на тарелі меду, уклонитися, і старший боярин поцілує її в уста. Оксана не згоджується: “*Степане! Що ти кажеш? Мене бояри цілувати мають? Чи се мені почулося?*”

Тоді Степанові мати і сестра Ганна просять Оксану погодитися:

Мати: *Вийди, доню, голубонько! І я тебе прошу! Не дай мені старій на очі бачить Степанової згуби.*

Ганна: *Ой сестричко! Якби ти знала, що за лютий дід отой боярин!.. Я тебе благаю! Сестриченько! Не загуби ж ти нас!*

І Оксана погоджується. Відзначена ситуація ілюструє як експліцитні перформативи *прошу, благаю* та демінутиви *голубонько, сестричко, сестриченько* сприяють зміні первинного перлокутивного ефекту. Адресат ілюкутивного акту прохання (Оксана) під впливом засобів ввічливості змінює свою думку і погоджується.

Згадані фрагменти ситуацій прохання показують, що інколи мовець за допомогою формул ввічливості спроможний вплинути на адресата так, щоб він змінив свій первинний намір, а це свідчить про велику прагматичну силу спонукальних ФМЕ-перформативів.

Перлокутивний ефект висловлювання, однак, не може бути передбачений мовцем. Адресат мовленнєвого акту за певних обставин може вчинити по-різному, і мовець може виявитися неспроможний вплинути на зміну первинного наміру. Випадок описаний нижче зображає зовсім інший хід подій. Грубе порушення максими такту з боку персонажа повісті О.Кобилянської “Апостол черні” ілюструє наступна ситуація:

– *Можє, маши що переказати для мамі? – спитала Зоня. – Сподіваюсь кожної хвилини Дори Вальде...*

– *Нічого не переказую і не поїду...*

– *А Дорі Вальде що переказати?*

– *Від мене?... Альбінській? Ні, Альбінським я не маю що переказувати, нехай мене запишать у супокою. Я їх не хочу знати, я їх...*

Дора оглянулася, чи не могла б схватитися, як Юліян Цезаревич вийшов. Вона стояла ще оперта плечима до стіни, і він її застав у такій позиції.

– *Ви чули, пані Вальде? – спитав це схвильованим голосом.*

– *Чула, – відповіла шепотом.*

– *Вибачте, я був подразнений.*

Мовчанка.

– *Я відказував на Альбінських.*

– *Я заїшла сюди попрощатися..., але більше не заїду.*

– *І не вибачте мені?*

Знову мовчанка. ”

Мовець (Юліян) просить у слухача (Дори) вибачення за вчинену провину, застосовуючи експліцитний перформатив *Вибачте*, аргумент на свій захист *я був подразнений* та питальне речення *І не вибачите мені?* Але адресат (Дора) не вибачає. Про це свідчить висловлювання *більше не заїду* і її мовчанка. У цій ситуації перлокутивний ефект не узгоджується з перлокутивним наміром мовця. Перлокутивний ефект, виражений словами *більше не заїду*, і невербальними засобами (мовчанням), не відповідає перлокутивному наміру, що передається ілюкутивним актом прохання у формі перформатива *Вибачте* та імпліцитного прохання у формі питання *І не вибачите мені?*

Мовець (Юліян) не досягає поставленої мети, а це означає, що, незважаючи на велику прагматичну силу формул ввічливості, у ситуаціях прохання чи прохання про вибачення інколи трапляються випадки, коли навіть їх застосування не сприяє зміні перлокутивного ефекту.

Проте випадки відмови на ввічливе прохання трапляються значно рідше, ніж згоди виявити послугу. Вищенаведені приклади ілюструють як застосування формул ввічливості сприяє навіть зміні первинного перлокутивного ефекту у формі відмови на такий, що відповідає наміру мовця. І тоді за зроблену послугу потрібно висловити вдячність.

У скарбниці мовленнєвого етикету сучасної української мови для висловлення вдячності найпростішою, незалежною від ситуації і адресата комунікативного акту, є перформатив *Дякую*. Однак, мають місце випадки, коли кліше ввічливості *Дякую* виступає у функції експресива.

Пор.: *“Дякуємо тобі, Господи великий, за твою красу і за те добро, що зсилаєш його на світ, звеселяючи ним наші негідні очі”* (Б.Лепкий. Не вбивай); *“Як влаштувались? – Та гечно дякую! Мене Мар’яна До мамі завела своєї...”*(І.Драч. Дума про вчителя); *“Дякуємо за вашу ласку, за запрошення”*(І.Шаповал. У пошуках скарбів); *“Дякуємо Вам, мамо, за другий скарб – рідну українську мову...”* (Я.Гоян. Таємниця Лесикової скрипки).

Вищенаведені приклади ілюструють, як кліше ввічливості *дякую*, розширене зверненням до адресата чи мотивацією, за що висловлюється вдячність, прислівниками *дуже, щиро, гарно, гречно*, виразами, в яких міститься повтор прислівника, як-от: “*Дуже й дуже дякую!*” (І. Шаповал. У пошуках скарбів), на прагматичному рівні розглядається як висловлювання-експресив. Проте, в іншій ситуації, коли продавець на своє запитання *Ще щось подати?*, отримує відповідь клієнта *Дякую*, то остання репліка не виражає, звичайно, якихось особливих почуттів вдячності до продавця, подібно як продавець, отримуючи гроші від клієнта, говорить *Дякую* згідно з вимогами культури обслуговування в магазині, а не з приводу симпатій до клієнта. В обох наведених ситуаціях висловлювання *Дякую* не несе в собі змісту почуття, а вживається для створення *приємної атмосфери*, і, отже, виступає у функції перформатива, вираженого ілюкутивним дієсловом *дякувати* в 1-ос. однини в теперішньому часі активного стану.

Розглянемо мовленнєві формули на зразок *Вітаю вас, Прощайте* тощо. У деяких ситуаціях ми можемо підібрати до них відповідники: *Вітаю вас = Приємно вас бачити; Прощайте = Прикро мені розлучатися з вами*. У цих контекстах наведені кліше не виступають в ролі перформативів, тому що інформують про певні почуття мовця, і виступають в ролі експресивів. Проте в інших ситуаціях спілкування, як вже згадувалося раніше, ці висловлювання не повідомляють про почуття учасників комунікації, а тільки сприяють створенню *приємної атмосфери*, і тому кваліфікуються як висловлювання-перформативи.

Яскравим прикладом перформативного характеру висловлювань ввічливості є кліше *З ким маюприємність*, яке використовуємо у ситуації, коли зустрічаємось з незнайомою особою. Очевидним є те, що незнайома особа не може очікувати від співбесідника виявлення почуття *приємності* до людини, яку бачить вперше. Отже, мовленнєва формула *З ким маюприємність?* не має метою повідомляти про почуття суб'єктів спілкування, а служить виключно створенню *приємної атмосфери*, тобто виконує функцію перформатива.

Таким чином, виявлення ввічливості вербальними засобами мовленнєвого етикету в найбільш поширених комунікативних ситуаціях, проаналізоване на ілюстративному матеріалі сучасної української мови, засвідчує перформативність ФМЕ з усіма характерними для висловлювань –дій ознаками, найважливішими з яких вважаються наявність у ФМЕ дійсних показників *я-ти-тут-тепер* та результату конкретної комунікативної дії, спрямованої на зародження нових стосунків між мовцем і слухачем. Перформативне висловлювання ввічливості в його класичному вияві виражається формою експліцитного перформатива *Я + ілюкутивне дієслово*. Трапляються випадки, однак, невідповідності граматичного критерію перформативності в його класичному вияві (дієслово в 1 особі однини теперішнього часу дійсного способу активного

стану). Вищезгадане засвідчує, що не граматичний критерій є ключовим у визначенні перформативності висловлювання. Проаналізовані фрагменти мовленнєвих ситуацій ілюструють також велику прагматичну силу ФМЕ – перформативів, здатних впливати на зміну первинного перлокутивного наміру інтерлокутора, як і те, що в різних комунікативних ситуаціях ті ж самі кліше ввічливості можуть належати до інших прагматичних типів висловлювань.

1. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа “Языки русской культуры”. – 1995. – 766с.
2. Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре // Апресян Ю. Д. Избранные труды. – Т.2. – М., 1995.
3. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови. – Вінніпег, 1979. – 1995. – Т. 1-4.
4. Твердохліб Ю. Г. Семантичні параметри функціонування перформативних речень у сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2004.
5. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962.
6. Ballmer T., Brennstuhl W. Speech Act Classification: A study in the lexical analysis of English speech activity verbs. – Berlin, 1979.
7. Grodziński E. Wypowiedzi performatywne: Z aktualnych zagadnień filozofii języka. – Warszawa, 1980.
8. Karttunen L., P. S. Peters. Conventional implicature. Mimeograph. – University of Texas, 1978.
9. Leech G. Principles of Pragmatics. – Longman Group Limited, 1983.
10. Lyons J. Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
11. Searl J. R. The Classification of Illocutionary Acts // Language and Society. – 1976. –N5. – S.1-24.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Гоян Я. Таємниця Лесикової скрипки. – К.: Веселка, 1992. – 199с.
2. Гуцало Є. Дівчата на виданні // Гуцало Є. Твори: В 5 т. – Т.2. Повісті. – К.: Дніпро, 1996. – 461с.
3. Драч І. Дума про вчителя. Драматична поема. – К.: Рад. письменник, 1977. – 131с.
4. Драч І. Лист до калини: Поезії, поеми. – К.: Веселка, 1990. – 286с.
5. Кобилянська О. Апостол черні. – Львів: Каміляр, 1994. – 247с.
6. Лепкий Б. Мазепа. Трилогія. Не вбивай. Батурич. Історичні повісті. – Львів: Червона калина, 1991. – 450с.
7. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря. Кайданська сім'я: Повісті. – Донецьк, 1979. – 271с.
8. Українка Леся. Поезія. Драматичні твори. – К.: Наук. думка, 2001. – 384с.
9. Шаповал І. У пошуках скарбів. – К.: Дніпро, 1983. – 608с.

Within standard speech-act theory, performatives have been successfully investigated and not only by such prominent scientists as Austin and Searle but also others who have followed their example. My interest in the performative constructions is almost as great as those of Austin, Searle and others, but there is a significant shift of viewpoint. In this article I have made an effort to describe semantic pragmatic peculiarities of the performatives constructions in the speech expressions of politeness.

Key words: performatives, expressives, requestives, greeting, request, apology, gratitude.

УДК 81'37 (477)
ББК 81.2 У(к) – 3

Ліля Паріяк
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ КВАНТИФІКАЦІЇ
ПРЕДИКАТИВ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ ІЗ
ЗНАЧЕННЯМ ІТЕРАТИВНОСТІ

У статті розглядаються синтаксичні конструкції із семантичним елементом, що функціонує як числовий квантор, здійснюється класифікація типів речень за способам квантифікації предиката, з'ясовується питання специфіки темпоральних характеристик квантифікованих предикатів.

Ключові слова: квантифікація, числовий квантор, темпоральна пара (t-момент, T-період).

Різноманітність і нестандартність формальних засобів вираження кількісних характеристик дії простежується від морфологічного до семантико-синтаксичного мовного рівня. Власне семантична структура речення є показовою для глибинного їх аналізу, оскільки саме речення акумулює різнорівневі показники ітеративності.

Синтаксичні конструкції із значенням повторюваності дії є об'єктом уваги мовознавців у сфері семантичного синтаксису. Згідно з лінгвістичними дослідженнями квантифікації підлягають дієслова із значенням „кратності” (А. Шахматов) [4, 474] або „нестативні” дієслова (З. Вендлер) [14], які мають процесуальний, фазовий характер і означають динамічні ситуації (*купатися, тити*) або тимчасові стани (*радіти, бути п'яним*). Семантичні типи квантифікації предикатів, ситуації, які вони описують, а також проблеми класифікації предикатів розглядаються в дослідженнях Т. В. Булигіної [2] та С. В. Падучевої [3]. Оскільки умовою квантифікації цих предикатів є наявність у їх семантичній структурі семи, що допускає локалізованість дії в часі, то слід звернути увагу на темпоральні характеристики у семантичній структурі речення з квантифікованим предикатом. Проблема взаємозв'язку і взаємовпливу кванторних і темпоральних елементів при здійсненні аналізу ситуацій, які описують квантифіковані предикати, вимагає ґрунтовного дослідження на основі систематизації та узагальнення відповідного мовного матеріалу.

Матеріалом аналізу є речення, що містять квантифікований предикат і виражають відповідні ситуації, які цей предикат описує. Семантична структура конструкцій, що розглядаються, включає оператор квантифікації предиката або числовий квантор.

Л. Бірюлін [1, 243] пропонує для семантико-синтаксичного дослідження речень, що виражають квантифіковані предикати, використовувати як обов'язкову комбінацію двох взаємопов'язаних змінних, що означають часові характеристики предиката на осі часу, а саме t-момент і T-період. Елементи цієї темпоральної пари співвідносяться як частина (t-момент) і ціле (T-період). Ці структурно-семантичні елементи

дозволяють розглянути як квантифікуються репрезентовані дієсловом ситуації.

Залежно від того, який числовий квантор співвідноситься з предикатом у реченні, розрізнятимемо означену і неозначену квантифікацію предиката.

1. Означена квантифікація предиката представлена в реченнях, де числовий квантор вказує на чітко, нечітко або приблизно визначену кількість повторів дії, вираженої цим предикатом. Семантична дефініція речень цього типу є такою: в різні t-моменти в одному визначеному T-періоді дія відбувається визначену або закінчену (певну) кількість разів.

1.1. Чітко означена квантифікація виражається за допомогою кількісно-іменного сполучення (числового квантора), що вказує на точну кількість повторів дії предиката і виступає в ролі обставини. Числовий квантор у своїй кількісній структурній частині містить відповідно кількісний або порядковий числівник.

Іздай (Р) мні, мій миленький два рази на днину (Т)..
(М. Коцюбинський) [8, с. 265].

Проходжаючи по веранді, поки там для нього готовили окремії покій (Т) і поки Стальський третій раз розповідав (Р), якого-то незвичайного гостя має реставрація і як близько він з ним знайомий, меценат шикнувся відсвітлити в своїй пам'яті образ сього свого колишнього вчителя (І. Франко) [13, 177].

Числовий квантор може виражатися не тільки кількісно-іменним сполученням, а й синонімічним до нього кількісно-означальним прислівником. *Оббігши тричі круг саги, круг непорушного Ягорового капелюха в осоці, повертається додому студент...* (О. Гончар) [6, 23]. Якщо значення квантифікованої дії виражається у реченні дієприслівником доконаного виду і числовим квантором, то ця дієслівна форма в семантичній структурі речення є вказівкою на завершеність T-періоду, в якому визначену й закінчену кількість раз у відповідні моменти відбулася повторювана дія.

Інокли у реченні при відсутності дієслова-присудка спостерігається семантична квантифікація дії, формально вираженої віддієслівним іменником. *Праворуч і – стрибками, не більше як десять стрибків коридором* (Ю. Андрухович) [5, 124]. За формально-граматичними показниками дане речення можна кваліфікувати як таке, що експлікує іменну множинність (десять стрибків). Однак можливість синтаксичної трансформації при забезпеченні ідентичності семантики даного речення доводить наявність у його семантичній структурі імпліцитної квантифікації предиката „*стрибати не більше як десять разів коридором праворуч*”. Прислівникове заперечення при числовому кванторі виражає обмеження чітко означеної квантифікації дії у трансформованому реченні.

1.2. Приблизно означена квантифікація наявністю кількісно-іменного сполучення відповідної форми (Р. в. мн. + прийменник + кількісний

числівник) вказує на приблизну кількість повторів дії. *Почувши се, як вискочить, як потягне вовка разів з десять по хребті, аж вовк і содухи спустив* (І. Франко).

1.3. Нечітко означена квантифікація. Оператор квантифікації в реченнях даного типу виступає як кількісно-іменне сполучення і виражає неточну кількість повторів дії предиката. *Вона підглядала, говорила примівки, по кілька разів на вечір* (Т) *бігала* (Р) *до корів, вставала навіть вночі* (М. Коцюбинський) [8, 282]. У даному реченні Т-період темпорально мінімізований.

При наявності в реченні однорідних присудків зона впливу числового квантора може поширюватися на цілу предикативну зону, хоча числовий квантор формально співвідноситься з одним із її елементів. *Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, наставляли на нього заліза або підкидали йому затроєного м'яса...* (І. Франко) [12, 122].

Поєднання у реченні неозначено-кількісного числівника й віддієслівного іменника говорить про наявність імпліцитної квантифікації дії, вираженої віддієслівним іменником. *Тулилися до стіни і так кількома стрибками повертаєшся у чоловічу зону всесвіту* (Ю. Андрухович) [5, 124]. У кількісно-іменному словосполученні активізується семантика квантифікованої дії з одного боку контекстуальними синтаксичними елементами й з іншого боку - семантичним потенціалом самого стрижневого слова, оскільки сполучення *кількома стрибками повертаєшся й кілька разів стрибаєш і повертаєшся* є семантично тотожні - така трансформація не впливає на семантичну структуру речення.

Неточну кількість повторів предиката може виражати числовий квантор *не раз*. Семантично цей показник квантифікації можна вважати синонімічним до квантора *кілька разів*, однак його частота використання є значно вища. *Я ходила не раз попри ту хату, з якої мав бути мій чоловік, але я тоді його не знала* (С. Пушик) [11, 27].

Неточну кількість повторів, однак визначену як більше, ніж два виражає числовий квантор ускладненої структури *не раз і не два*. Інколи квантифікаційна схема предиката конкретизується додатковими характеристиками завдяки контексту, в якому може непрямо уточнюватися кількість або частота повторів (*чим більше й частіше*). *Протягом дня* (Т) *не раз і не два проходив* (Р) *я цією вулицею. Усталеної норми кількості разів, що я маю пройти повз будинок ч. 37 не було, але я не сумнівався, що чим більше й частіше я там проходив, тим справа буде певніша...* (В. Домонтович) [7, 49].

У структурі речень із семантикою означеної квантифікації предиката елементи із значенням t-моменту зазвичай не мають формального вираження. Т-період представляють обставини часу, які виражаються:

а) *прийменниково-іменниковим* сполученням:

Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілки, на вечерю святу (Т), - *але вони не були ласкаві, і ніхто не приходив, хоч Іван спрошував* (Р) *тричі* (М. Коцюбинський) [8, 284];

б) *прислівником*:

Свої ділові розмови, як я мав нагоду не раз за ці два тижні (Т) *спостерігати* (Р), *Тихменев вів взагалі з тією підкресленою й навмисною коректністю...* (В. Домонтович) [7, 32];

в) *дієприслівником*:

Не раз, упершись поглядом у розгорнуте креслення (Т), *механік пошкребе* (Р) *свій голій, загорілий череп, не раз і студент у задумі погладить потилицю, шукаючи виходу з якогось глухого кута* (О. Гончар) [6, 24-25];

г) *підрядними реченнями*:

Він мусить це пробігтися для зарядки, обкружувати (Р) *кілька разів довкола озера, як робить це за будь-якої погоди* (Т) (О. Гончар) [6, 20].

Часто Т-період, не маючи формального вираження в реченні, є зрозумілим із контексту.

Лікар три рази приходив до мене, давав тити ліки (С. Пушик) [11, 60]. (Контекстуальне значення Т-періоду - під час хвороби).

2. **Неозначена квантифікація** в Т-періоді представлена в реченнях, які означають, що в різні послідовні t-моменти в одному визначеному Т-періоді дія відбувається n-кількість раз.

Чугайстр втомлявся. Щохвилини (t) *підносив* (Р) *до лоба руку, всю в брудних нігтях...* (М. Коцюбинський) [8, 297].

Числовий квантор у реченнях цього типу лексико-синтаксично не виражається. Обставини, які означають t-момент, виражаються термінами типу *секунда, хвилина, година, день, тиждень* і т. п.

Оскільки дія при квантифікації ітеративу відбувається за визначенням у кожний послідовний t-момент, то це означає, що t-момент зв'язаний квантором узагальненості, аналогом якого виступають прикметники *кожний, всякий*. Функціонально квантор узагальненості пов'язує обставину, яка відповідає t-моменту в його n-послідовності.

Квантор узагальненості й t-момент можуть виражатися синкретично прислівниками типу *щосекунди, щохвилини, щогодини* і т. п. або їх семантичними модифікаціями типу *щодень, день поза день, день у день, ніч крізь ніч. Дощі випадали* (Р) *щоденно* (= кожний день) (t) (М. Коцюбинський) [10, 221]. *Сиди спокійно в своїй Гаврі, а ми тобі будемо щодень* (t) *прислати* (Р) *одного з-поміж нас, щоби ти його з'їв* (І. Франко) [12, 100]. *Від того дня почали звірі день поза день* (t) *посилати* (Р) *Медведєві одного з-поміж себе на страву* (І. Франко) *Почали кидати* (Р) *день у день* (t) *жереб...* (І. Франко). *...за Дніпром, ніч крізь ніч* (t) *палахотить* (Р) *ятриво дамен...* (О. Гончар) [6, 5].

Кванторне значення може дублюватися. У таких випадках квантор узагальненості виражається не тільки кванторним прикметником при

обставині із значенням t-моменту, а й кванторним прислівником типу *регулярно, систематично, періодично*, який співвідноситься з присудком. Інколи квантор узагальненості зв'язує групу t- моментів типу дві секунди, три хвилини і т. п., що в таких випадках виступають як елементарний t-момент, у який (або через який) послідовно відбуваються дії. *Астрономи зафіксували: кожних сто днів регулярно повторюється, блимає із всевіту тасмічний радіомаяк...* (О. Гончар) [6, 9].

3. Неозначена квантифікація в T-періодах представлена в реченнях, які означають, що в один визначений t-момент, але в різних послідовних T-періодах відбувається повторювана дія.

Щодня між шостою і сьомою годинами вечора листоноша розносить листи (В. Домонтович) [7, 50].

Значення t-моменту, виступаючи в реченні у часовій обставинній функції можуть бути виражені:

а) іменниками у значенні „день тижня (місяць року, пора року)”: *Як тільки педіля (t) — люди до церкви, а він «на явку» до станового.* (М. Коцюбинський) [9, 159];

б) іменниками типу *свято, зустріч: На святий вечір (t) Іван був завжди в дивній настрої* (М. Коцюбинський) [8, 284];

в) дієприслівниками: *Пообідавши (t) в ідальні Кола Кобіет, я звичайно об цей час поспішав додому* (В. Домонтович) [7, 53];

г) підрядними часу: *І коли мандрували козаки на Січ (t), то завертали сюди, щоб запастися списками* (О. Гончар) [6, 5].

Інколи точне визначення t-моменту може бути відсутнім. У такому випадку домінуючою є ідея, що в кожному послідовному T- періоді цей t-момент єдиний, що виражається за допомогою числівникового сполучення (один) раз. *“Раз на тиждень б'ють людину в лице”* (М. Коцюбинський) [9, 159].

У реченнях із значенням неозначеної квантифікації в T-періодах можуть бути наявними кванторні прикметники кожний (всякий). Однак семантична і синтаксична сфери дії у цих реченнях не завжди співпадають, на відміну від речень групи 2. У реченнях цієї групи семантично квантор узагальненості послідовно проходить всі t-моменти в межах T-періода, означаючи „кожний t-момент у T-періоді”, синтаксично – він зв'язує обставину, що відповідає T-моменту, наприклад *кожний день протягом тижня*. У реченнях групи 3 квантор узагальненості послідовно проходить всі T-періоди, кожний з яких містить один t-момент, і позначає саме цей t-момент у кожному T-періоді. Синтаксична сфера впливу прикметника *кожний* співпадає з його семантичною сферою впливу в реченнях при наявності показників і T-періода і t-моменту (*кожного дня (T) вечером (t)*) і не співпадає у реченнях, де показник T-періода відсутній (*кожного вечора (t)*). У такому випадку відбувається елімінація обставини із значенням T-періода й поширення сфери впливу кванторного прикметника на обставину із значенням t-моменту [1, 251].

Квантор узагальненості, що синтаксично, однак не семантично, взаємодіє з обставиною із значенням t-момент, може виражатися і кванторним прислівником *завжди* в його дискретно-часовому значенні та його квазісинонімами *вечно, все, постійно, систематично, регулярно* і т. п. *...Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс...* (М. Коцюбинський) [8, 256].

Інколи t-момент задається в контексті, за межами речення із кванторним прислівником. *Андрій рідко звертав увагу на страву – голова його була запрятана фабрикою,- але часом і він відсовував нізкимшу юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент (t)* (М. Коцюбинський) [10, 174].

Пропуск повторів дії маркується наявністю препозитивного до прислівника *ніколи* в у функції квантора узагальненості прислівника *майже*. *Їх розмову перервало прибуття нового гостя, пана маршалка повітового Брикальського, що, буваючи в місті, майже ніколи не пропускав нагоди, щоб загостити до пана бурмістра* (І. Франко) [13, 193].

Як і в реченнях групи 2 можливим є синкретичне вираження квантора узагальненості й t-моменту прислівниками типу *щовечора, щопочі, щоранку*. *Я мала таку норму: щовечора полушити два снопи квасолі* (С. Пушук) [11, 25].

Поряд із експліцитним вираженням квантора узагальненості, зустрічаються випадки й імпліцитної його наявності в реченнях. *Вечорами біля стаї палили вогні* (М. Коцюбинський) [8, 277]. Тут *вечорами* означає “кожного дня вечером”.

Пропуск повторів дії у послідовності T-періодів маркується прислівниками *заввичай (звичайно), інколи, зрідка, часто/рідко, часом, часами* і т. п. у їх дискретно-часовому значенні за умови їх синтаксичної взаємодії з обставинами із значенням t-моменту. *Мене звичайно після лекції (t) запрошували лишитися пообідати* (В. Домонтович) [7, 40]. *Часом він схоплювався серед ночі (t) і спросонія з якимсь жахом у голосі титав Маланку...* (М. Коцюбинський) [10, 173]. Пропуски повторів дії можуть бути підкреслені за допомогою слів типу *буває (бува, бувало), трапляється (траплялось)* і т. п., що виступають у реченні вставним словом, присудком головного речення або дієсловом-зв'язкою складеного присудка.

Бувало, прийде до нас Доня і плаче-побивається за дитиною, але вже не вернеш (С. Пушук) [11, 51]. *А щоб розворушити Ягора на розмову, на дискусію, треба особливої атмосфери, буває це найчастіше після чарки...* (О. Гончар) [6, 22]. *Ізот Лобода було сокиру як зробіть – нічим її не пощербши...* (О. Гончар) [6, 22].

Речення із значенням неозначеної квантифікації в T-періодах виражають твердження про повторюваність дії не індивідуалізуючи T-період. T-період представляють обставини, які виражаються загальними словами типу *година, день, тиждень* і т. п. Якщо t-момент виражений одиничним терміном типу *ранок, субота, липень*, тоді відповідний йому

T-період (*день, тиждень, рік*) у реченні може не мати формального вираження. *Свіжими ранками я перший будив соню ще воду криниці.* (М. Коцюбинський) [9, 156].

Інколи T-період конкретизується й тому не перебуває у прямій відповідності з t-моментом. *І запрошував його приходити щонеділі ввечері на чайок* (І. Франко) [13, 189].

4. Ітерація в T-періодах означено-квантифікованих предикатів

4.1. Ітерація в T-періодах чіткоозначено-квантифікованих предикатів

Речення цього типу означають, що в різних послідовних T-періодах в різні t-моменти відбувається повторювана дія, причому в кожному із T-періодів ця дія повторюється чітко визначену кількість раз.

Прийшла пані Щепанська – його мама, просить мене, аби я три рази в день (t) приходила молоком з грудей зачеркувати панові очі (С.Пушкін) [11, 83].

Квантор узагальненості у даному реченні є імпліцитним (*три рази в день*) означає кожного дня (три рази). *Я в нього була як служниця: щороку (T) двадцять вісім днів (t) мала відробити багачеві за хату* (С.Пушкін) [11, 81].

Даний тип речень з погляду його квантифікаційно-семантичної структури можна характеризувати як аналітичний, оскільки він виступає як комбінація першого і третього аналізованих типів речень при „входженні” семантичної структури типу 1 в тип 3.

4.2. Ітерація в T-періодах приблизно означено-квантифікованих предикатів.

Речення цього типу означають, що в різних послідовних T-періодах в різні t-моменти відбувається повторювана дія, причому в кожному із T-періодів ця дія повторюється приблизно визначену кількість раз.

Коли татарські орди по три-чотири рази щороку (T) багатотисячними загонами налітали на Галичину... (С. Пушкін) [11, 11].

5. Ітерація в T-періодах неозначено-квантифікованих предикатів

Речення цього типу означають, що в різних послідовних T-періодах в різні послідовні t-моменти відбувається повторювана дія, причому в кожному із T-періодів ця дія повторюється невизначену кількість раз.

Не перериваючи й не кидаючи роботи, протягом усього часу в голодні роки з дня в день (T), щодня (t) я працював над кальцієвими сполученнями, мріяв про дисертацію... (В. Домонтович) [7, 27].

Аналітизм семантичної квантифікації даного типу речень виявляється при „входженні” неозначено-квантифікаційної структури T-періода в неозначеноквантифікаційну структуру T-періодів, тобто типу 2 в тип 3.

Засоби вираження T-періода і t-моменту при аналітичній семантичній квантифікації відповідають тим типам речень, що є складовими квантифікаційно-семантичної структури: 1 і 3 - в 4; 2 і 3 - в 5.

6. Квантифікація предиката визначеними T-періодами

Цей тип речень означає, що в одному визначеному T-періоді в один визначений t-момент відбувається дія, яка повторюється в той самий визначений t-момент у наступному T-періоді. *Вчора і позавчора, поки була розправа, я не мав часу шукати і обідів у готелі* (І. Франко) [13, 175].

Специфікою даного типу речень є:

1) виражений квантифікованим предикатом t-момент, тобто функціонально дієслово виступає не тільки ітеративнотворчим компонентом у семантичній структурі речення, а й активізує свій темпорально-детермінативний потенціал;

2) визначеність T-періодів, зумовлює відсутність формального числового квантора, оскільки його функцію означення кількості повторів дії предиката виконують прислівники, які означають T-періоди.

Таким чином, за характером лексико-семантичного показника повторюваності дії в полі трьох основних визначених типів синтаксичних структур протиставляються типи речень із означено-квантифікованими і неозначено-квантифікованими предикатами (1 VS 2, 3).

За способом квантифікації предиката у відношенні до часових характеристик, протиставляються типи речень із квантифікованими предикатами в часовому полі одного T-періода реченням, в яких квантифікація предикатів здійснюється в різних послідовних T-періодах (1, 2 VS 3).

Аналітичними виступають структурно-семантичні типи речень 4, 5 із квантифікованими предикатами, оскільки містять елементи структурних схем перших трьох типів.

Специфічною поліфункціональністю квантифікованого предиката характеризується шостий тип аналізованих речень.

1. Бирюлин Л. А. Квантифікація предикатів // Типологія ітеративних конструкцій. – Ленінград, 1989. – С.243-258.
2. Бульгіна Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М., 1982. С.7-82.
3. Гадучева Е. В. Высказывание и его соответствие с действительностью. – М., 1985. – С.221-224.
4. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941.
5. Андрухович Ю. Московіада. – К., 1997. – С. 113-125.
6. Гончар О. Собор. – К., 1989. – С. 5-25.
7. Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. – К., 2000. – С. 23-53.
8. Коцюбинський М. М. Тіні забутих предків // Вибране. – Львів, 1983. – С. 256-304.
9. Коцюбинський М. М. Intermezzo. // Вибране. – Львів, 1983. – С. 149-156.
10. Коцюбинський М. М. Fata morgana // Вибране. – Львів, 1983. – С. 161-181.
11. Пушкін С. Страж-гора. – К., 1982. С. 7-90.
12. Франко І. Я. Коли ще звірі говорили // Зб. тв.в 50-ти т. – т. 20. – К.: Наукова думка, 1979. С. 74-151.
13. Франко І. Я. Перехресні стежки. // Зб. тв. в 50-ти т. – т. 20. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 173-193.
14. Vendler Z. Verbs and Times. – In: Linguistics in Philosophy. Ithaca, 1967.

The article examines syntactical constructions with semantical element functioning as quantitative quantor. The types of sentences are distinguished by the mode of predicate quantification, the temporal peculiarities of quantified predicates are examined.

Key words:

УДК 811.161.2'367

ББК 81.2 Ук – 22

Оксана Семотюк

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ: ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ ПІДХІД

У статті розглядається питання історії вивчення вставлених конструкцій. Простежується становлення терміна на позначення досліджуваного явища, вивчення вставлених компонентів з точки зору формально-граматичного синтаксису

Ключові слова: вставлені конструкції, вставні конструкції, суб'єктивна модальність, об'єктивна модальність, формально-граматичний синтаксис.

Вставлені конструкції неодноразово розглядалися в лінгвістичній літературі, але тривалий час не відмежовувалися від вставних. Тільки наприкінці 50-х – на початку 60-х років лінгвісти (О. М. Гвоздев, Є. М. Галкіна-Федорук, І. А. Бабакова, А. Б. Шапіро, М. О. Карпенко, І. І. Щеболева, А. І. Анікін, автори академічної “Граматики російської мови” та ін.) почали відокремлювати їх від вставних та аналізувати на основі певного теоретичного обґрунтування у зв'язку з проблемою об'єктивної та суб'єктивної модальності. Вивчення вставлених конструкцій продовжували в 70-80-ті роки на матеріалі сучасних європейських мов. Значну увагу дослідники приділяли аналізу сутності вставлень, їх функціонуванню, зв'язку з іншими мовними структурами; семантиці та смисловим відтінкам, які вони вносили в речення.

Уперше в мовознавчій науці на “вставлені із сусіднього речення слова” звернув увагу О. О. Шахматов, відзначаючи, що “в складі речення можуть виявитися слова, які були членами попереднього чи наступного речення, але в даному реченні вони можуть виявитися зайвими і такими, які не відповідають змісту речення” [1, 273].

Оскільки не було чіткого розмежування “вставних” і “вставлених” конструкцій, то їх трактували як слова чи речення, які граматично не були пов'язані з контекстом і служили для вираження модальності або додаткових значень.

В.В.Виноградов в праці “Про категорію модальності і модальні слова” пише про “вставні синтагми”, маючи на увазі під цим терміном як вставні, так і вставлені компоненти, однак вказує на те, що “для вираження модальності висловлювання можуть застосовуватися і розгорнуті, семантично повнозначні, живі речення” [1, 72], тим самими торкаючись питання розмежування вставних і вставлених одиниць.

З точки зору формально-граматичного синтаксису розглядалася насамперед будова таких конструкцій, зокрема йшлося про те, що в ролі вставлення можуть виступати різні члени речення і речення, які пов'язані з основним контекстом різними видами синтаксичних зв'язків. Дуже часто в ролі вставлених виступають підрядні речення – з'ясувальні, причини, умови, допустовості, часу і способу дії. Підрядні речення (іноді члени

речення) є додатковими судженнями чи примітками, тому легко переходять у вставлені. Такі речення в 60-70-і роки називали приєднувально-вставленими конструкціями із сурядними чи підрядними сполучниками. Приєднувальний характер мали і безсполучникові “міжфразові” (ті, які стоять на межі між самостійними висловлюваннями) вставні речення. За допомогою дужок як вставлені речення виділяли й авторські слова, які розривали пряму мову. На початковому періоді виділення вставлених конструкцій виокремлювали власне вставлені і ті, які з певною метою висловлювання переходили у вставні члени речення і речення. За функціональною ознакою вставлені і приєднувальні конструкції схожі, в них спостерігається інтонаційне виділення компонента речення, яке зумовлене відносною самостійністю тієї частини висловлювання, в яку включений компонент ускладнення. Вставлення розглядається як сильний засіб синтагматичного відокремлення ускладнюючого компонента від основної частини. На відміну від вставлення, приєднувальні конструкції не виводять ускладнюючий компонент за рамки речення висловлювання, а тільки вказують на особливий характер відношень між його членами.

Зокрема, детальніше проблему розмежування вставлених і приєднувальних конструкцій розглядала І. І. Щеболева, акцентуючи увагу на тому, що “відношення між вставкою і основним реченням складаються в результаті порівняння їх реальних значень і не потребують більш широкого контексту. Приєднувальні конструкції є в реченні закляною ланкою. Вставлені конструкції не можуть розташовуватися на початку речення і займають в ньому серединну або кінцеву позицію. Для вставок, які відносяться до частини основного висловлювання, можливе препозитивне положення їх стосовно пояснюючого слова, тоді як приєднувальні конструкції завжди постпозитивні” [2, 113]. Таким чином, сполучникове включення вставлених конструкцій не можна ототожнювати із приєднанням. Приєднання слід відрізнити від вставлення, розглядаючи його як один із можливих засобів зв'язку вставлених одиниць із основним реченням.

Пізніше категорія вставлення була детальніше досліджена в академічній Граматиці російської мови за редакцією В.В.Виноградова, де розглядалися їх функції, структура та місцезрештування. Зокрема, йшлося про те, що “в усному і писемному мовленні поширений прийом вставлення в речення різних додаткових повідомлень, поміток і т.д. Основний зміст речення може ніби розриватися додатковим повідомленням, уточненням, поясненням того, хто говорить і т.п. Це можуть бути, наприклад, викликані змістом всього речення чи окремого слова додаткові відомості про що-небудь; примітки, що мають характер порівняння чи протиставлення чого-небудь тому, про що говориться в основному реченні. Вставлені речення в праці “за способом включення в основне речення поділяють на дві групи: 1) речення, які включені без

допомоги сполучників; 2) речення, включені за допомогою відносних слів і сурядних та підрядних сполучників” [4, 168]. Вставлені речення знаходяться в середині основного речення і наприкінці, пояснюється таке їх місцезростання: “в кінці речення розташовуються вставлені речення, які уточнюють місце і час дії, що розкривають причину того, про що говориться в основному реченні, характеризують названу в основному реченні істоту, предмет, об’єкт, обстановку, які зіставляються з тим, що сказано в основному реченні” [4, 170]. Проте, “вставленими можуть бути не тільки речення, але й окремі слова і словосполучення. Вставлені слова виконують функцію пояснення, уточнення попереднього слова чи словосполучення. Вставлені слова синтаксично пов’язані з тим чи іншим членом речення і мають форми головних чи другорядних членів речення (часто – додатка). Вставлене слово чи словосполучення може виступати також в ролі однорідного члена і стосуватися будь-якого члена речення і в цьому випадку переважно вводиться в склад речення за допомогою єдиного сполучника [4, 175]. Що ж стосується вставних словосполучень, то вони також виконують роль уточнення того чи іншого члена речення або доповнюють зміст речення в цілому. Проте в “Граматичі російської мови” зазначається, що “для вставлених словосполучень характерна більша свобода в розташуванні слів і обов’язкова інтонаційна відокремленість” [4, 175]. Цікавою є примітка про те, що “вставлені слова і словосполучення можуть мати при собі пояснюючі їх підрядні речення” [4, 176]. Однак не можна сказати, що проблема вставлених конструкцій була цілком вирішена.

Зокрема, спростовував ідею вставленості О. Г. Руднев, який зазначав, що ці одиниці “не мають відмінних від вставних слів смислових функцій і особливого оформлення” [9, 139]. На його думку, сам термін “вставні конструкції” охоплює різні за своїм лексичним значенням явища, які об’єднуює відсутність граматичного зв’язку з окремими членами речення та синтаксична ізольованість. Таким чином, “граматична характеристика вставних слів “дещо невизначена”; розпізнати їх можна головним чином з точки зору їх значення. Це робить невизначеним і саме поняття вставних слів” [9, 116-117]. Тому О. Г. Руднев не давав чіткої граматичної характеристики й самому поняттю “вставленості”; вважаючи вставлені синтаксичні конструкції тотожними вставним.

Його думку спростовував А. Б. Шапіро, говорячи про те, що слід розрізняти “вставні слова” від “вставлених слів” [10, 317]. Мовознавець вставлені слова і словосполучення влучно назвав “вставками”. Він характеризує їх так: “Основний характер ознак вставлених слів і вставлених речень полягає в тому, що вони появляються в реченні ніби несподівано не тільки для слухача (читача), але й для самої особи, що говорить (пише), інакше кажучи – вони появляються тоді, коли певна структура речення вже намічена, здійснюється, але в процесі цього здійснення виникає потреба в доповненні, роз’ясненні, зауваженні чи в

якомусь застереженні з приводу висловленого” [10, 306]. За А. Б. Шапіро, для вставлених слів є характерним те, що вони “граматично не пов’язані ні з одним із членів речення” [10, 307]. Проте “вставлені слова” мають особливу функцію – включення в основний зміст речення додаткового повідомлення, яке не передбачувалося і “синтаксичний зв’язок якого з тим чи іншим членом речення і зі всім реченням в цілому спростувати неможливо” [10, 308]. І тут-таки Шапіро додає, що “при цьому питання про наявність чи відсутність синтаксичного зв’язку такої вставки ніякого значення немає. Цікаво, що можливі вставні слова, які одночасно є такими вставками. Пор.: “Не кожне дієслово (зрозуміло) утворює форму на – аю” [10, 308].

О. М. Гвоздев, як і О. Г. Руднев, також зазначав, що “немає чіткої межі між вставними і вставленими одиницями, оскільки вони відрізняються тільки за своїм змістом” [3, 197]. Хоча він говорив про те, що серед речень є такі, які представляють собою самостійні висловлювання, що так чи інакше пов’язані з певною темою мовлення на даний момент. Зазвичай вони містять відомості, необхідність в повідомленні яких з’являється саме в процесі мовлення. Тоді основне речення переривається і в нього вводиться потрібна інформація. На думку О. М. Гвоздева, “така вставка характерна в першу чергу для непередбаченого усного мовлення, а потім вже практикується з метою стислості чи експресії в опрацьованому – художньому і науковому – мовленні [3, 196]. Таке явище характерне здебільшого для вставлених частин з підрядними сполучниками і сполучними словами, які пов’язані з основними реченнями як головними частинами. Наприклад: “*Стогнала мати на печі, А жінка у коморі спала (Бо пан нездужа)*” (Т. Шевченко). Це дало підставу О. М. Гвоздеву заперечити належність таких речень до вставлених, бо при цьому перебільшується значення інтонації порівняно з іншими синтаксичними засобами. Але ж подібні конструкції виражають не тільки суто підрядне значення, а й відтінок додаткового зауваження. Тому не лише за інтонаційним виділенням, а й за функцією не можна вважати особливими вставленими одиницями, що мають форму підрядних частин.

Вперше в українському мовознавстві на існування особливого виду так званих “втручених речень” звернув увагу О. Огоновський у праці “Граматика руского языка для школь середніх” (1889). Він поділяв їх на два типи: 1) вислови, що вставляються у підрядне речення, наприклад: “Злість, кажуть, сатані сестриця” (І.Котляревський) – із: *Кажуть, що злість сатані сестриця*; 2) вислови, що вставляються у складне речення, наприклад: “*Сама не зна (бо причинна)*, що такеє робить” (Т. Шевченко) [7, 173].

Згодом над цим питанням працював Б. М. Кулик, розглядав, зокрема, їх зміст та структуру, визначив їх поділ на групи (вживані найчастіше) за характером смислового зв’язку з основним реченням на: “1) Уточнюючі

речення, наприклад: 1. *Митько Чубатий – так звали вантажника, що стояв поруч. – зглянув на неї* (Панч); 2) Речення, що виражаються мимохідь (“між іншим”) висловлене у формі підрядного речення пояснення, яке стосується змісту основного речення в цілому, його окремого члена або словосполучення, наприклад: 1. *Споконвіку їх куток Кононівни (що за річкою) тишався найкращими кіньми* (Л.Ле); 3) Речення доповнюючі. Речення цього типу являють собою побіжні зауваження, які не роз’яснюють факт, про який говориться в основному реченні, а становлять собою повідомлення про якісь додаткові, нові факти, викликані потребою доповнити зміст основного речення, але разом з тим помітно “відсторонені” від нього, наприклад: ... *І пригадалося (в вікно лилась пахуча темрява) таке далеке: з мого дитинства літня ніч якась, село, умте нею після спекі* (М. Рильський)” [6, 175-176].

Н.П.Плющ у своїй монографії “Інтонація вставності в українській мові” проводить спеціальне експериментальне дослідження, яке дає змогу віднайти об’єктивні показники відмінності в інтонаційній структурі вставних і вставлених конструкцій. Інтонація є важливою характеристикою при визначенні вставлених конструкцій. Вчений спростовує поширену у мовознавстві традиційну думку про граматичну ізольованість даних утворень у реченні, доводить їх інтонаційно-синтаксичний зв’язок з реченням за інтонаційними ознаками, оскільки має такі основні функції, як комунікативну, синтаксичну, логічну й модальну, які тісно взаємодіють у процесі формування речення, бо інтонація не механічно накладається на речення. “Вставлені конструкції мають власний інтонаційний контур (відносна завершенисть, чітке відокремлення), характеризується певною самостійністю” [8, 130]. Такі конструкції з точки зору інтонаційного малюнка тому і мають вставлений характер, бо “при інтерпозиції вставленого речення основне речення ніби розривається на дві частини. Однак ці дві частини зберігають свою інтонаційну “недоторканість” і при з’єднанні вимовляються так, ніби розриву й не було” [8, 130]. Тобто вставлена конструкція сприймається як єдине інтонаційно закінчене ціле – чому сприяє організуюча роль інтонації. Також над питанням інтонаційної специфіки вставлених конструкцій працював Ю. М. Златопольський. Він вважав інтонацію “критерієм розмежування вставних і вставлених конструкцій, що на письмі відображається у вигляді відповідних диференційованих розділових знаків – тире і дужки для одиниць вставленого характеру і ком – для вставних” [5, 57]. Ця гіпотеза була перевірена за допомогою спеціальної точної апаратури в Ленінградській лабораторії експериментальної фонетики ім. Л. В. Щерби і було встановлено, що вставлені конструкції вимовляються нижчим і рівнішим тоном, менш інтенсивно, з більшими паузами і більш ізольовано (як у мелодичному, так і в динамічному, і темпоральному аспектах), ніж вставні одиниці. А це в свою чергу диктує і пунктуаційне оформлення: вставні – коми, а вставлені

– тире і дужки. Крім того, і самі розділові знаки є своєрідними сигналами різної інтонаційної побудови фраз.

Згодом простежується відхід від формально-синтаксичного підходу та тяжіння до комунікативного синтаксису.

Отже, коротко розглянувши історію вивчення вставлених конструкцій, можна зробити висновок, що все-таки переконливішими видаються погляди тих вчених, які визнають існування таких одиниць. На початковому періоді вставлені конструкції досліджувалися з точки зору формально-граматичного синтаксису, тому особлива увага зверталася насамперед на їх структурні та пунктуаційні особливості. Згодом проблему вставлених конструкцій почали розглядати з урахуванням комунікативно-семантичного підходу (П. Плющ, Ю. М. Златопольський, А. Ф. Прияткіна, Н. С. Валгіна, Г. Н. Акімова, Н. Д. Арутюнова, А. П. Загнітко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська та інші мовознавці).

1. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 559с.
2. Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов-на-Дону, 1971. – С.101-119.
3. Гвоздев А.М. Современный русский литературный язык. Ч.2. Синтаксис. Просвещение, 1973. – 350с.
4. Грамматика русского языка. Т.2. Синтаксис. Ч.2. М., Акад. наук СССР, 1954. – 444с.
5. Златопольський Ю.М. Интонационная специфика вставных конструкций в русской речи //Филологический науки. - №4. – 1980. – С.57-61.
6. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч.2. Синтаксис.К.: Радянська школа, 1965. – 283с.
7. Огоновський О. Грамматика русского языка для школ средних. – Львів, 1889.
8. Плющ Н.П. Інтонація вставності в українській мові. К.: Наук. думка, 1976. – 132с.
9. Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. – М.: Высш. шк., 1990. – 176с.
10. Шапиро А.Б. Основы русской пунктуации. М.: Академия наук СССР, 1955. – 398с.
11. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Ленинград: Учпедгиз, 1941. – 620с.

In the article the question of the history of inserted construction investigation has been discovered. Besides, genetics of the term, which designates investigated phenomenon, have been analyzed, study determinate components by the kind of the formal-grammatical syntax.

Key words: inserted construction, parenthetical construction, subjective modality, objective modality, formal-grammatical syntax.

УДК 81'373.611
ББК 81.021 (2Ук)

Оксана Микитин

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІЛЬНООСНОВНИХ ДЕСУБСТАНТИВІВ ІЗ ОДНАКОВИМ СЛОВОТВІРНИМ ЗНАЧЕННЯМ

У статті аналізуються лексико-семантичні та функціонально-стилістичні особливості словотвірних синонімів на матеріалі похідних, мотивованих іменниками на позначення рідин.

Ключові слова: спільноосновні десубстантиви, словотвірне значення, глибина словотвірної парадигми, словотвірні синоніми, лексико-семантична структура.

До важливих ознак словотвірної парадигми (далі СП), окрім її протяжності, що визначається кількістю зон та семантичних позицій, належить також глибина СП, тобто глибина семантичних позицій у СП. Розгортання СП в глибину передбачає заповнення однієї семантичної позиції різними дериватами з одним і тим же словотвірним значенням (далі СЗ). Услід за І. Коваликом [3, 24; 7, 47] та В. Грещуком [2, 164] такі ряди однакових чи близьких за значенням спільноосновних дериватів з різноструктурними формантами вважаємо словотвірними синонімами (критичний огляд літератури, що стосується проблеми словотвірної синонімії, та аналіз відприкметникових словотвірних синонімів детальніше див.: [2, 163-164]). Похідні, утворені від спільної твірної основи з допомогою однофункціональних, але різнозвучних словотворчих формантів, можуть розрізнятися стилістичними характеристиками, конотаціями, емоційним забарвленням, а також частотою і сферою використання, і навіть семантично.

Синонімічні відношення, у яких перебувають відіменникові похідні, мотивовані назвами споріднення та свояцтва, уже були предметом нашого аналізу [4], вивчалися і синонімічні демінутивно-аугментативні назви тварин та рослин [1]. У пропонованій статті розглядаємо особливості словотвірної синонімії на матеріалі похідних, мотивованих іменниками на позначення рідин.

Семантичні структури спільноосновних відіменникових похідних з однаковим СЗ аналізуються за смисловим обсягом, за місцем і роллю тотожних лексико-семантичних варіантів у семантичних структурах дериватів, при цьому враховуються конотації, емоційно-експресивне забарвлення, частота і сфера використання лексико-семантичного варіанта.

У межах десубстантивних утворень, мотивованих назвами рідин¹, спільноосновні деривати з однаковим СЗ є досить поширеними. У синонімічні словотвірні відношення вступають похідні з усіма СЗ, за винятком десубстантивів із СЗ „який не має або позбавлений того ...”.

Словотвірні синоніми, що виражають демінутивність, здебільшого збігаються за лексико-семантичними структурами, сферою використання та частотою вживання. У парах *водиця* – *водичка* („пестл. до вода у 1 зн.”²), *слинка* – *слиночка* („пестл. до слина”), наприклад, демінутиви збігаються повністю. Пор.: „Подивилась у *водицю* На личко своє” (Леся Українка); „Гомонить, шумить *водичка*, То наш Тікич грає” (А. Малишко). Демінутивні похідні, мотивовані твірним *пиво*, розрізняються лише сферою функціонування, пор.: *пивко*, „розм., пестл. до пиво”, *пивце* „пестл. до пиво”. Семантичні структури дериватів синонімічного ряду *росонька*, *росочка*, *росичка*, *росиця* перебувають у неоднотипних взаємовідношеннях. Два перші демінутиви повністю збігаються як на лексико-семантичному, так і на функціонально-стилістичному рівнях і є пестливими утвореннями від іменника *роса*: „Як вітер повіє, то *росоньку* звіє” (Укр. лір. пісні); „Схаменулась травонька, Як скропила її небесна *росочка*” (Г.Квітка-Основ'яненко). Демінутиви *росиця* („змениш. до роса”), *росичка* („1)трав'яниста болотяна комахоїдна рослина родини росичкових; 2) діал. змениш. до роса”) лексично відрізняються від попередніх демінутивів, а між собою синонімізуються у значенні „змениш. до роса”. Пор.: „На жита і на пшеницю Перша випала *росиця*, Перший грім озавсь здала” (М.Стельмах); „Холодна *росичка* виступила їй на чоло” (І.Вільде). Похідні *росиця*, *росичка* разом з тим розрізняються місцем спільного ЛСВ у семантичній структурі та сферою вживання у цьому ЛСВ.

Спільноосновні різноформантні десубстантиви із СЗ одиницності пари *росинка* – *росина* семантично тотожні, розбіжності стосуються частоти вживання: *росинка* “1) крапля роси // крапля якоїсь рідини; 2) перен. дуже мало, трохи чогось”, *росина* „рідко те саме, що росинка”.

¹ Серед похідних, утворених від іменників на позначення рідин, засвідчені субстантиви із СЗ „носії предметної ознаки” (*олійняра*), „виконавець дії, об'єкт якої названий твірним іменником” (*слововар*), „місце виконання дії, об'єкт якої названий твірним іменником” (*винокурня*), „абстрагована дія, об'єкт якої названий твірним іменником” (*нафтодобування*), „демінутивність” (*росичка*), „одичність” (*сплозина*), „стилістична модифікація” (*зноска*); ад'єктиви із СЗ „загальна відносність (з уточнювальними семанти)” (*молочний*), „який не має або позбавлений того, що назване твірним іменником” (*безводний*); вербатииви із СЗ „наділяти тим, що назване твірним іменником” (*сирити*), „дія, результат якої названий твірним іменником” (*сочити*), „позбавити того, що назване твірним іменником” (*обезкровити*), „дія, зміст якої названий твірним іменником” (*чювати*).

² Тут і далі лексико-семантичні структури аналізованих похідних подаються за тлумачним словником сучасної української мови [6], Словником української мови Б.Грінченка [5]; використані також матеріали картотеки Словника мови художніх творів В.Стефаника (Прикарпатський університет).

Пор.: „На віях *росинками* заблищали сльози” (Н. Рибак); „У неї на очах горіли *росинки* щастя” (С. Васильченко); „Спека ж, Боже, несказання, А води хоч би краплина, Хоч єдина *росина*, Смажні губи окропити” (І. Манжура). Одиначні похідні *кровина*, *кровинка* розрізняються не лише семантичним обсягом, а й місцем спільних ЛСВ у структурі дериватів, пор.: *кровинка* „1) крапелька крові; 2) *перен.*, *пестл.* про рідну дитину”, *кровина* „1) *поет.*, *рідко* те саме, що кров 1; 2) *розм.* те саме, що кровинка”. Не збігаються похідні й щодо функціонально-стилістичних характеристик (див. позначки *поет.*, *рідко*, *розм.*).

Похідне *кровина* у першому ЛСВ вступає у синонімічні зв'язки з десубстантивом *кровиця* („те саме, що кров 1”) із СЗ “стилістична модифікація”, однак у такому значенні характеризується обмеженою сферою функціонування (постичне мовлення) і низькою частотністю. Пор.: „Нас мучить з прокиду жага... Але не княжої *кровини*” (П. Грабовський); „Не раз пускав /Острияниця/...шляхетську *кровицю*” (Укр. думи).

Спільноосновні різноформантні деривати із СЗ „носій предметної ознаки” не однорідні за лексичним значенням. Словотвірні синоніми в 11 рядах з 18 мають різні лексичні значення. У жодному ЛСВ, наприклад, не збігаються похідні *винар*, *винник*, *винниця*, хоч два перші й називають осіб, пор.: *винар* „власник винної крамниці”, *винник* „заст. той, хто виготовляв горілку і спирт”, *винниця* „заст. 1) підприємство, де виготовляють горілку і спирт; гураляня; 2) склад з алкогольними напоями; 3) *діал.* Виноградник” („Постановлено було... таке: приймать під королівську руку добрих молодців, хоча й би то з голоти, з харпаків і гультяїв, з *винників* та броварників” (Д. Мордовець); „Козаки розбили *винницю* й випустили в мерзлі річкаки спирт і вино” (Ю. Яновський). Не синонімізуються й семантичні структури десубстантивів у парах *нектарник* – *нектарка*, *слинько* – *слинівка* тощо. Пор.: *нектарка* „орган рослин, що виділяє нектар”, *нектарка* „птах, який харчується комахами та нектаром квітів” („Бражник швидко опускає в *нектарник* свій хоботок і починає з великою швидкістю махати крильцями. Так, немовби повиснувши в повітрі, п'є метелик солодкий сік” (з журналу)); *слинько* „1) людина, в якій постійно тече слина з рота; 2) *перен.*, *зневаж.* безвільна, безхарактерна, нікчемна людина”, *слинівка* „вет., зах. Ящур” („Чути, що кидається сусідніми селами *слинівка*. Маржина дуже мучиться. То кидаються в писуку болячки, ратиці гниють, відпадають” (А. Крушельницький)).

Для десубстантивів *олійниця*, *олійня* спільним є тільки значення „підприємство, де виготовляють олію”. У лексико-семантичній структурі деривата *олійниця* міститься ще й ЛСВ „посудина для олій”: „Гончарі голосно викрикували, пропонуючи свій дзвінкий *крам* – полив'яні глечики і розмальовані зеленою фарбою великі миски, *олійниці*, *сухарниці* ...” (М. Чабанівський). Похідне *олійник* („заст. той, хто виготовляє або продає олію, власник олійниці”) і семантично, й функціонально-стилістично

відрізняється від спільноосновних десубстантивів. Пор.: „Раптом сталася новина: Метелиць не приймають у компаньйони до *олійника* Гутнявого Петра” (П. Ковицька).

Серед іменникових утворень із СЗ „виконавець дії, об'єкт якої ...” словотвірні синоніми лексико-семантично здебільшого не є тотожними, розрізняючись нерідко й функціонально-стилістичними особливостями. Так, похідні, мотивовані іменником *вино*, називають осіб, але мають різне конкретне лексичне значення: *винороб* „той, хто виготовляє вино”, *винокур* „заст. той, хто виготовляє горілку і спирт; винник”, *виночерпій* „заст. при дворі монарха, феодала – особа, що віддала напоями, наливала і підносила їх під час бенкету”. Останні два деривати є застарілими. Пор.: „На великому плацу, під горою, стояли цілі яруси великих сорокавідерних бочок з вином, а біля них тупцював якийсь дідок, як виявилось, головний *винороб* заводу” (П. Кучер); „Другого дня пішов я в винницю: почав хвалитись *винокурові*, що вже починаю вчитись грамоти” (Збірн. про М. Кропивницького); „Разом з царем ховали одну з його наложниць, а також слуг – *виночерпій*, *кухаря*...” (Нариси з історії).

Тільки в парі *росограф* – *росомір* („прилад для вимірювання кількості роси, що випала”) та тричленному синонімічному ряді *смоловар*, *смологон*, *смолокур* („той, хто займається смолокурінням”) десубстантиви збігаються лексично та функціонально-стилістично.

Ряди спільноосновних різноформантних іменникових похідних, що реалізують СЗ „абстрагована дія, об'єкт якої ...”, нараховують від двох до десяти членів. Більшість із синонімічних рядів є двочленими. Повний збіг властивий тільки для семантичних структур дериватів *пивоваріння* – *пивоварство* („виготовлення, варіння пива”): „При удобренні пивоварного ячменю ... зменшується кількість білка і небілкового азоту, який є шкідливим при *пивоварінні*” (з газети); „Поступово *пивоварство* виділяється як самостійний промисел” (з журналу). У парах спільноосновних абстрактних композитів, засвідчених у СП іменників *нафта*, *слина*, *сльоза*, деривати хоч і близькі за семантикою, повністю не збігаються – один з десубстантивів дещо вужчий за семантичним обсягом, пор.: *нафторозробка* „розробка, видобуток нафти і нафтопродуктів”, *нафтодобування* „добування нафти”; *слинотеча* „надмірне виділення слини із слинних залоз”; *слиновиділення* „виділення слини із слинних залоз”; *сльозотеча* „надмірне виділення сліз при захворюванні або подразненні очей”; *сльозовиділення* „виділення сліз слізними залозами”.

Похідні *молоковіддача* („віддача молока самкою”) та *молокопоставка* („планове постачання молока державі”) є різними за лексико-семантичними структурами. Пор.: „Щоб стимулювати *молоковіддачу*, вим'я обов'язково масажують” (з журналу); „От у новоселицького голови колгоспу своя „Победа” з радіоприймачем. За *молокопоставки* преміювали” (П. Кучер). Такі ж взаємовідношення

склалися й між абстрактними композитами тричленного синонімічного ряду *винокуріння, виноробство, виноторгівля* тощо.

Абстрактні десубстантиви, мотивовані іменником *кров*, незважаючи на численність, перебувають у нескладних лексико-семантичних взаємовідношеннях. Повністю збігаються тільки лексичні значення дериватів *кроволиття, кровопролиття* („масове знищення людей; масові вбивства, різня”), пор.: „Тоді /в давні дикі часи/... *кроволиття* звали ... героєм” (Леся Українка); „При бажанні можна вчасно припинити непотрібне *кровопролиття*” (І. Кочура). Інші члени ряду ні між собою, ні з двома попередніми не є семантично тотожними, відмінність у лексичні значення вносить семантика дієслівного компонента вихідного словосполучення: *крововилив, кровопостачання, кровопускання, кровохаркання, кровотрата, кровообіг, кровозмішення, кровотворення*.

Серед прикметникових десубстантивів слововірна синонімія поширена тільки в межах похідних із СЗ „загальна відносність”. Майже половина синонімічних рядів (10 із 24-х) нараховують не більше ніж два деривати.

Повний збіг лексичної семантики властивий прикметниковим похідним, наприклад, у парах *йодний – йодистий* („який містить йод”), *коньяковий – коньячний* („прикм. до коньяк // признач. для витримування коньяку”), *одеколонний – одеколоновий* („прикм. до одеколон”), *флюїдальний – флюїдний* („який має вигляд застиглих потоків виверженої магми, лави”). Пр.: „У Криму створено нову галузь – коньячне виробництво” (з газети); „коньякове виробництво”; „коньякова діжка”.

Прикметники *винний, виноробний* збігаються у значенні „признач. для виготовлення вина”, яким обмежена семантика композита. Пор.: „Для виробництва вина організовано *виноробний* пункт” (Колг. енциклопедія). Для десубстантива *винний* характерний ширший семантичний обсяг, пор.: *винний* „1) прикм. до вино // признач. для виготовлення, зберігання, продажу вина; 2) те саме, що кисло-солодкий” („Купивши м’яса, о. Артемій пішов до *винного* погребя” (І. Нечуй-Левицький); „Яблуко „Юрій Гагарін” приємне на смак, *винне*, солодкувате” (з газети).

Прикметникові похідні, мотивовані іменником *сльоза*, утворюють синонімічний ряд із шести членів і вступають у синонімічні відношення попарно (похідні в парах мають тотожні семантичні структури): *слізний – слъзовий* („1) *анат.* стос. до виділення сліз; 2) стос. до слъози; // *перен.* пов’язаний із стражданнями, горем; 3) повний сліз (про очі); 4) сповнений скарг, проханий; розрахований на те, щоб розчулити когось, викликати співчуття; // жалібний (про тон, голос)”), *сльозавий – слъозистий* („який слъозиться (1) або слъозить (1)”), *слізливий – слъозливий* („1) який часто плаче; плаксивий; // який слъозиться (1); 2) *перен.* надмірно чутливий (про людину); // сповнений особливою чутливості, який викликає розчулення; сентиментальний”). Дериват *сльозливий* відрізняється частотністю –

вживається рідко. Похідні двох останніх пар разом з тим мають спільне значення „який слъозиться (1)”.

Частина спільноосновних дериватів із СЗ „загальна відносність” мають різні лексичні значення. Так, десубстантиви *слинний, слиногінний, слинявий* мають різні лексико-семантичні структури; останній відрізняється від інших членів ряду ширшим семантичним обсягом й функціонально-стилістичними характеристиками; *слинний* „прикм. до слина”, *слиногінний* „який сприяє виділенню слини”, *слинявий* „розм. 1) у якого постійно тече слина з рота; // у *знач. ім.* людина, в якій постійно тече слина з рота; // вкритий слиною, вологий від слини; 2) *перен., зневажл.* безвільний, безхарактерний, нікчемний”. Пор.: „Молоді шершні живляться соком, що його виділяють *слинні* залози личинок” (з журналу); „Посадив жінку на стару *слиняву* кобилу задом наперед... і так повіз на храм” (Г. Хоткевич).

У багатьох рядах спільноосновних дериватів із СЗ „загальна відносність” між лексико-семантичними структурами похідних виникають складніші взаємовідношення, що пов’язане з їх багатозначністю.

Порівняймо для прикладу десубстантиви, мотивовані твірним *смола*. Чотири спільні ЛСВ мають похідні *смоловий, смолистий, смолий*, але останнє, на відміну від інших, характеризується низькою частотою вживання: *смолистий* „1) прикм. до смола // який утворюється при горінні смоли; // насичений запахом смоли; 2) який містить у собі смолу, багатий на смолу; 3) дуже чорний; 4) якого смолили, просякнутий смолою”, *смолий* „рідко те саме, що смолистий”, *смоловий* „1) те саме, що смолистий; 2) те саме, що сосновий”. Пор., наприклад, вживання десубстантивів у значенні „який містить у собі смолу, багатий на смолу”: „Біле, з кори обдерте, *смолисте*, дерево блискотить до сонця” (І. Франко); „*Смолке* поліно соснове” (Б. Грінченко); „Запалала при смерці *смолова* ялиця: горить моя досадонька, мов сухая глиця” (Леся Українка). Семантика похідного *смоловий* спільними ЛСВ не вичерпується, прикметник вживається ще і в значенні „сосновий”: „У тебе хата дубовая, У мене *смолова*” (П. Чубинський). Похідне *смоляний* („1) прикм. до смола // який утворюється при горінні смоли; / зробл. із смоли; / просякнутий смолою; 2) який містить у собі смолу, багатий на смолу; 3) дуже чорний і блискучий (про волосся); 4) *рідко* сосновий”) збігається в 3-х перших ЛСВ із прикметниками *смолистий, смолий*, однак у 1-му та 2-му ЛСВ збіг є неповним. З прикметником *смоловий* дериват *смоляний* синонімізується ще і в значенні „сосновий”.

Тотожні за лексичною семантикою моносемічні десубстантиви *смолястий, смолоносний* („який містить у собі смолу”) вступають у синонімічні відношення також і з усіма попередніми спільноосновними прикметниками: „Димить, палає ватра; полум’я жадібно ковтає *смолясту* деревину” (З. Тулуб); „Рослини розподілені /в довіднику/ за групами: ...ефіроолійні, *смолоносні*, ...садові” („Видатні вітч. географи”). Похідним

прикметникам *смольний* („який віддає смолою”), *смолоперегінний* („признач. для перегонки смоли”) властива відмінна від усіх інших спільноосновних прикметників із СЗ „загальна відносність” семантика: „Дядькові Кузьмі рубанком я псував Дошки (їх *смольний* дух мене п'янить і нині)” (М. Рильський); „*смолоперегінна* апаратура”.

У межах дієслівних відіменникових похідних словотвірні синоніми не є поширеними.

Серед похідних із СЗ „дія, результат якої ...” виявлено три пари словотвірних синонімів. Тотожна лексико-семантична структура та функціонально-стилістичні характеристики властиві десубстантивам *емульгувати* – *емульсувати* („1) утворювати емульсію (1); 2) наносити емульсію (2) на якусь поверхню з метою збереження цієї поверхні від пошкоджень”), *кровити* – *кровоточити* („*нар.-поет.* бити до крові; завдавати кривавих ран”). Однозначне дієслово *сльозоточити* у значенні „виділяти слюзи (про очі)” синонімізується з багатозначним дієсловом *сльозити*. Останній дериват містить у своїй лексико-семантичній структурі ще два ЛСВ: „викликати в когось слюзи па очах”, „*перен.* витікати по крашніні; сочитися”, пор.: „Гострий запах паленої сірки ще не вивітрився, він свердлов у носі і *сльозив* очі” (А. Головка); „Вони надібали степову криничку, джерело, що ледве *сльозило* й заповняло природну западинку, оброслу травою” (М. Коцюбинський).

Вербативи із СЗ „позбавляти того ...” *знекровити*, *знекровлювати*, *обзекровити*, *обзекровлювати* мають тотожну не тільки словотвірну, а й лексичну семантику – „1) робити безкровним (1); знекровлювати; // робити дуже блідим внаслідок втрати або впливу крові; 2) *перен.* завдаючи певних утрат, робити слабим, знесиленним; послаблювати, знесилювати; // *військ.* підривати боєдатність, завдаючи втраг особовому складові”.

Більш складні відношення склалися між лексико-семантичними структурами дієслівних похідних із СЗ „дія, зміст якої...” чотирислівного ряду *слизити*, *слизнити*, *слизнути*, *слизти*. Повний збіг властивий на лексичному рівні тільки дериватам *слизнити*, *слизти* („1) швидко, непомітно відокремлюватися від чогось; спадати з поверхні чогось; зісковзувати; 2) *розм.* безслідно зникати, шезати”), що не розрізняються й функціонально-стилістично. Близький у 1-му ЛСВ до проаналізованих й десубстантив *слизнити* („1) легко, швидко сковзнути по гладкій поверхні; 2) рухаючись повз кого-, що-небудь, майже торкнутися його; 3) *перен.* пробігти не зупиняючись, не затримуючись довго на чомусь (про погляд, зір); // швидко глянути; // з'явитися на мить і зникнути; промайнути”), але повністю в жодному ЛСВ з двома попередніми дієсловами не збігається. Пор.: „*Слиз*, наче крізь землю пішов” (Б. Грінченко); „Дошки-сестрички, тісніше ляжте! Хай хвиля по вас *слизне* і в море полетить. Не пускайте води до нас!” (Ю. Яновський). Дериват *слизити* має відмінне від інших спільноосновних однофункціональних похідних лексичне значення та

сферу функціонування, пор.: *слизити* „*розм.* 1) робити слизьким; 2) те саме, що слезити”: „Шлях *слизть* після мряки” (Б. Грінченко); „Там /на схилі двох гір/ *слизило* невеличке джерельце й була змога воду пити досхочу” (І. Ле).

Синонімічні відношення виникають (хоча зрідка) і між спільноосновними десубстантивами з різними СЗ в межах однієї зони СП іменників на позначення рідин. Такі словотвірні синоніми засвідчені лише серед похідних іменників. Синонімізуються десубстантиви одноосновні (з твірною іменниковою основою) та двоосновні (що мають дві – іменникову й дієслівну – твірні основи).

Різномірні деривати *винник* (СЗ „носії предметної ознаки”), *винокур* (СЗ „виконавець дії, об'єкт якої ...”), хоч і розрізняються на словотвірному рівні, мають тотожну лексико-семантичну структуру, пор.: *винник* „*заст.* той, хто виготовляв горілку і спирт”, *винокур* „*заст.* той, хто виготовляв горілку і спирт; *винник*”. У СП іменника *вино* синонімізуються десубстантив *винокурня* (СЗ „місце виконання дії, об'єкт якої...”) із десубстантивом *винниця* (СЗ „носії предметної ознаки”) у 1-му ЛСВ, пор.: *винокурня* „*заст.* те саме, що *винниця* 1; *гуральня*”, *винниця* „*заст.* 1) підприємство, де виготовляли горілку і спирт; *гуральня*; 2) склад з алкогольними напоями; 3) *діал.* *Виноградник*”.

Повністю збігаються лексичні значення похідних композитів *смоловар*, *смологон*, *смолокур* (СЗ „виконавець дії, об'єкт якої ...”) та десубстантива *смоляр* (СЗ „носії предметної ознаки”) – „той, хто займається смолокурінням”.

Таким чином, як показують попередні дослідження, спільноосновні різномірні десубстантиви, які в складі СП об'єднані одним і тим же СЗ, на лексичному рівні не завжди мають тотожні лексико-семантичні структури. Здебільшого такі деривати, що мають твірну основу іменника на позначення рідин, збігаються в одному (рідше кількох) лексико-семантичних варіантах (словотвірні синоніми в таких випадках виступають і лексичними синонімами). Нерідко спільноосновні однофункціональні десубстантиви, найчастіше похідні іменники із СЗ мутаційного типу, у межах однієї семантичної позиції мають різні лексичні значення, що виводить їх за межі лексичної синонімії. Словотвірні синоніми можуть розрізнятися й функціонально-стилістично.

Аналіз лексико-семантичних структур відіменникових похідних, мотивованих назвами рідин, засвідчив, що синонімічні відношення виникають не лише між десубстантивами з однаковими СЗ. Деривати, що заповнюють різні семантичні позиції (права, однієї зони) СП, також можуть мати близькі (і навіть тотожні) лексичні значення.

1. Бачкур Р. О. Демінутивно-аугментативний словотвір іменників на позначення тварин і рослин та проблема словотвірної синонімії // Вісник Прикарпатського національного

- університету. Філологія. – Випуск IX-X (2004-2005 рр.) – Івано-Франківськ: Плай, 2005. – С. 344-352.
- Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
 - Ковалик І.І. Питання словотворної омонімії і синонімії у сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства: матеріали I і 2 республіканських славістичних конференцій. – Львів, 1962. – С. 5-26.
 - Микитин О. Д. Глибина словотвірних парадигм іменників на позначення осіб за спорідненням та своєютвом // Семантика мови і тексту: Зб. Статей VI Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 384-389.
 - Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка: У 4-х тт. – К., 1907.
 - Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
 - Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтубрюха. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.

In the article the lexiso-semantic and functional-stylistic features of word-formation synonyms are analysed on material of derivative, explained by nouns on denotation of liquids.

Keywords: spilnoosnovni desubstantiv, word-formation value, depth of word-formation paradigm, word-formation synonyms, lexiso-semantic structure.

УДК 801.52 + 81'373.611
ББК 81.021 (2Ук)

Любов Коржук

ТИПОЛОГІЯ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ СЛОВОТВІРНИХ ЛАНЦЮЖКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізуються відприкметникові словотвірні ланцюжки сучасної української мови з погляду кількості ланок, закритості/відкритості їх структури, встановлюється їх типологія за частининомовними моделями та структурними типами.

Ключові слова: словотвірний ланцюжок, бінарні та полінарні словотвірні ланцюжки, частининомовна модель, структурний тип, категоріальна модель.

Словотвірний ланцюжок (СЛ) як комплексна одиниця словотвірної системи мови – це ряд спільнокоренових слів, що перебувають у відношеннях послідовної мотивації: *твірне – похідне/твірне – ... – похідне*. СЛ характеризуються складними формальними та семантичними відношеннями слів, які представляють їх ланки. З погляду структурних особливостей СЛ поділяються на бінарні та полінарні, закриті, або повні, та відкриті, або неповні, лінійні та кільцеві. Вивчення вказаних типів СЛ дасть можливість виявити стимулюючу чи гальмівну роль вихідного слова у словотворчому процесі, а також встановити словотворчий потенціал різних частин мови.

На основі подібності структури та семантики конкретні СЛ об'єднуються у певні типи. Серед них виділяються типові та категоріальні

СЛ, частиномовні моделі та структурні типи СЛ. СЛ з однаковою частининомовною структурою об'єднуються у частининомовні моделі. Напр., до однієї частининомовної моделі П-П-А¹ належать такі конкретні СЛ: *білий – біленький – біленько, солодкий – солодкавий – солодкаво, глухий – глухуватий – глухувато, лукавий – нелукавий – нелукаво, довгий – задовгий – задовго, хитрий – прехитрий – прехитро* тощо; частининомовна модель П-Д-Д-І представлена такими СЛ: *святий – святити – висвятити – висвячення, голий – голити – оголити – огоління, щільний – ущільнити – ущільнювати – ущільнювач, низький – знизити – знижувати – знижування, менший – зменшити – зменшувати – зменшування* тощо; частининомовну модель П-Д-Д-Д-І складають СЛ: *сухий – сушити – осушити – осушувати – осушування, зелений – зеленити – озеленити – озеленювати – озеленювач, дужий – дужати – здужати – нездужати – нездужання* та ін.

Однак, використовуючи тільки поняття частининомовна структура і частининомовна модель СЛ, неможливо продуктивно вивчати механізм формально-семантичних, точніше власне словотвірних, відношень між словами на різних ступенях деривації у СЛ. Для цього об'єднання СЛ потрібно класифікувати з урахуванням саме словотвірних відношень. Вони формуються на основі словотвірних значень і засобів їх формального вираження (словотворчих формантів), тобто на рівні словотвірних типів. З цього погляду будь-який СЛ можна кваліфікувати як певну послідовність певних словотвірних типів. СЛ, які складаються з однакових послідовностей одних і тих самих словотвірних типів, утворюють типовий СЛ.

Для того, щоб показати різницю між частининомовним і словотвірним рівнем у вивченні СЛ, розглянемо частининомовну модель П-П-А: *білий – біленький – біленько, пізній – пізенький – пізенько, малий – малуватий – малувато, дикий – дикуватий – дикувато, далекий – недалекий – недалеко, гарний – негарний – негарно, веселий – невеселий – невесело*. Набір граматичних значень СЛ цієї типової моделі збігається, однак набір словотвірних значень і словотворчих формантів – ні. На власне словотвірному рівні наведені словотвірні ланцюжки входять до різних типових об'єднань: 1) *тугий – тугенький – тугенько, гарний – гарненький – гарненько, довгий – довженький – довженько*; 2) *скутий – скупуватий – скупувато, блідий – блідуватий – блідувато, глухий – глухуватий – глухувато*; 3) *далекій – недалекий – недалеко, щільний – нещільний – нещільно, веселий – невеселий – невесело*.

Типові СЛ, у свою чергу, можуть об'єднуватися в категоріальні моделі, які базуються на спільності (або тотожності) словотвірних значень усіх ланок типових СЛ при відмінності конкретних формальних засобів вираження цих значень. Напр., СЛ другої групи та СЛ *тугий – тужавий –*

¹ І – іменник, П – прикметник, Д – дієслово, А – прислівник, Дпр – дісприкметник, п – префікс, с – суфікс, кф – конфікс, пф – постфікс.

тужаво, синій – синявий – синяво, зелений – зеленастий – зеленасто, червоний – червонястий – червонясто, скутий – скутуватий – скутувато, гордий – гордовитий – гордовито, об'єднуючись, утворюють одну категоріальну модель, оскільки словотвірні значення всіх їх компонентів аналогічні, хоч засобами вираження цих словотвірних значень є різні суфіксальні форманти.

Ця типологія СЛ відображає ієрархію, властиву одиницям словотвірної системи мови. У ній конкретні СЛ об'єднуються в типові СЛ, які являють собою найнижчий ступінь абстракції. Типові СЛ входять до складу категоріальних СЛ – одиниць наступного ступеня або вищого рівня абстракції. Типові й категоріальні СЛ складають частини моделей ланцюжків.

У статті для виявлення типології СЛ використовуємо ще термін *структурний тип СЛ*. Структурні типи СЛ виділяємо у частини моделей на основі тотожності чи нетотожності засобів творення кожної з ланок. Частини моделей можуть включати в себе один чи кілька структурних типів СЛ (див. таблиці). Досліджуваний матеріал дає можливість стверджувати, що найчисленнішою групою частини моделей СЛ непохідних прикметників української мови є такі, до яких входять по 1-2 структурних типи. Рідше зустрічаються частини моделей, які складаються з 3-4 структурних типів СЛ. Серед аналізованих СЛ непохідних прикметників засвідчена тільки одна частини модель чотирикомпонентних СЛ із 6 структурних типів. Щоб пояснити різницю між частини моделями та структурними типами СЛ, наведемо такий приклад. У чотирикомпонентних відприкметникових СЛ *ситий – ситити – наситити – насититися, хороший – хорошити – прихорошити – прихорошитися* та *гарячий – гарячити – гарячитися – розгарячитися, сердитий – сердити – сердитися – пересердитися* слова на всіх ступенях деривації характеризуються однаковою частини моделлю належністю, тому відносимо їх до однієї частини моделі П–Д–Д–Д. Однак третя і четверта ланки наведених СЛ утворюються за допомогою різних словотвірних формантів: у перших двох СЛ третій компонент утворений за допомогою префікса, четвертий – за допомогою постфікса, у двох других наведених СЛ – навпаки, третій – за допомогою постфікса, четвертий – за допомогою префікса. Тому ці СЛ належать до різних структурних типів: перші два до структурного типу П–Дс–Дп–Дс, а інші два – до структурного типу П–Дс–Дпф–Дп. До цієї ж частини моделі, але до різних структурних типів належать також СЛ *прісний – опріснити – опріснювати – опріснюватися* (структурний тип П–Дкф–Дс–Дпф), *живий – живити – відживити – відживляти* (структурний тип П–Дс–Дп–Дс), *щедрий – щедритися – розщедритися – розщедрюватися* (структурний тип П–Дкф–Дп–Дс), *добрий – добрити – придобритися – придобрятися* (структурний тип П–Дс–Дкф–Дс).

Таким чином, частини модель СЛ П–Д–Д–Д складається із 6 структурних типів: П–Дс–Дп–Дс, П–Дс–Дп–Дпф, П–Дс–Дпф–Дп, П–Дс–Дкф–Дс, П–Дкф–Дс–Дпф та П–Дкф–Дп–Дс.

Усі СЛ непохідних прикметників сучасної української мови об'єднуються у 50 частини моделей, у межах яких виділяються 82 структурних типи.

Частини моделі та структурні типи бінарних СЛ

№ п/п	Частини моделі	Структурні типи
1.	П–І	П–Іс
		П–Ікф
2.	П–П	П–Пс
		П–Пп
		П–Пкф
3.	П–Д	П–Дс
		П–Дкф
4.	П–А	П–Ас
		П–Акф

Частини моделі та структурні типи трикомпонентних СЛ

№ п/п	Частини моделі	Структурні типи
1.	П–І–І	П–Іс–Іс
2.	П–І–П	П–Іс–Пс
3.	П–І–Д	П–Іс–Дс
4.	П–І–А	П–Іс–Ас
5.	П–П–І	П–Пс–Іс
		П–Пп–Іс
6.	П–П–П	П–Пс–Пс
		П–Пс–Пп
7.	П–П–Д	П–Пс–Дс
8.	П–П–А	П–Пс–Ас
		П–Пп–Ас
9.	П–Д–І	П–Дс–Іс
		П–Дкф–Іс
10.	П–Д–П	П–Дс–Пс
		П–Дкф–Пс
11.	П–Д–Д	П–Дс–Дп
		П–Дс–Дпф
		П–Дс–Дкф
		П–Дкф–Дс
		П–Дкф–Дп
		П–Дкф–Дпф
12.	П–А–А	П–Ас–Ас
		П–Ас–Ап

Частини моделі та структурні типи чотирикомпонентних СЛ

№ п/п	Частини моделі	Структурні типи
1.	П-І-І-П	П-Іс-Іс-Іс
2.	П-І-П-І	П-Іс-Іс-Іс
3.	П-І-П-П	П-Іс-Іс-Іп
4.	П-І-П-А	П-Іс-Іс-Ас П-Іс-Іс-Асф
5.	П-І-Д-І	П-Іс-Іс-Іс
6.	П-І-Д-Д	П-Іс-Іс-Дп П-Іс-Іс-Дпф
7.	П-П-І-І	П-Іс-Іс-Іс
8.	П-П-П-А	П-Іс-Іс-Ас
9.	П-П-Д-І	П-Іс-Іс-Іс
10.	П-П-Д-Д	П-Іс-Іс-Дп
11.	П-П-А-А	П-Іс-Іс-Ас
12.	П-Д-І-П	П-Іс-Іс-Іс
13.	П-Д-П-І	П-Іс-Іс-Іс П-Іс-Іс-Ісф
14.	П-Д-Д-І	П-Іс-Іс-Іс П-Іс-Іс-Ісф П-Іс-Іс-Ісф-Іс
15.	П-Д-Д-П	П-Іс-Іс-Іс П-Іс-Іс-Ісф
16.	П-Д-Д-Д	П-Іс-Іс-Іс П-Іс-Іс-Ісф П-Іс-Іс-Ісф-Іс П-Іс-Іс-Ісф-Ісф П-Іс-Іс-Ісф-Ісф-Іс
17.	П-Д-Д-А	П-Іс-Іс-Ас

10.	П-Д-Д-Д-П	П-Іс-Іс-Іс-Іс
11.	П-Д-Д-Д-Д	П-Іс-Іс-Іс-Ісф
12.	П-Д-Д-Д-А	П-Іс-Іс-Іс-Ас

Частини моделі та структурні типи шестикомпонентних СЛ

№ п/п	Частини моделі	Структурні типи
1.	П-Д-Д-Д-І-І	П-Іс-Іс-Іс-Іс-Іс
2.	П-Д-Д-Д-П-І	П-Іс-Іс-Іс-Іс-Іс
3.	П-Д-Д-Д-Д-І	П-Іс-Іс-Іс-Іс-Ісф П-Іс-Іс-Іс-Іс-Ісф-Іс
4.	П-Д-Д-Д-П-А	П-Іс-Іс-Іс-Іс-Ас
5.	П-Д-Д-Д-Д-А	П-Іс-Іс-Іс-Іс-Ас

Як бачимо, найбільш численною групою аналізованих СЛ є чотирикомпонентні СЛ, які представлені 17 частиномовними моделями з 28 структурними типами. Дванадцятьма частиномовними моделями представлені трикомпонентні СЛ з 23 структурними типами та п'ятикомпонентні СЛ з 16 структурними типами. У 5 частиномовних моделей з 6 структурними типами групуються шестикомпонентні СЛ. Серед двокомпонентних СЛ виділяються 4 частиномовні моделі, утворені 9 структурними типами.

Найбільшою кількістю структурних типів характеризуються ті частиномовні моделі СЛ, у яких різні ступені словотворення репрезентовані дієслівними похідними: префіксальними, суфіксальними, конфіксальними і постфіксальними дієсловами та дієприкметниками. Напр., частиномовна модель трикомпонентних СЛ П-Д-Д представлена 6 структурними типами: П-Іс-Іс, П-Іс-Ісф, П-Іс-Ісф-Іс, П-Іс-Ісф-Ісф та П-Іс-Ісф-Ісф-Іс. Таку ж кількість структурних типів налічує частиномовна модель чотирикомпонентних СЛ П-Д-Д-Д.

На власне словотвірному рівні найбільшою різноманітністю характеризуються бінарні СЛ структурного типу П-Іс, які представлені 33 типовими СЛ, об'єднаними у 6 категоріальних моделей; структурні типи чотирикомпонентних СЛ П-Іс-Іс-Іс-Іс (15 типових СЛ, 2 категоріальні моделі) та П-Іс-Іс-Іс-Ісф (14 типових СЛ, 2 категоріальні моделі); структурні типи трикомпонентних СЛ П-Іс-Іс (13 типових СЛ, 7 категоріальних моделей), П-Іс-Іс (12 типових СЛ, 4 категоріальні моделі) і П-Іс-Ісф (12 типових СЛ, 3 категоріальні моделі); структурні типи п'ятикомпонентних СЛ П-Іс-Іс-Іс-Іс-Іс (13 типових СЛ, 1 категоріальна модель) та П-Іс-Іс-Іс-Іс-Ісф (12 типових СЛ, 3 категоріальні моделі). Шестикомпонентні СЛ усіх структурних типів представлені переважно 1-4 типовими СЛ, що об'єднуються у 1-2 категоріальні моделі. Бінарні та полінарні СЛ деяких структурних типів можуть групуватися в 1 типовий СЛ, що репрезентує 1 категоріальну модель. До таких належать структурні типи П-Ісф, П-Іс-Іс, П-Іс-Іс-Іс, П-Іс-Іс-Іс-Іс, П-Іс-Іс-Іс-Іс та інші.

Частини моделі та структурні типи п'ятикомпонентних СЛ

№ п/п	Частини моделі	Структурні типи
1.	П-І-П-П-І	П-Іс-Іс-Іс-Іс
2.	П-І-П-П-А	П-Іс-Іс-Іс-Ас
3.	П-І-П-А-А	П-Іс-Іс-Ас-Ас
4.	П-І-Д-Д-І	П-Іс-Іс-Іс-Іс
5.	П-Д-П-П-І	П-Іс-Іс-Іс-Іс
6.	П-Д-Д-І-П	П-Іс-Іс-Іс-Іс
7.	П-Д-Д-П-І	П-Іс-Іс-Іс-Іс
8.	П-Д-Д-П-А	П-Іс-Іс-Іс-Ас
9.	П-Д-Д-Д-І	П-Іс-Іс-Іс-Іс П-Іс-Іс-Іс-Ісф П-Іс-Іс-Іс-Ісф-Іс П-Іс-Іс-Іс-Ісф-Ісф

Серед дво-, три-, чотири- та п'ятикомпонентних СЛ усіх структурних типів виділяються як закриті, повні, так і відкриті, неповні. Найбільшою кількістю відкритих СЛ характеризуються трикомпонентні СЛ, які налічують 7 структурних типів, та чотирикомпонентні СЛ, до складу яких входять 6 структурних типів. Менша кількість відкритих СЛ серед двокомпонентних (5 структурних типів) та п'ятикомпонентних СЛ (тільки 3 структурних типи). Шестикомпонентні СЛ усіх структурних типів є закритими, повними.

Останні ланки відкритих, неповних СЛ представлені найчастіше похідними прикметниками, семема яких містять сему відносності, сему певного вияву ознаки, сему сильного вияву ознаки, сему надмірного вияву ознаки, сему неспівності: *скорий – прискорити – прискорювати – прискорювальний, високий – височенний – превисоченний, чорний – чорнявий – чорнивецький*. Від таких ад'єктивів можливе утворення субстантивів, на семема яких внаслідок семізації накладалась би словотвірна сема абстрактності, виражена різними іменниковими суфіксами. Кінцеві ланки таких СЛ могли б стати також твірними базами для відприкметникових прислівників.

Кількісно меншу групу СЛ з відкритою структурою становлять ланцюжки, у яких останній ступінь словотворення репрезентований дієсловом: *мудрий – мудрувати – вимудрувати – вимудровувати, зелений – зеленити – обзеленити – обзеленовати*. Ці дієслова можуть бути твірними для іменників, семема яких містять словотвірні семи абстрактності, агентивності чи предметності, або для дієслів, до семної структури яких входила б сема зворотності. Рідше останній крок деривації у відкритих, неповних СЛ може бути маніфестований похідними іменниками, семема яких містять словотвірну сему предметності чи агентивності: *широкий – ширити – розширити – розширювати – розширювач, чистий – чистити – очистити – очищувати – очищувач*. Даліше розгортання твірної основи у таких СЛ може призвести до утворення десубстантивів, семема яких внаслідок семізації отримують сему фемінності.

Останні ж ланки відприкметникових бінарних і полінарних закритих, повних СЛ – це переважно похідні деад'єктивні та девербативні субстантиви або деад'єктивні, десубстантивні та девербативні прислівники. До складу іменникових семем входять словотвірні семи абстрактності, а до прислівникових – семи прислівникової ознаковості: *низький – принизити – принизливий – принизливість, хворий – хворіти – захворіти – захворювати – захворювання, слабкий – розслабити – розслаблений – розслаблено*. Системою мови не допускається утворення похідних від цих слів. Рідше кінцеві компоненти СЛ закритої структури репрезентовані дієсловами: *цікавий – цікавити – цікавитися – поцікавитися, сердитий – сердити – сердитися – відсердитися*. Серед аналізованих відприкметникових СЛ української мови із закритою структурою не виявлено жодного, в якому

останній ступінь деривації був би представлений похідними прикметниками.

Дослідження категоріальних, типових та конкретних СЛ, утворених від непохідних прикметників різних лексико-семантичних груп (прикметників на позначення внутрішніх якостей людини, кольору, розміру, смаку, просторових ознак), показало, що реалізація словотвірної спроможності конкретними твірними – вихідними словами СЛ – дещо розрізняється. Є такі прикметники, що виступають вершинами 50-70 конкретних СЛ. До них належать *білий, чорний, злий, глухий, високий, низький, грубий* тощо. Серед аналізованих непохідних прикметників є такі, від яких в українській мові не засвідчено жодного СЛ. Це ад'єктиви на позначення мастей тварин: *карий, буланій*.

Найбільшою кількістю дериватів, а отже, і СЛ характеризуються ті прикметники, семантика яких є найбільш значущою для практичної діяльності людини, що підтверджується високою частотністю таких похідних у мовленні.

Конкретні СЛ відрізняються між собою також протяжністю. Протяжність конкретних СЛ, їх кількість та частиномовна належність ланок взаємопов'язані. Аналіз фактичного матеріалу показав, що більшою кількістю конкретних СЛ та більшою протяжністю характеризуються ті СЛ, у яких ланки, що репрезентують різні ступені словотворення, представлені дієслівними похідними. Напр., від прикметників *зайвий, палкий, хуткий, цупкий, жорсткий, шорсткий, плаский, різкий, чемний, цуплий* тощо не засвідчено жодного ланцюжка з дієслівними компонентами. Кожен із цих ад'єктивів є вершиною не більше, ніж 3-7 конкретних бінарних та трикомпонентних СЛ. Чотири-, п'яти- та шестикомпонентних ланцюжків від названих твірних слів не виявлено.

Значна кількість бінарних та полінарних СЛ утворюється від непохідних ад'єктивів у формі вищого ступеня порівняння. Вершинами таких СЛ можуть виступати прикметники всіх лексико-семантичних груп (параметричні прикметники, прикметники на позначення кольору, смаку, прикметники на позначення внутрішніх якостей людини, на позначення просторових ознак): *близький, лівий, малий, великий, глибокий, тонкий, трісний, низький, високий, м'який, легкий, швидкий, м'який, старий, частий, голубий, білий, гарний, різний, черствий, веселий, ситий, дурний, добрий, жвавий, солодкий* та ін. Найчисленнішу групу СЛ, у яких семема всіх ланок містять сему компаративності, становлять трикомпонентні ланцюжки 8 структурних типів (П-Іс-Іс, П-Дс-Іс, П-Дс-Іс, П-Дс-Дп, П-Дкф-Іс, П-Дкф-Дс, П-Дкф-Дпф) та чотирикомпонентні ланцюжки 9 структурних типів (П-Іс-Дс-Іс, П-Дс-Дп-Іс, П-Дс-Дп-Дс, П-Дс-Дп-Дпф, П-Дкф-Дс-Іс, П-Дкф-Дс-Іс, П-Дкф-Дс-Дпф, П-Дкф-Дп-Іс, П-Дкф-Дп-Ас).

Серед бінарних та полінарних відприкметникових СЛ української мови переважають лінійні, тобто такі, у яких перша й остання ланки характеризуються різною частиномовною належністю. Усі кінцеві СЛ

непохідних прикметників характеризуються відкритою структурою: кінцеві компоненти їх можуть стати твірними базами для нових дериватів. Це дає змогу твердити, що ад'єктиви є досить продуктивним класом слів у сучасній українській мові.

The subject of this article is the adjectival word-forming chains of modern ukrainian language from point of view of quantity of chains, their structure; determine their types from morphological models, their structural and word-forming types.

Key words: word-forming chains, morphological model, structural type, categoryal model.

УДК 81'373.611
ББК 81.021 (2Ук)

Ірина Дзючка

ФУНКЦІОНАЛЬНА ТРАНСПОЗИЦІЯ У ПАРАДИГМІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ПОХІДНИХ

У статті розглянемо явища функціональної транспозиції у сфері віддієслівних похідних. Досліджено три ступені функціональної транспозиції – синтаксичний, морфологічний, семантичний – на матеріалі девербативних іменників та прикметників. Простежено взаємозв'язок ступенів транспозиції із словотвірними значеннями девербативів.

Ключові слова: функціональна транспозиція, конверсія, девербативи, субстантивізація, ад'єктивізація.

Всі одиниці лексичної системи мови характеризуються двома типами відношень між собою: парадигматичними (в тому числі й епідигматичними) і синтагматичними. На відміну від синтагматичних відношень, які виникають між послідовно розташованими одиницями мови при їх безпосередній сполучуваності одна з одною в реальному потоці мовлення або тексті, в парадигматичних відношеннях перебувають одиниці, які співвідносяться за загальним значенням, семантичною ознакою слів-конституентів певної парадигматичної групи. Будь-який мовний рівень характеризується системою парадигматичних відношень.

Предметом панюого дослідження стали лексичні, морфологічні та синтаксичні особливості віддієслівних похідних, зокрема транспозиційні явища між девербативними дієприкметниками, прикметниками, іменниками (субстантивованими та морфологічними) на матеріалі похідних від дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта.

Як відомо, кожна частина мови характеризується первинним лексичним значенням, морфологічними особливостями та первинними синтаксичними функціями. Однак не всі компоненти певного лексико-граматичного класу слів характеризуються тотожними семантичними, морфологічними та синтаксичними функціями, оскільки деякі з них виступають похідними (дериватами) з іншого лексико-граматичного

класу. “Відсутність хоча б однієї із сукупності ознак, що дають підставу до зарахування слова до відповідної частини мови, свідчить про дериваційне його походження, про його вторинність у межах первинного класу. Деривати завжди відрізняються від слів з первинним значенням своїм лексичним значенням, але вони набувають категорійного значення іншої частини мови. У реченні вони вступають у такі синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших одиниць, як і слова з первинним значенням відповідної частини мови. Відмінність дериватів становить суто синтаксичну специфіку. Ці явища називають транспозицією, тобто переведенням знаків з однієї частини мови до іншої” [4, 17]. Ще Ш. Баллі зазначав: “Замкнуті у своїх основних категоріях, знаки слугували б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки між категорійним замінам думка звільняється, а вираження збагачується і набуває різних відтінків” [1, 143].

Розрізняють два ступені функціональної транспозиції (стосується переходу слова з однієї частини мови до іншої або її вживання у функції іншої частини мови). При неповній, або синтаксичній, транспозиції змінюється тільки синтаксична функція вихідної одиниці без зміни її морфологічної належності до відповідної частини мови. Повну, або морфологічну, транспозицію маємо тоді, коли утворюється слово іншої частини мови за допомогою афіксації або шляхом конверсії [11, с.639]. При утворенні аналізованих нами похідних відбувається повна, або морфологізована, транспозиція дієслів у похідні прикметники, іменники шляхом суфіксації та конверсії (субстантивізації, ад'єктивізації).

Однак передумовою морфологічної транспозиції певної мовної одиниці виступає синтаксичне переміщення вихідної лексеми у нетипову для неї синтаксичну позицію при збереженні морфологічних ознак вихідної частини мови, пор.: *Тим часом будували кухні, комори, сараї, стайню. Не тільки треба панам десь жити, - треба десь челядь містити, провізю складати, коней ставити...* (П.Мирний); *Йосип заходився хату із очерету будувати, Щоб хоч укритися вночі* (Т.Шевченко); *Будувати для людей красиве якісне житло – це теж мистецтво.*

Синтаксичний ступінь є початковим. “Закріплюючись у новій (вторинній) для нього синтаксичній функції, вихідне слово може набувати морфологічного оформлення частини мови, в яку перейшло це слово. Морфологічний ступінь переходу є вищим порівняно із синтаксичним як початковим ступенем” [4, 115]. Здебільшого переміщення дієслова в позицію теми за актуального членування речення і формально-синтаксичну позицію підмета супроводжуване морфологізацією транспонованої синтаксичної форми [4, 116], такі форми можуть утворювати навіть синонімічний ряд. Типовим репрезентантом віддієслівної транспозиції у іменник, її різних ступенів може виступати дієслово *будувати* (синтаксичний ступінь субстантивізації див. вище):

Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже погано, що будівництво кілля не буде (М. Кошобинський); Гурти робітників працюють коло будови: хто робить церкву, хто носить мул та воду (Іосія Українка); Будівництво йшло повним ходом вдень і вночі, на всіх ділянках панував ритмічний рух напруженої роботи (В.Собоко); Він рається з Мотрею., що його робить : чи розпочати будівлю, чи оселитися тут (П.Мирний). Пор. також: За вишиванням вони придумали собі костюми на баг (І. Печуй-Левіцький); Паушіть мене вишивки, мамо! (Т. Масенко); При варітті українського борщу використовується до 20 різних продуктів, що створює присмний смаковий букет і високу поживність цієї страви (Українські страви); Сьогодні під час цілого варення обіду вона й не виходила з неї [кухні] (І. Франко); Кухар розумівся на вариві далеко ліше, ніж сама наші (І. Франко). Похідні такого типу реалізують семантичну позицію “опредмечена дія” в типовій словотвірній парадигмі досліджуваних дієслів, наприклад: мурування, мостіння, наведення, налив, наливання, піднімання (підіймання), піднесення, пробивання, пробиття, проведення, прокладання, прокладення, прокладка, прорізування, стінання, споруджування, спорудження, спорудження, ставлення, шлозування; кроєння, кроєння, крій, лагодіння, ладнання, латання, лиття, литво, ліплення, ліпка, майстрування, мереження, мереження, набивання, плавка, плавлення, плетіння, плетиво (рідко), плетіння, прядіння, прядення (рідко), прядиво, пряжа, прядло (заст.), снування, прокручування, прокол, проколення, проколка, проколивання, промивання, промивка, пролом, пролам, пропалювання, пропікання, прорізування, прошивка, прошивання, розтісування, рубання (розм.), рубання, рубка, свердлування, свердлення, свердління, спорядження, бланшування, вариво, варка, варілка, варення, варіння, в’ялення, в’яління, готування, готівля, жарення, збивання, колотіння, квашення, квасіння, консервування, копчення, коптіння, лагодіння, маршування, печіння, печення, пряження, смажіння, смаження, соління, сушіння, сушня, сушка, сушення, тушкування тощо.

“Набуття синтаксичних і морфологічних ознак нової для вихідного слова частини мови іноді супроводжуване такими семантичними зрушеннями – частковим або повним зближенням семантики з іншою частиною мови, до якої синтаксично й морфологічно це слово перейшло. Семантичний ступінь переходу частини мови є завершальним ступенем, ступенем найвищого рангу” [4, 116]. Пор.: будівання “дія за знач. будувати” і “готова будівля, споруда” (Студент почав розказувати про старинні будівання в Азії і в Європі (І. Печуй-Левіцький)); будова “дія за знач. будувати” і “кам’яна, дерев’яна та ін. споруда для житла, господарських потреб і т. ін.; будівля” (– Ач, як люди живуть! Ач, як будови помурували! (П. Мирний)); будівля “дія за знач. будувати” і “архітектурна споруда, будова” (На долині видно якусь темну будівлю з колодок (І. Печуй-Левіцький)). Функціонування морфологічних іменників будівання, будова, будівля в реченні та їх сполучуваність з іншими членами речення (старинні будівання, будівля з колодок, помурували

будови) засвідчують про набуття ними семантичних характеристик іменникового класу, зокрема значення реальної предметності, що корелює із семантико-синтаксичною ознакою активності / пасивності. Похідні такого типу засвідчені у семантичній позиції “результат дії”: будівання, будівництво, будівля, будова, мурування, налив, спорудження, вишивання, вишивка, в’язання, гаптування, ліплення, мереження, мереження, плетиво, прядиво, розшиття, карбування, нарізка, провал, прогин, прокол, пролом, квашення, копчення, печення, соління, сушка, друж, тисьмо, писання, монтаж, гравірування, зображення, малювання, мітка, різьблення, видання, випуск, творіння тощо. Семантичний ступінь субстантивзації засвідчують також похідні з словотвірними значеннями “виконавець дії” (споруджувач, прокладач, копальник, готувач, скиртувальник, зображувач, в’язальник, виробник, складач тощо), “місце дії” (ткацька, пекарня, прядильня, буджарня тощо), “знаряддя дії” (плавильник, прядка, свердло, колотівка, тисак тощо) та “матеріал для дії”: прядиво, начинка, селянка, протрава.

Віддієслівна адективізація найповніше представлена у її морфологічному ступені. “У межах морфологічного ступеня переходу виділяються два різновиди віддієслівних прикметників: більш віддалений від дієслова і відповідно більш зближений із прикметниками різновид – віддієслівні прикметники з суфіксами -альн- і -ильн-; менш віддалений від дієслова і відповідно більш віддалений від прикметника різновид – пасивні й похідні від форм минулого часу дієслова активні дієприкметники. Більша граматицизація першого різновиду виявляється в тому, що у віддієслівних прикметниках нівелюється передбачувана семантикою вихідного дієслова, а отже, обов’язкова валентна сполучуваність із залежними іменниками. Другий різновид зберігає характерний для вихідного дієслова набір деяких іменникових позицій. Морфологічний ступінь віддієслівної адективізації можна вважати надзвичайно продуктивним” [4, 145].

Як зазначає Н.М. Хачатурян, “словотвірна дефініція відносного прикметника має структуру складнопідрядного речення”, підрядна частина якого “співвідноситься з одним словом – іменником – і служить розчленованим описом ознаки цього іменника, зумовленої зв’язком із дією” [12, 64]. Трансформували словосполучення типу вишивальний цех; карбувальний молоток, точильний верстат, складальна каса, сушильна шафа, копильний завод, вальна машина, в’язальний матеріал, прядильні рослини і т.д. в підрядні речення, одержуємо: цех, в якому вишивають; молоток, яким карбують; верстат, за допомогою якого (на якому) точать; каса, за допомогою якої складають; шафа, у якій сушать; завод, на якому коптять; машина, за допомогою якої (на якій) в’яжуть; матеріал, з якого в’яжуть; рослини, з яких прядуть. Таким чином, такі прикметники є “конденсатами підрядної частини складнопідрядного речення, внаслідок чого зберігають семантику мети або призначення: стругальний (призначений, використовуваний для

сгругання), *свердлильний* (призначений, використовуваний для свердління), *гострий* (призначений для гостріння), *точильний* (використовуваний для точіння)” [4, 145]. Такі похідні реалізують семантичну позицію “ознака за дією об’єкта, який призначений для її виконання”.

Щодо другого різновиду віддіслівних ад’єктивів, то вихідними одиницями для їх утворення стали практично всі аналізовані дієслова, пор.: *Такої каші ні в якому ресторані не покуштуєш, вона в козусі варена* (О.Гончар); *З-під її тонких пальців виходили вишивані барвистими шовками квіти* (Н. Кобринська); [Іван:] *Оце так гостинець! Та як же гарно вимерезена* [сорочка]! *За такий подарунок годиться й поцілувати* (М.Кропивницький).

Переважання у дієприкметнику граматичних ознак прикметника, зокрема морфологічних (словозміна), семантичних (властивість, ознака за дією, а не дія, як в дієслові), синтаксичних (у реченні виконує ті ж функції, що й прикметник) часто спричинює його ад’єктивацію. Як зазначає Г.М.Іванюк, “найчастіше ад’єктивуються пасивні дієприкметники на *-ний* (*-сний*), *-тий*, оскільки вони легше, порівняно з дієприкметниками інших груп, втрачають зв’язок з дієсловом, співвіднесеність з його семантикою та граматичними категоріями” [5, с. 135]. Насамперед, їм не властива виразна часова опозиція та відмінність у суфіксах. Відсутність часових корелятивів у теперішньому – минулому часі привела до того, що дієприкметники пасивного стану в українській мові “виявляють значне послаблення часових ознак взагалі, тому час як граматична категорія дієслова не перешкоджає ад’єктивації цієї групи дієприкметників” [5, 136], наприклад: *будований* (дієприкметник, далі – Д), *будований* “не природний, штучний”, *критий* (Д), *критий* “який має дах, дашок, накриття”, *мурований* (Д), *мурований* “побудований з каменю”, *вишиваний* (Д), *вишиваний* “оздоблений вишивкою”, *гаптований* (Д), *гаптований* “зроблений за допомогою гаптування”, *нарізаний* (Д), *нарізаний* “зроблений способом нарізання”, *варений* (Д), *варений* “одержаний унаслідок варіння”, *жарений* (Д), *жарений* “приготовлений для їжі жарінням”, *писаний* (Д), *писаний* “написаний від руки, рукописний”, *клеєний* (Д), *клеєний* “утворений внаслідок склеювання”, *гравірований* (Д), *гравірований* “виготовлений за допомогою гравірування”, *зображений* (Д), *зображений* “утворений внаслідок зображення”, *клеїмований* (Д), *клеїмований* “який має на собі клеймо”, *мальований* (Д), *мальований* “намальований олівцем, пером, фарбами тощо; оздоблений малюнками”, *писаний* (Д), *писаний* “прикрашений різьбленням, малюнками або вишивкою”, *таврований* (Д), *таврований* “який має на собі тавро”, *відновлений* (Д), *відновлений* “зроблений заново, поповнений”.

З проаналізованих нами 177 дериватів-дієприкметників з суфіксами *-и-*, *-ен-*, *-т-* 102 лексеми не стали базою для утворення прикметників, тобто не були піддані явищу ад’єктивації [7, 65-69]. Стимувальним фактором ад’єктивації стала морфемна структура дієприкметників. Не

перейшли у прикметники здебільшого дієприкметники, мотивовані дієсловами недокожаного виду, у складі яких виступають суфікси *-ува-*, *-юва-*, *-овува-*, *-ва-*.

Виразний прояв семи дії (її розгортання) стає гальмівним фактором у процесі ад’єктивації дієприкметників, пор.: *прорізуваний* “дієпр. пас. теп. і мин. ч. до прорізувати” : Голубий імлістий туман стояв над цехами, туман, *прорізуваний* гострими свічками домен (П. Загребельний), *видаваний* “дієпр. пас. теп. і мин. ч. до видавати 5” : Він прочитував щодня всі газети, *видавані* в Галичині, щоб поінформуватися про настрої у краю (І. Франко), *формований* “дієпр. пас. мин. і теп. ч. до формувати”: На взуттєвих фабриках починають широко застосовувати *формовані* деталі, які не потребують додаткових операцій (3 газети). Щодо дієприкметників докожаного виду, то основною перешкодою для процесу ад’єктивації є наявність у їх структурі префіксів, що “вносять семантичні відтінки, конкретизують ознаку, надану дією або підкреслюють її завершеність” [5, с. 136], наприклад: Від самої підлоги і вже вище людського зросту виднілися надписи, короткі, часто однослівні, *видзьобані* чи то паличкою, чи, може, нігтями (Ю.Збанацький); Тюрма малесенька. Одним одне маленьке віконце, *прорізане* в стіні (І. Нечуй-Левицький); В сучасному доменному виробництві вирішальну роль у збільшенні виплавки чавуну відіграє агломерат (*спечена* з вапном руда) (3 газети).

Наступним “кроком” міжкатегоріальної транспозиції є перехід ад’єктивованих дієприкметників у іменник, оскільки прикметники, крім того, що мають спеціальні “ад’єктивні” і “предикативні” форми, мають тенденцію до “субстантивації”. Хоча деякі вчені і вважають, що субстантивація відбувається не обов’язково при втраті дієприкметникових ознак, однак найчастіше процесу субстантивації дієприкметників передують їх ад’єктивація. Однією з причин субстантивації прикметників є необхідність номінації певних осіб, предметів, явищ, для позначення яких у мові відсутні назви, або ж є потреба у синонімі до вже існуючого слова, який передавав би поняття “з дещо іншим нюансом”, виразно підкреслював якусь рису, властивість [5, 178].

Важливу роль при субстантивації дієприкметників відіграє семантико-синтаксична валентність дієслова. Л.А.Лисиченко при дослідженні впливу валентності мотивувального дієслова і категорії перехідності / неперехідності на семантику віддіслівного іменника вказує на те, що “перехідні слова, як мінімум, є двовалентними, тобто їм притаманні обов’язкові синтаксичні і семантичні зв’язки з суб’єктом і прямим об’єктом” [8, 60]. Облігаторними для дієслів з семантикою створення виступають лівобічна суб’єктна та правобічна об’єктно-результативна валентності, які на синтаксичному рівні виражаються за допомогою підмета та додатка. Правобічні факультативні валентності (знаряддя, місце, матеріалу, способу) у синтаксичних конструкціях з дієсловами створення передаються здебільшого непрямыми додатками.

Серед аналізованих прикметників і ад'єктивованих дієприкметників субстантивувались лексеми на позначення 1) **виконавців дії**: *будівничий* “будівельник, архітектор”, *майстровий* (заст.) “робітник, ремісник”, *випусковий* (друк.) “той, хто випускає черговий номер газети, журналу і т.ін.”, *робочий* (рідко) “робітник”; 2) **результату дії**: *варена* “те саме, що варенуха”, *варене* “страва або різні страви, які готуються за допомогою кип'ятіння”, *жарене* “страва, приготовлена жаренням”, *пряжене* “страва, яка готується за допомогою пряження”, *печене* (розм.) “те саме, що печеня”, *шите* “те, що виготовлене за допомогою шиття”, *в'язане* “те, що створене способом в'язання”, *друковане* (розм.) “те, що відтворене друкарським способом”, *зображуване* “те, що зображується”, *твірна* (маг.) “те саме, що Твірна лінія”; 3) **місця дії**: *ливарний* “цех, у якому відливають металені вироби; ливарний цех”, *складальний* “цех, у якому проводять складання, монтування машин, механізмів тощо”, *ткацька* (заст.) “майстерня для ткання”, *складальна* (друк.) “те саме, що складальня”, *монтажна* “приміщення для монтування”, *майстрова* “те саме, що майстерня.

Здебільшого, субстантивовані прикметники не мають у мові суфіксальних відповідників – іменників, “вони якраз і з'являються у мові, щоб заповнити ту прогалину, яка утворюється внаслідок відсутності суфіксальних іменників та аббревіатур, необхідних для вираження тих чи інших понять об'єктивної дійсності” [6, 37], наприклад, *випусковий*, *варене*, *жарене*, *друковане*, *зображуване*, *монтажна* тощо.

Між субстантивованими прикметниками та суфіксальними іменниками на позначення тих же понять виникають відношення словотвірної синонімії. Незважаючи на те, що й іменникові суфікси, й суфікси-флексії субстантивованих прикметників виконують одну й ту ж функцію – служать назвами осіб та предметів, між такими номінаціями у переважній більшості випадків спостерігаються відмінності: або в семантиці, або в сфері вживання, або в частоті використання. Так, О.М. Целковський вбачав відмінність між такими утвореннями в тому, що іменники означають предмет з сукупністю ознак, а субстантивовані прикметники – тільки одну з ознак, втілену в предмет [10, 142].

Л.Б. Перльмуттер вказує на те, що “кожен іменник, утворений від даного прикметника, завжди конкретніший від відповідного субстантивованого прикметника” [Лит. за 6, 40]. Узагальнюючим характером субстантивованих прикметників та дієприкметників зумовлене їх широке використання в прислів'ях та приказках, фразеологізмах, пор.: “Зийде *шите* на *пробите*” (Українське прислів'я); “Гей до мене! Є у мене і *варене* і *печене*: Буде людям, буде й вам” (Л. Глібов); “[Залеський]: Справа у мене до тебе є [Ліана:] Справа? [Залеський:] Ого, як стрепенулася. Видно, добре чуєш, де *смажешим* пахне” (Я. Собко).

Однак субстантивовані прикметники і суфіксальні іменники не завжди відмінні за семантикою. Натомість такі лексеми різняться або сферою вживання, або стилістичним використанням. Суфіксальні

іменники переважно є нейтральними щодо стилістичного забарвлення, тоді як субстантивовані прикметники здебільшого використовуються “з стилістичною настановою – надати опису емоційного відтінку урочистості” [6, 41]. “Саме стилістична диференціація мовлення стає тим імпульсом, який викликає або підсилює процес творення перехідних елементів серед частин мови” [3, 21]. Так, *будівник* є стилістично нейтральним у порівнянні з лексемою *будівничий*: “До праці стали скрізь робітники: і сталевари, і *будівники*” (М. Тарновський); “А *будівничі* просили благословення на відповідальний труд і скріплювали себе духовно постами і молитвами перед і в час роботи” (К. Вагаманюк). Частотою використання різняться, наприклад, пари *робочий-робітник*, *майстровий-майстер*, *майстрова-майстерня*. На думку Д. Г. Гринчишина, субстантивований прикметник *робочий* був активно-вживаним на початку ХХ століття на території тих українських земель, які належали до царської Росії. Ця лексема часто використовувалась у своїх творах письменниками того часу, зокрема Панасом Мирним, М. Коцюбинським, В. Сосюрою та ін.: “Бастувала чугунка, бастували *робочі*” (М. Коцюбинський), “Де хвиля в берег б'є дзвінка, там, де Дніпро гримить і лине, уже поставила турбіни міцна *робочого* рука” (В. Сосюра). Натомість цей субстантив є рідко вживаним у сучасній українській літературній мові, а “панівним щодо використання у цьому значенні є іменник *робітник*” [6, 65].

Досить поширеними на сучасному етапі розвитку мови є субстантивовані прикметники чоловічого роду на означення різних цехів, де відбувається процес виробництва. Однак слід зауважити, що ступінь субстантивациї таких прикметників слабкий, як субстантивовані вони виступають тільки у контексті, пор.: “Я чув, як наш директор у *складальному* пояснював, – обізвався другий *фабзавучник*” (В. Петльований); “З садів над залізницею, Де потяг мчить і пицею... Димок із *цукроварного*, З майстерні чи ливарного Привітно промайне” (В. Гірник), аналогічно *конструкторський*, *модельний* тощо.

Серед лексем на позначення результату дії найчастіше зустрічаються субстантивовані прикметники, утворені на базі дієслів із семантикою приготування їжі, які позначають різні види страв. Такі субстантиви поділяємо на дві групи: до першої належать лексеми, що є загальними назвами, до другої – ті, які є конкретними назвами страв. До загальних назв відносимо *варене*, *жарене*, *смажене*, *пряжене*, вони не мають відповідників – суфіксальних іменників. Субстантивовані прикметники на позначення конкретних страв, здебільшого, корелюють з суфіксальними іменниками з тотожною семантикою; пор. *варена* і *варенуха*: “Страви ж було усякої поварено, була ж горілка, була й *варена*” (Г. Квітка-Основ'яненко); “Як випили *варенухи*, то й загули, як мухи (Номис); *печене* і *печеня*: “Що то за добра страва була! Борц з яловичиною, каша з салом, ще й *печене*, чвертка бараняча” (Г. Квітка-Основ'яненко); “Обід вийшов дуже смачний. Бульйон з пирогами, *печеня* з зайців та баранини”

(З. Гулуб). На думку авторів “Граматика української мови”, “транспозиція, де прикметник виконує функцію іменника, але морфологічно не переходить у категорію іменника, називається синтаксичною субстантивациєю” [2, 140]. Однак ми вважаємо, що у цьому випадку маємо явище морфологічної транспозиції, де засобом вираження виступає конверсія.¹

“Семантичний ступінь переходу дієслова у прикметник вирізняється своєю неоднорідністю, відображаючи неолінійний вияв семантичного віддалення від вихідного дієслова. Модифіковані в семантичному плані віддієслівні прикметники мають у своїй морфемній будові найчастіше такі суфікси, як *-лив-*, *-к-*, *-л-*, *-лн-*, *-уч-*, *-ач-*, *-ущ-*” [4, 145]. Похідні такого типу реалізовані у семантичних позиціях “ознака за дією предмета, який придатний для її виконання” та “ознака суб’єкта за дією, яку він виконує”, пор.: *варкий* “який швидко вариться”, *гнучкий* “який легко згинається, гнеться”, *клейкий* “який прилипає, липке”, *ковкий* “який піддається куванню”, *коткий* “який легко конати”, *плавкий* “який легко плавиться, здатний плавитися”, *стіклий* “який легко піддається спіканню” (з наведених значень бачимо, що змістова структура більшості ад’єктивів, крім загального значення “здатний піддаватись певній дії”, містить конкретизувальну сему “легко” (“швидко”)). В аналізованих віддієслівних прикметниках можна помітити різні семантичні нашарування і видозміни, а також неоднакове набуття якості: *промивний*, *свердлярчий*, *дряпучий*, *дряпливий*, *пробивний*, *видавничий*, *зв’язуючий*, *монтажний*, *твірний*, *дублюючий*, *виробничий*, *продукуючий*, *творчий*, *робочий*, *роботячий*, пор.: *виробничий* “який здійснює виробництво, виготовлення якої-небудь продукції” (*Донбас заслужено користується славою кузні виробничих кадрів* (“Літературна газета”)); *дряпучий* “який дряпається або любить дряпатися” (*Дряпуче кошеня*); *роботячий* “старанний, завзятий у праці” (*Приязлива* [1] *алючка до усюкого, як красна весла, звичайна проти усякого, як павинка, а роботяща, як бджілка* (Г. Квітка-Основ’яненко)).

Таким чином, функціональна транспозиція у парадигмі віддієслівних похідних представлена двома ступенями: морфологічним і семантичним. В кількісному плані в межах похідних субстантивів морфологічний і семантичний ступені представлені майже рівномірно. Серед похідних ад’єктивів більшість реалізують морфологічний ступінь, зокрема пасивні дієприкметники, ад’єктивовані на їх базі прикметники, а також ад’єктиви з суфіксами *-альн-* і *-льн-*, меншою мірою представлені похідні семантичного ступеня, які характеризуються різноманітністю семантичних нашарувань та неоднаковим набуттям якості. Засобами вираження морфологічної транспозиції виступають афіксація та конверсія. Синонімічні суфіксальні іменники та субстантивовані прикметники

¹ Див. також: Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (ствіголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 639.

здебільшого розрізняються семантичними відмінностями, сферою вживання та стилістичним використанням.

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы русского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Львів, 1993. – 336 с.
3. Ващенко В. С. Явище переходу в системі частин мови // Укр. мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 14-22.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 248 с.
6. Гринчишин Д. Г. Явище субстантиваци в українській мові. – К.: Наука, 1965. – 107 с.
7. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об’єкта: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 2003. – 194 с.
8. Лисиченко Л. А. Семантическая структура слова в украинском языке. Полисемия отлагательных имен существительных: Дис... докт. філол. наук. – Харьков, 1977.
9. Лихощерстова Н. Субстантивовані дієприкметники у парадигмі віддієслівних іменників // Наукові записки: Випуск 31. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – С. 42 – 46.
10. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Госучпедиз Мин-ва просвещения РСФСР, 1956. – 511 с.
11. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (ствіголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
12. Хачатурян Н. М. Про роль словотворчого форманта в семантичній структурі похідного прикметника // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 63-66.

The article studies the phenomenon of functional transposition in the sphere of verbal derivatives. Three degrees of the functional transposition – synthetic, morphological and semantic – have been analysed on the material of the verbal nouns and adjectives. It has been traced the relationship between the degrees of transposition and the word-building meanings of the verbal derivatives.

Key words: functional transposition, conversion, the verbal nouns and adjectives, adjectives without nouns, substantive.

УДК 811.161.2'373.611

ББК 81.2 Ук – 2

Інна Беркещук

СТРУКТУРА СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ-НАЗВ МЕТАЛІВ

В статті проаналізовано словотвірну спроможність іменників – назв металів. З’ясовано структурно-семантичні особливості субстантивної, ад’єктивної та вербальної зон словотвірних парадигм вказаної лексико-тематичної групи та особливості їх стилістичного вживання.

Ключові слова: назва металу, субстантив, ад’єктив, вербатив, словотвірна парадигма, словотвірне значення, переносне значення.

Сучасні дослідження зі словотвору все частіше спрямовуються в річище основоцентричної дериватології. До прикметників як твірної бази звертались

В.Пренук; певних груп іменників – З.Валлох, О.Микигін, Р.Бачкур, О.Скварок; дієслів – І.Джочка, П.Пославська. Іменники – назви металів ще не були предметом спеціальних лінгвістичних досліджень в основоцентричній дериватології. Важливість для сучасного словотвору основоцентричного дослідження та відсутність праць про дериваційну потужність українських назв металів зумовлюють актуальність пропонованої розвідки.

Метою дослідження є аналіз семантичної структури відіменникових утворень в сучасній українській мові. Для розв'язання цієї проблеми необхідно укласти конкретні СП іменників на позначення металів та з'ясувати структурно-семантичні особливості СП вказаної тематичної групи субстантивів.

Комплексною класифікувальною одиницею основоцентричної дериватології для встановлення словотвірних потужностей твірних різної частиномовної належності є словотвірна парадигма (СП) – набір похідних від однієї твірної основи на одному ступені деривації.

Словотвірна парадигма назв металів в сучасній українській мові репрезентована трizonною структурою: субстантивна зона, ад'єктивна зона та вербальна зона.

Модифікаційний словотвір субстантивної зони іменників-назв металів є непродуктивним. Він представлений двома семантичними позиціями – збірність та демінутивність.

Засвідчено 2 деривати із СЗ “збірність”. Від іменника – назви металу *залізо* утворено похідні з однаковою семантикою *залізя* (у 1 знач.) та *залізячки*. Для аналізованих десубстантивів характерний розмовний стиль мовлення. Дериватом *залізя* (у 2 знач.) у діалектному мовленні називають кайдани.

Непродуктивною є семантична позиція “демінутивність”. Засвідчено тільки один дериват *золотце*. Репрта назв металів у вказаній семантичній позиції не зреалізували свій дериваційний потенціал. “Відомо, що демінутиви ... утворюються шляхом додання суфіксів до твірних основ. При цьому до лексичного значення твірних слів додається нове лексичне значення “бути меншого розміру в порівнянні з тим, який переважно властивий об'єкту із даною класу”. Тому, обмеження на утворення демінутивів можуть бути обумовлені, по-перше, неможливістю приєднання даного суфікса до даної основи (морфологічний аспект проблеми) і, по-друге, несумісність значення твірного слова з демінутивним смисловим компонентом (семантичний аспект проблеми)” [12, 14]. Досліджуючи закономірності семантики та словотвору демінутивних іменників, М.В.Кравченко зазначає, що “зменшено-емоційна оцінка, яка визначається лексичним значенням мотивуючої основи і семантикою суфіксів, закладена перш за все в самій оцінній лексемі і постійно закріплена за нею в парадигматичі. На синтагматичному рівні реалізуються полісемантичні можливості оцінних суфіксів та суфіксальних лексем” [6, 22], а І.Милославський приходиться до висновків, що “словотвірні значення

“зменшеність” – “збільшеність” поєднуються тільки з тими іменниками, для яких властива сема “розмір” [9, 146]

Мугаційний словотвір іменників – назв металів репрезентований дериватами п'яти семантичних позицій: 1) сполуки (речовини), мотивовані тим, що названо твірним; 2) предмети, мотивовані тим, що названо твірним; 3) особа за відношенням до твірного; 4) приміщення, пов'язані з твірним; 5) процеси, пов'язані з твірним [пор. 4, 9].

В субстантивній зоні семантична позиція “сполуки (речовини), мотивовані тим, що названо твірним” реалізується найбільш активно. Похідні утворюються майже від кожного іменника – назви металу. Утворені деривати позначають назви сполук (речовин) або ж назви солей. Максимальна глибина семантичної позиції сягає 7 дериватів від іменника *хром* (*хромаць*, *хроман*, *хромати*, *хромель*, *храмен*, *хромь*, *хроміт*); п'яти від твірних *германій* та *уран* (*германат*, *германід*, *германій*, *германін*, *германіт*; *уранат*, *уранізм*, *уранів*, *ураніт*, *трансуран*); чотирьох від твірних *алюміній*, *вісмут* (*бісмут*), *платина*, *цинк* (*алюмінат*, *алюмель*, *алюмінід*, *алюмініт*; *вісмутат* (*бісмутат*), *вісмутид*, *вісмутил*, *вісмутит*(*бісмутит*); *платинат*, *платиніт*, *платиноїди*, *платиноз*, *цинкат*, *цинкаліт*, *цинкіт*, *цингамід*).

По три деривати утворюються від іменників *барій* (*бариналія*, *барит*, *баріон*); *ванадій* (*ванадат*, *ванадил*, *ванадит*); *вольфрам* (*вольфрамат*, *вольфраміл*, *вольфраміт*); *нікель* (*нікелат*, *нікелін*, *нікеліт*); *плутоній* (*плутонат*, *плутоніл*, *плутоніт*); *плумбум* (*плумбат*, *плумбід*, *плумбіт*); *титаній* (*титанат*, *титаніл*, *титаніт*); *цирконій* (*циркон*, *цирконат*, *цирконіл*). 8 субстантивів – назв металів продукують по 2 деривати: *берилій* (*берил*, *берилат*); *кальцій* (*кальціатор*, *кальціоз*); *кобальт* (*кобальтат*, *кобальтин*); *лантан* (*лантанід*, *лантаноїди*); *молібден* (*молібдат*, *молібденіт*); *нептуній* (*нептунат*, *нептуніл*); *рутеній* (*рутенат*, *рутеноцен*); *таитаній* (*таитанат*, *таитаніт*). Репрта 12 твірних реалізують по одному похідному іменнику: *літіаз*; *манганівка*; *ніобат*; *панадат*; *полонід*; *празеодимат*, *родизонат*; *стайніт*; *спронціаніт*; *стайн*; *технетат*; *торит*.

Усі деривати є термінами, тому в мовленні вони функціонують лише в галузі хімічної промисловості, зрідка у біологічній та медичній галузях науки. “Вони (хімічні елементи) зберігають і точно передають основний зміст багатослівних найменувань слівів, але прозорі структурою та значенням тільки для спеціалістів” [5, 83-84].

Оскільки вказані деривати в більшості є термінами, то серед них майже не зустрічаються іменники, які мають стилістично обмежене вживання. Із вище проаналізованих дериватів лише один вживається в розмовно-побутовому мовленні – *манганівка* – кристали або водний розчин перманганату калію, що застосовується як антисептик та антидот при отруєннях. Іменником *платиноїди* називають родину із чотирьох споріднених хімічних елементів – Рутенію, Родію, Паладію, Осмію, Ірідію та Платини, а *лантаноїдами* – родину із 15 споріднених хімічних елементів.

Від твірних *нікель*, *сталь* та *платина* продукуються деривати – назви слівів. *Платиніт* – сплав заліза з нікелем; *стайніт* (у 1 знач.) – твердий

сплав для наплавки на леза металорізальних інструментів; (у 2 знач.) скло, яке застосовують для автомобілів, літаків, для скління вітрин; *нікелін* (у 2 знач.) – сплав міді та нікелю.

Семантична позиція “сполуки (речовини), мотивовані тим, що названо твірним” властива великій кількості композитів. Найбільше композитних іменників утворюється за моделлю “іменник + іменник”: *алюмоферит*; *вісмутководень* (*бісмутководень*); *вольфрамборат*; *залізобактерія*; *залізобетон*; *залізобарит* та ін.

Похідне *титанборосилікат* утворене із трьох іменникових основ (“*титан* + *бор* + *силікат*”), а дериват *галійтриглідрид* утворений також від трьох основ: дві основи іменникових та одна числівникова.

Продуктивними є деривати із СЗ “предмети, пов’язані з твірними”. Ця семантична позиція розпадається на ряд тематичних груп: назви посуду, назви грошей, назви рослин, тварин та ін. [пор.4, 10].

Найбільше зафіксовано дериватів, які позначають назви посуду, грошей та інших предметів, які зроблені з певного металу або призначені для транспортування металу. Засвідчено 4 похідні, які мотивовані назвою металу *залізо*: *заліза* (мн.) – (у 1 знач.) кайдани; (у 2 знач.) залізні ґрати; *залізка* (у 1 знач.) – лезо, наконечник, або який-небудь інший предмет, виготовлений із заліза (*залізком* у діалектному мовленні називають праску). *Залізде* – те саме, що *залізка* 1; *залізка* – похідне функціонує в розмовному мовленні та позначає довгасту залізну штабу або взагалі шматок заліза.

Від твірних *срібло* та *мідь* зафіксовано 6 дериватів, 5 з яких мотивовані іменником *срібло* та один – назвою металу *мідь*: *срібник* (у 2 знач.); *срібник* *срібляк*; *срібляк*; *срібляк* (у 2 знач.); *сребренник*. Деривати *срібляк* та *сребренник* вийшли з активного вжитку сучасної української літературної мови. Десубстантивом *срібник* (у 1 знач.) називають першу срібну монету, що її карбували в Київській Русі. Від назви металу *мідь* утворено дериват *мідяк*, який позначає назву мідної монети. Дериват функціонує в розмовному стилі мовлення, і, крім основного значення, набуває переносного, зневажливого. Так називають дрібні гроші (*Дружина, сердобольна дурени, тацягула вранці рубяку. Де рубляка? Носовичок осьдечки. Десять копійок мідяками... А рубляки нема* (А.Крижанівський)).

По одному деривату утворюється від твірних *кальцій* та *золото* із лексико-словотвірним значенням “рослина, пов’язана з твірним”. Від назви металу *кальцій* утворено десубстантив *кальцефіл* (рослина, яка добре розвивається на ґрунтах, багатих на кальцій), а від іменника *золото* та числівника *тисяча* – композит *золототисячник* (за моделлю “іменник + числівник”).

Утворюється лише один дериват із лексико-словотвірним значенням “назва лікарського препарату, мотивована твірним”. Такий іменник засвідчено від назви металу *кальцій* – *кальцекс* (лікарський препарат, до складу якого входить хлорид кальцію).

Утворено невелику кількість похідних іменників, які позначають колір, одиниці виміру. Від твірного *золото* спродуковано поетизми *пазолоть* (*пазолоть*).

Від назви металу *золото* утворено дериват *золотник*¹ – давня одиниця ваги, яка дорівнює 1/96 фунта.

Семантична позиція “особа за відношенням до твірного” є менш продуктивною. Аналізована семантична позиція репрезентована дериватами на позначення людей, які працюють із металами, або добувають їх. Утворено 16 дериватів, які мотивовані 6 твірними. Іменник *золото* продукує похідне *золотар* (у 1 знач.). Утворюється 4 композитних іменники, з яких 2 утворюються за моделлю “іменник + дієслово”, а ще 2 – за моделлю “іменник + іменник”: *золотодобувач*, *золотошукач*; *золотопогощик*, *золотопромисловець* (у 1 знач.). Два останні деривати вийшли з активного вжитку української мови, а дериватом *золотопромисловець* (у 2 знач.) називають робітника, який працює у галузі гірничої промисловості з добування золота. Переносного значення набуває архаїчний іменник *золотар* (у 2 знач.). Так називають того, хто очищує вигрібні ями; асепізатора (– *З п’яних очей на тому тимої я втелощився у вигрібну яму і сидів у лайні по вуха аж до ранку, поки мене не вигребли заїдти “золотари”* (журн. Перець)).

Чимала кількість композитів із назвою особи утворена за моделлю “іменник + дієслово”, де іменником виступає назва сплавів: *сталевар*; *сталеливарник*; *сталеплавильник*; *сталепрокатник*; *сталетотник*. Ці деривати називають особу – робітника, який виплавляє сталь, відливає чи обробляє її способом прокатування та ін.

Від іменника *срібло* продукується дериват *срібляр*, а за моделлю “іменник + дієслово” утворено архаїчний композит *сріблотобець*, який називає особу, що любить гроші, зиск; особу, яка любить мати користь від будь-якої справи.

Від назви металу *мідь* утворено 2 деривати з однаковою семантикою *мідник* та *мідяр*, а від іменника *мосяж* продукується рідковживаний дериват *мосяжистик*. Так називають майстра художніх виробів із мосяжу (латуні). Неспродукованою у аналізованій семантичній позиції є назва сплавів *чавун*. Спродуковано лише один дериват *чавунник*.

Засвідчено три деривати із лексико-словотвірним значенням “приміщення, пов’язані з твірними”. Від твірного *мідь* утворено похідне *мідярня*, а за моделлю “іменник + дієслово” утворено 2 складні іменники з однаковою семантикою, які позначають приміщення, де відливають сталь: *сталеливарня* (“*сталь* + *литити*”); *сталетотня* (“*сталь* + *тотити*”).

Утворюється чимала кількість дериватів із СЗ “процеси, пов’язані з твірними”. Від 6 твірних утворено 7 дериватів. Максимальна глибина аналізованої семантичної позиції сягає 2 похідних від іменника *берилій* – *берилізація* (насичення поверхні металевих виробів берилієм) та *бериліоз* (отруєння металом). Від назв металів *амальгама* (сплав металу з ртуттю) та *кальцій* утворено деривати *амальгамація* (у 1, 2 знач.), *кальцінація*. Засвідчено також складні іменники, що утворені від за моделлю “іменник + іменник”:

кюрітерапія, платинопілія (спец. – спосіб фотографування на солях платини).

Структура ад'єктивної зрми СІ назв металів репрезентована невеликою кількістю СЗ, зокрема: 1) відносність; 2) подібність за предметною ознакою.

Семантична позиція “відносність” реалізована майже кожним твірним іменником – назвою металу. Максимальна глибина семантичної позиції сягає 4 дериватів від твірного *срібло*: *срібний* (у 1, 3-7 знач.) – *сріберний* – *срібряний* – *сріб'яний*; 3 – від твірного *сталь*: *сталевий*; *стальний*; *стальовий*; 2 – від твірних *амальгама*, *калій*, *олово*: *амальгамовий* – *амальгамний*; *калійний* – *калієвий*; *оловий* – *олов'яний* (*олов'яний* – архаїчне утворення). Решта твірних продукують по одному деривату: *актинієвий*, *алюмінієвий*, *барієвий*, *вісмутівий* (*бісмутівий*); *берилієвий* та ін.

Деяким дериватам, крім основного, прямого значення, властиве і переносне. Так, деривату *залізний* властиво три переносних значення. Пор.: 2.перен. Дуже міцний, сильний (*Останові м'язи залізни, суржогові. Він крикнув: – Е-е! Стукав (енергійно) по землі жердиною і ще: – Подавай! Подавай!* (М.Хвильовий)). 3.перен. Який відзначається непохитністю, твердістю; незламний (*Сергеев зблід, дослухаючись до того реву над головою, хоч і удає з себе байдужого, “залізного”* (І.Багряний)). 4.перен. Суворий, різний (*Лунають клятви цирої слова залізни* (Нехода)).

Із лексико-словотвірним значенням “кольору того металу, що названо твірним” вживається ад'єктив *чавунний* (у 2 знач.)

Семантичній позиції “відносність” властива велика кількість композитних утворень. Найбільше композитів – прикметників утворено за моделлю “іменник + іменник”, де переважно сполучаються основи назв двох, рідше – трьох металів чи інших сполук: *алюмоамонієвий*; *алюмокалієвий*; *алюмокобальтмолібденовий*; *алюмокремнієвий*; *алюмонатрієвий*; *алюмокельмолібденовий* та ін. За моделлю “залежний прикметник + іменник” утворюються деривати, які позначають сполучення певного металу з органічними речовинами: *алюмінієорганічний*; *алюмініотермічний*; *берилієорганічний*; *вісмутіорганічний*; *галієорганічний*; *германієорганічний*; *кадмієорганічний*; *калієорганічний* та ін. За моделлю “залежний іменник + дієслово” утворено 16 композитів: *залізоплавильний*; *залізопрокатний*; *залізоробний*; *золотоносний* та ін. (“плавити залізо”; “прокатувати залізо”; “залізо робити”; “золото носити”; “золотом сяти”; “ткати золотом” та ін.).

Деривати *залізоробний* (пов'язаний з виплавленням і обробкою заліза) та *срібнотлюбний* (грошотлюбний; користотлюбний) вийшли з активного вжитку сучасної української літературної мови, а *золотосійний* та *срібносійний* вживаються в поетичному мовленні.

Шляхом поєднання двох іменників – назв металів утворено 7 юкстапозитів, які позначають сполуки металів, що використовуються у промисловості: *ванадій-молібденовий*; *кадмієво-нікелевий*; *ртутно-кварцовий*; *ртутно-цинковий*; *срібно-кадмієвий*; *срібно-цинковий*; *уран-графітовий*.

Деривати із СЗ “відносність” розпадаються на ряд лексико-словотвірних значень: “який містить те, що названо твірним”; “зроблений, виготовлений із

того, на що вказує твірне”. До семантичної структури таких прикметників входить елемент наявності чогось як складової частини або домішки, елемент збільшеності наявного в розмірах, елемент збільшеності наявного в кількісному плані. Ці елементи можуть співіснувати в одному слові [7, 16-17].

Власне семантична позиція “який містить те, що названо твірним” нараховує 57 дериватів. Велика кількість прикметників із цим СЗ утворена за допомогою основи - *вмісний*: *ванадієвмісний*; *вісмутвмісний*; *гальмієвмісний*; *ербієвмісний*; *залізокмісний*; *золотовмісний*; *індієвмісний*; *кадмієвмісний*; *калієвмісний* та ін. З таким же СЗ функціонують і прикметники *ванадієвий*; *вісмутистий*; *вольфрамовий*; *залізистий*; *кобальтовий*; *мідністий* та ін. Із основою - *носний* засвідчено прикметник *залізоносний*.

Щодо семантичних зв'язків у аналізованих словах, то для більшості із дериватів характерне відношення синонімії (*залізистий* – *залізокмісний*; *кобальтовий* – *кобальтовмісний* та ін.).

Чимало похідних зафіксовано із лексико-словотвірним значенням “зроблений, виготовлений з того, на що вказує твірне”. Утворено 41 дериват: *залізний* (у 1 знач.); *крицевий* (у 1 знач.); *латунний*; *мідний* (у 1 знач.); *ніхромовий*; *срібляний* (у 1 знач.); *фехралевий*; *цирконовий*; *чавунний* та ін. Деривати *крицевий* та *мідний* набувають переносних значень. Пор.: *крицевий* – твердий, міцний, як криця (у 3 знач.); *мідний* – кольору міді; червоножовтий. З такими значеннями деривати зафіксовані у реченнях: *Товаришу! Товаришу! Крицевий! Це ж я криць муру важкий вселюдської скорботи в ставях прайдешнього очима пориць* (М.Хвильовий); *Позолотою і мідним листом вигравали Карпати* (Кучер).

Від 10 субстантивів спродуковано по одному деривату із СЗ “подібність за предметною ознакою”: *ванадієвий*; *вісмутистий*; *молібденістий*; *нікелістий*; *олов'яністий*; *рутеністий*; *суржяністий*; *танталістий*; *титаністий*; *цирконістий*.

Вербальна зона СІ іменників аналізованої лексико-тематичної групи фіксує дві семантичні позиції: 1) покривати тим, що названо твірним; 2) набувати предметної ознаки.

Своєрідність дієслівної зони полягає в тому, що реалізація дериваційного значення “покривати тим, що названо твірним” можлива не від усіх іменників, що пов'язано з хімічними можливостями металів бути використаними як покриття якої-небудь поверхні: якщо їх хімічний склад дозволяє використання даного металу в ролі покриття, то, відповідно, і утворюються похідні із таким СЗ.

Максимальна глибина семантичної позиції сягає 2 дериватів. Від твірного *алюміній* продукуються деривати *алюмініювати* – *алюмініувати* (покривати тонким шаром алюмінію); *золото* – *золотити* (у 1 знач.); *позолочувати*; іменник *сталь* продукує вербативи *сталити* та *сталювати* (наносити тонкий шар сталі за допомогою електролізу); від назви металу *цинк* утворено деривати *цинкувати*; *оцинковувати*.

Від 9 іменників – назв металів утворено по одному деривату: *амальгамувати* (у 2 знач.); *бронзувати*; *нікелювати*; *платинувати*; *ртутити*; *свинцювати*; *сріблити* (у 1 знач.); *танталувати*; *хромувати* (у 1 знач.).

Семаантична позиція “набувати предметної ознаки” засвідчена поодинокими утвореннями, зокрема вербативом *олов'янити*: “ставати важким, піби наливаючись оловом; дерев'янити” (*Семен Дудко раптом відчуває, як олов'яниють його ноги, а серце, замираючи, наче стияє свій перестук* (Рибак)).

Отже, найбільш продуктивною у реалізації дериваційного потенціалу найменувань металів є субстантивна й ад'єктивна зони, менш продуктивною – вербальна. Найбільше дериватів утворено від назв *алюміній* (8 дериватів), *висмут* (8 дериватів), *залізо* (9 дериватів), *золото* (10 дериватів), *нікель* (8 дериватів), *срібло* (16 дериватів), *хром* (10 дериватів), *цинк* (8 дериватів). Зовсім не реалізували свій дериваційний потенціал 27 твірних лексем: *америцій*, *бабіт*, *берклій* (*беркелій*), *гадоліній*, *гафній*, *гірчець* (заст.), *гальмій*, *диспрозій*, *дубній*, *ейштейній*, *еквальфрам*, *ekarеній*, *европій*, *індій*, *ітербій*, *курчатовій* (заст.), *кюрії*, *лауренсій*, *менделєєвій*, *нейзильбер*, *осмій*, *пермалой*, *серебро* (*сребро*, заст.), *силумін*, *сільверойд*, *францій*, *цинь* (діал.).

1. Банкур Р.О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин: Дис. ... канд. філол. наук/ Прикарпатський нац-ний ун-тет імені Василя Стефаника – Івано-Франківськ, 2004.
2. Валух З.О. Словотвірна парадигма іменника в українській мові. – Київ-пולтава: АСМІ, 2005. – 356с.
3. Гренук В. В. Український відриксестиміковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208с.
4. Давыдова Н. В. Структура словообразовательных парадигм вещественных существительных в современном русском языке (знаки, металлы, драгоценные камни): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Моск. гос. ун-т. – М., 1989 – 16с.
5. Кажан І.І. Абрєвіатури – назви слівів // Культура слова, випуск 29. – К., 1985. – с.83-85.
6. Кравченко М.В. Уменьшительно-эмоциональные имена существительные в современном русском языке (закономерности семантики, словообразования и функционирования): Автореф. ... канд. филол. наук. – К., 1977. – 25с.
7. Майданчик З. М. Структура відименникових прикметників української, російської та англійської мов (історико-типологічне дослідження): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.14/ Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 1996. – 30с.
8. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Прикарпатський університет ім. В. Стефаника – Івано-Франківськ. – 1998. – 180 с.
9. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Издательство МГУ, 1980. – 296с.
10. Скварок О. Структура словотвірних парадигм іменників – назв одиниць виміру часу// Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Випуск IV. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 143-151.
11. Словник української мови: В 11-ти тт. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
12. Свиридюкова Н.М. Русские деминутивы: проблемы образования и значения // Известия АН. Серия литературы и языка. – 1999. – №2. – С.13-22.

In the article the word- building ability of nouns, which marks the metals, has been analysed. The structure-semantic features of substantive, adjective and verbal zones of word- building paradigms of this lexico-lematic group and features of their stylistic using have been determined.

Key words: name of metals, substantive, adjective, verbative, word- building paradigms, word- building meaning, figurative meaning.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, СЕМАСІОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ

УДК 81'276.3
ББК 81.414.4.6

Іван Думчак

НОМІНАТИВНІ ЗАСОБИ МОЛОДІЖНОГО МОВЛЕННЯ

У статті досліджуються особливості номінативних засобів молодіжного мовлення. Ключові слова: жаргон, сленг, молодіжне мовлення, номінація.

Активне дослідження молодіжного мовлення розпочалося десь наприкінці 80-х – поч. 90-х років минулого століття. Як відомо, до початку перебудови й демократизації суспільства в колишніх радянських республіках, зокрема й в Україні, на дослідження мови й творчості певних соціальних (в тогочасній термінології – асоціальних) груп було накладено табу. Давалося визнавати й те, що культивувався стереотип в наукових студіях – вивчати мову таку, якою вона мусить бути, а не таку, якою вона є. На сьогодні уже є фундаментальні словники жаргону, видані російськими мовознавцями (О.П.Ермакова, Г.А.Земская, Р.И.Розина. Слова, с которыми мы встречались: Толковый словарь русского общего жаргона. Ок. 450 слов. Под общим руководством Р.И.Розиной.– М.: Азбуковник, 1999.– 320с.; В.М.Мокиенко, Т.Г.Никитина. Большой словарь русского жаргона.– СПб.: Норинт, 2000.– 720 с.), польськими й чеськими лінгвістами (К.Śępiński. Słownik tajemnych gwar przesejnych.– London: Puls, 1993, 735s.; Leon Kaczmarek, Tereza Skubalanka, Stanisław Grabias. Słownik gwary studenckiej. – Lublin, 1994; Patrik Ouředník. Šmirbuch jazyka českého. Słownik nekonvenčni čestinz.– Praha, 1998) та аналогічні їм українські лексикографічні доробки (Перший словник українського молодіжного сленгу. Укладач Світлана Пиркало / за ред. Ю.Мосенкіса.– К., 1999; Словник жаргону злочинців. Упорядкування, передмова О.І.Поповченка.– К.: ТОВ “Оберіг”, 1996; Леся Ставицька.– Кероткий словник жаргонної лексики української мови.– К.: Критика, 2003.– 336 с.; Словник сучасного українського сленгу / Упорядник Т.М. Кондрачок.– Харків: Фоліо, 2006.– 350 с.). Лінгвістичний аналіз жаргонної лексики здійснюється здебільшого в мовно-культурному чи соціолінгвальному аспекті [4; 5; 7]. Особливості ж номінативних засобів сленгу дотепер ще не досліджувалися. Тому наша розвідка частково заповнить цю прогалину.

“Жаргон (фр. jargon, першвсню – гнатиша мов, цвиріньканя, незрозуміла мов, від галлю-роман. garrhe – базикати) – один з різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно-забарвленої лексики, синонімічної до слів загальноного вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови” [6, 167]. У нашій статті ми не ставимо завдання з’ясувати питання культури мовлення молоді, розхитування мовного смаку, а звідси, можливо, і спрощення мисленнєвих процесів. Вважаємо, що використання жаргону має насамперед психологічне підрунтя, яке полягає в бажанні молодих людей бути

дотепними, в прагненні вразити співрозмовників свіжістю та яскравістю мовного вираження, уникнути звичних “офіційних” назв, а також відрізнятись від старших (найкраще батьків, педагогів) своєю, іноді утаємниченою мовою. Деякі дослідники вказують на те, що у відкритих групах жаргон – це “колективна гра” (О.Сперсен), у закритих – це також сигнал, що розрізняє “свого” і “чужого”, а іноді засіб конспірації [3, 151]. Вивчення жаргону є одним із завдань соціолінгвістики.

Номінативні жаргонні засоби є експресивними й поліфункціональними. Як відомо, за належністю номінативної одиниці до певного мовного рівня виокремлюють лексичну, словотвірну й синтаксичну номінацію [див. 8, 385]. При лексичній номінації нова назва з'являється в результаті надання вже готовій, певній номінативній одиниці (слову) нової семантичної функції. Результатом словотвірної номінації є створення формальної нової одиниці (простого чи складного слова). Синтаксична номінація представлена розчленованими назвами – стійкими лексикалізованими словосполученнями та синтаксичними конструкціями, функціонально еквівалентними слову. Зрідка зараховують до синтаксичної номінації предикативні утворення, які використовуються здебільшого в ономастиці (“Хіба режуть воли, як ясла повні”, “Ще не вмерла Україна” і т. ін.).

Окремого розгляду заслуговують запозичення як продуктивні номінативні засоби у молодіжному мовленні.

Лексична номінація. Серед похідних слів, що є результатом лексичної номінації, простежується, як правило, внутрішній зв'язок нового значення з попереднім. Однак іноді буває так, що подібного зв'язку між первинним і вторинним значенням виявити не можна. Іншими словами, вторинне значення може бути похідним від первинного і непохідним. За наявності / відсутності залежності вторинного значення від первинного ми будемо розрізняти номінації внутрішньо мотивовані і внутрішньо не мотивовані.

Доцільним, на нашу думку, задля глибшого розуміння природи створення *внутрішньо мотивованих* номінацій буде використання парадигматичних і синтагматичних відношень. Так, найпоширенішим прикладом парадигматично зумовлених семантичних змін є метафора; у лексико-семантичних змінах, зумовлених синтагматично, виділяють метонімію.

Метафора будується на міжпарадигматичних зв'язках слів і в ономасіологічному аспекті є “представленням використання одного слова замість іншого, що належить іншій лексико-семантичній парадигмі, але володіє спільним з першим словом семантичним елементом – диференційною чи конотативною семою. У семасіологічному ж аспекті метафора представляє собою заміну архісеми при збереженні диференційної семи або з перетворенням конотативної семи в диференційну [2, 59–60]. Використання метафори є дуже поширеним засобом у жаргонних номінаціях, наприклад: *екватор* – середина навчання у вищому навчальному закладі, *шухляда* – щелепа, *апендицит* (жарт.) – додаток до документа, *хвіст* – академзаборгованість, *локатор* – вухо, *колесо* – чоботи, *взуття*, *зелень* –

валюта, долари США, *валути* – необ'єктивно оцінювати знання студентів на екзамені, виставляючи незадовільну оцінку, *батюшка* (ірон.) – дільничний міліціонер, *бакон* – 1) великі жіпочі груди; 2) зад, сідниці, *абажур* – презерватив, *бінокль* – окуляри, *пописати* – порізати що-небудь, кого-небудь, *ветеран* (від лат. *veteranus* – випробуваний, досвідчений) – неоліторазово судима людина, *нафтаїн* – немодний, несучасний твір мистецтва, *паспорт* – обличчя, *ящик* – телевізор. Як показують наведені приклади чимало новотворів стилістично марковані іронічним підтекстом або експресивним забарвленням.

На синтагматичні відношення слів зорієнтований такий номінативний спосіб, як метонімія. З ономасіологічного погляду “метонімія представляє заміну одного слова іншим, що знаходиться або може знаходитися в синтагматичному, контекстному зв'язку з першим” [2, 62], іншими словами, форма мовної одиниці переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності. Напр.: *скатертшина* – стіл, *Даун* (дурня некмітлива людина) – хвороба Дауна, *піжми Буша* – курячі стегенця, імпортовані із США (вперше їх стали завозити в Україну із США, коли Президентом цієї країни був Джордж Буш Старший), *дистрибутор* – організатор пиятики, *венера* – венеричне захворювання.

Оригінально використовуються в молодіжному мовленні власні імена як номінативні засоби. У мовознавстві на позначення таких процесів використовується термін “антономазія”¹. Пор.: *роксолана* – українка як об'єкт купівлі-продажу в секс-індустрії, *мауглі* – учитель фізкультури, *лариса* – їжа, яку беруть шахтарі із собою з дому, *сидір* – 1) ліврієк; 2) крим. мішок з харчами, речами, *альбіна* – жінка, яка торгує самогонкою, *вася* – хлопчик, *ніна* – повія, *грушевський* – купюра вартістю 50 грн (і рошований знак із зображенням М. Грушевського). Деякі назви з'явилися в результаті метонімічних перенесень і суфіксальної деривації. Напр.: *тарасик* – купюра вартістю 100 грн (на стогривневій грошовій банкноті зображений Тарас Шевченко), *мазепка* – купюра вартістю 10 грн (на цій банкноті зображений І. Мазепа), *васильок* (жарт.-ірон.) – незайманий хлопчик (утворене від твірного *Вася*, що означає хлопчик). Здебільшого вживання антропонімів у функції апелювативів має псіхоративний характер.

У *внутрішньо не мотивованих* номінаціях початковий і кінцевий етапи семантичної еволюції між собою не зв'язані. Прикладами таких змін є фонетична мімікрія, тобто заміна слова або його частини паронімом. “І При цьому, як зазначає Леся Ставицька, внутрішня форма та звуковий образ певного слова трансформуються у таку загальну чи власну назву, що передає самостійне лексичне значення, досить віддалене від лексично-звукового

¹ Антономазія, антономасія – троп, що полягає в заміні прямої назви особи іншою 1) загальною – власною назвою з міфології, історії, літератури тощо (лопухави замість зайчак, зайцямілик), власної – загальною назвою на основі асоціацій переважно метонімічного характеру (Камієнур – І.Я. Франко) [6, 29].

аналога, від якого відштовхується мовець” (4, 222), пор.: труба, тапочки – безвихідна ситуація, крах, невдача, тренер (жарт) – пляшка з алкоголем, що розливається в даний момент, шпора – шпарталка, цитерони – великі жіночі груди.

Фонетичну мімікрію активно поповнює комп'ютерний сленг. У багатьох випадках звукова форма іншомовних слів накладається на українські звукові відповідники, що створює здебільшого жартливо-іронічний підтекст, пор.: аборт (комп. жарт.) – аварійне завершення програми (ABnORmal Termination), астма (комп. жарт.) – мова програмування, алкоголік (комп.) – програміст на мові Алгол, босяк (комп.) – програміст на мові Basic. На думку Лесі Ставицької, “надання іноземному слову української форми адаптує запозичення, а українська форма легше запам'ятовується, набуває образно-емоційних обертонів, а прийом є дієвим засобом продукування мовної гри” (4, 222).

Найважливішу роль в системі номінативних засобів виконує словотвірна номінація. Вона пов'язана зі створенням формально нової номінативної одиниці – ціліснооформленого слова – на основі вже наявних мовних утворень. Словотвірна номінація представлена деривацією (утворення похідного внаслідок певної формальної операції над одним словом) та композицією (операції над двома (або більше) словами або основами).

Деривація здійснюється за допомогою суфіксації на основі одного слова і словосполучення (суфіксальна універбація). Значна група суфіксальних похідних утворена від твірного слова за допомогою емоційно забарвлених суфіксів, напр.: бізуюк – обхідний листок, направлення для складання академзаборгованості, сивак – алкоголік, п'яниця, совок (ірон., зневажл.) – радянська (рос. советский) людина, вжикалка (жарт.-ір.) – матричний принтер, відак (відик, відек) – відеоманітофон, дирик – директор, баксюк (баксик) – долар США, абраша (ірон.) – еврей, алкаш (алкашуга, алкашист, алкашистого) – алкоголік, викидайю – швейцар у барі, охоронець на дискотечі, закусон – закуска до спиртного, дозняк – доза наркотику, кучмак (кучумію) – экс-Президент України Л. Кучма, алгеброїд (жарт.-ірон.) – учитель алгебри та геометрії.

Деривація на основі словосполучення представлена універбацією (від лат. unus verbum – одне слово) – надзвичайно продуктивним в усному мовленні номінативним процесом [дет. див. 1]. Універбація спрямована на усунення суперечності між єдністю поняття і розчленованістю позначення. Тому декількаслівні (здебільшого двослівні) найменування зазнають формального перетворення, не враховуючи при цьому інформативності. Найчастіше стягнення стійких аналітичних назв відбувається за допомогою суфіксальної (нульсуфіксальної) універбації. Напр.: читалка – читальний зал, куржак – курсова робота, заліковка – залікова книжка, академка – академічна відпустка, Маріінка – Маріїнський палац, депресняк – депресивний стан, білка (білишка, білочка, білуга)(жарт.) – біла гарячка, сороківка – сорок років, морзетка – азбука Морзе, спальник – спальний район міста, наївняк (жарт.) – наїва людина, сольник – сольний концерт естрадного артиста, сухар (сухарик)

– сухе вино, бетонка – панельний (бетонний) будинок, Бесарабка – Бесарабська площа, ринок, індіоха – індійські коноплі. Деякі похідні цього зразка можуть утворюватися поєднанням абрєвіатури і суфікса -к(а): беемвешка – автомобіль БМВ (BMW), беемпешка – 1) комп. графічний файл, 2) бойова машина піхоти (БМП). Близькі до суфіксальних універбів похідні, утворені усиченням основи прикметника, який виконує роль означення в стійкій складеній назві – нульсуфіксальні деривати. Напр.: лаба – лабораторна робота, бухенвальд (жарт.-ірон. назва студентської їдальні) – крим. бухенвальдський пайок (бідний, злидений обід), ватман – ватманський папір, Курили – Курильські острови.

Ще одним активним номінативним засобом у молодіжному мовленні є усичення кінця слова чи основи. Напр.: маг – магнітофон, прапор – прапорщик, азер (айзер) – азербайджанець, абітура – абітурієнти. Наведені номінації є прикладами стилістичної модифікації абрєвіатурного зразка. На відміну від нульсуфіксальних похідних, твірною базою яких є стійке словосполучення, усичення з'являються на основі елімінації мотивувального слова.

Композиція представлена у молодіжному номінативному арсеналі основоскладанням: кучмовоз – двоколісний возик середнього розміру для перевезення пакунків з олягом, речами, дальнобійник – водій дальніх рейсів на вантажівці (слово ж “дальнобійниця” за аналогією до словотворчих моделей мало б називати “дружину дальнобійника”, однак позначає в жаргоні “повію, яка обслуговує водіїв дальніх рейсів на певній ділянці траси”), гол-компанія – весела компанія, автопілот – здатність контролювати себе у стані сильного алкогольного сп'яніння; зрілка деабрєвіацією (нове розшифрування абрєвіатури), напр.: ведеєнха (рос. ВДНХ – виставка досяжених народного хозяйства) – місце, де продають старі речі, товари, Бі-Бі-Сі – баба бабі сказала (непалійське джерело інформації).

Малопродуктивним номінативним засобом у молодіжному мовленні є контамінація (лат. contaminatio – змішування, зіткнення) – “схрещення двох мовних одиниць, які, перебуваючи в паралігматичних і рідше сингазматичних відношеннях між собою, одночасно стівають у свідомості мовця при потребі позначення певного поняття чи ситуації і внаслідок цього перетітаються або тісно поєднуються в межах однієї новоутвореної одиниці.” [6, 250]. Пор.: алканавт, алконавт – алкоголік (алкоголік+космонавт), сексодром – ліжко (секс+аеродром), секретутка (ірон.) – молада, гарна секретарка (секретарка+проститутка), пішкарус – ходіння пішки (пішки+автобус марки “Ікарус”, пор. ще: прийти, прибути на пішкарусі – прийти пішки)² У поданих номінаціях простежується саркастично-іронічне забарвлення.

² Ми не погоджуємося з думкою Л.Ставицької, яка пояснює творення слова пішкарус за участю літійського суфікса -єс [див. 5, 221].

Основним засобом синтаксичної номінації, як уже зазначалося вище, є стійкі словосполучення – неоднослівні, розчленовані, складені, аналігічні назви. Стейкі словосполучення, називаючи предмет, описують його у формі стислої дефініції, в якій родовий субстантивований компонент відіграє роль ідентифікаційного члена, а видовий атрибутивний – диференційного. Активність творення розчленованих комплексних найменувань пов'язана із „прозорою” ясною мотивацією позначення, пор. напр.: *залікова книжка, двоствольна рушниця, філологічний факультет, швидкий поїзд* тощо.

Стейкі словосполучення як номінативні одиниці лексикалізуються, тобто перетворюються у відтворені, а не заново створювані одиниці мови і функціонують як еквіваленти слова, їм притаманна семантична цілісність, стійкість структури, визначений певний порядок компонентів. У молодіжному мовленні в стійких словосполученнях семантика стрижневого слова метафоризується або набуває іронії чи вульгарного гротеску. Напр.: *злізти (злизати) з голки* (нарк.) – перестати вводити собі наркотики, *посадити (саджати) на голку* – внутрішньовенно вводити собі наркотики, *бабки відбити* (крим.) – повернути борг, *баки забивати* (крим.) – відволікати увагу розмовою; 2) *брехати, вводити в оману, їсти баланду* – перебувати у в'язниці, бути засудженим, *мертві бджоли* – безвихідь; *крах, кінець, увімкнути (амикати) лічильник* (крим.) – призначити комусь строк виплати певної суми з попередженням, що в разі несплати вчасно боргу сума буде збільшуватися у призначеній позичальником прогресії.

Запозичення є доволі продуктивним номінативним засобом у молодіжному мовленні. Запозиченнями є найчастіше морфеми, слова, зрідка фразеологізми, перенесені з однієї мови в іншу. З часом форма запозиченого слова, морфемні пристосовується до системи мови, яка їх запозичила. Яскравим підтвердженням цьому є слова на зразок *рагулісимо* (← *рагуль*) (найвищий ступінь дурості), *рогатиссимо* (← *рогатий*) (провінціал, некультурна, малоосвічена людина), *кльовіссимо* (← *кльово*) (вираження схвалення, захоплення). Як відомо, запозичена морфема *-issimo* (напр. італ. *fortissimo, bravissimo*) передає значення вияву найвищої ознаки (пор. *fortissimo* – дуже голосно (букв. найсильніший), *bravissimo* – вигук найвищої міри схвалення, захоплення (якнайкраще, чудово)). У наведених вище сленгових словах запозичена морфема приєднується уже до власних твірних основ.

Запозичення у формі вкраплення представлено такими словами: *аріаідерчі* (до побачення), *крейзі* – психічно неврівноважена людина, божевільний (англ. *crazy* – божевільний), *дрінк* – алкогольний напій (англ. *drink* – напій), *бамбетель* – 1) ліжко; 2) задні сидіння в автобусі (нім. *Bankbettel* – меблі, які розсуваються для спання і складаються для сидіння), *фікса* – зубний протез, золота коронка (від нім. *argo Fuchs* – золото; вимова на їдиш [fiks]). Деякі запозичені слова видозмінюють свою форму в результаті приєднання до них питомих афіксів, напр.: *чувак* (циг. *чхава*) – хлопець, юнак (не циган), *ьорлфрендка* – дівчина, подруга, *пижик* – мікроавтобус марки

“Пежо”, *пентюх* – комп'ютер Пентіум, *авік* (коми.) – файл із розширенням AVI (відеофайл для WINDOWS).

Проведене дослідження засвідчило, що для творення жаргонних лексичних одиниць використовуються в основному ті ж номінативні засоби, що й у літературній мові. Однак прикметною ознакою жаргонних номінацій є їх конотативна, експресивна, оцінна функції. Існують також специфічні сленгові номінативні засоби, які відсутні або малопоширені в кодифікованому слововживанні. Це, зокрема, антонімізм, фонетична мімікрія, стилістична модифікація, деаббревіація, суфіксальна універбація. Різномісні дослідження специфіки молодіжного мовлення допоможуть повно представити українську мовну палітру.

1. Думчак І.М. Універбація в українській мові. Автореферат дисертації ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 1998. – 18 с.
2. Журавльєв А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С. 45–103.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Штепель В.А. Арготизм, жаргон, сленг: социальная дифференциация украинской мовы. – К.: Критика, 2005. – 464 с.
5. Стрижач Світлана. Речевая конвергенция в молодежном дискурсе // Семантика мови і тексту. Збірник статей VIII Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 474–477.
6. Українська мова. Енциклопедія. – К.: “Укр. енцикл.”, 2000. – 752 с.
7. Штепель Н.О. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп. Автореферат дисертації ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 18 с.

The peculiarities of nominative means of the youth language are investigated.
Key words: jargon, slang, the language of youth, nomination/

УДК 81'276
 ББК 81.414.4.6

Віра Штепель

МЕТОНІМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В СЕМАНТЕМАХ НЕПОХІДНИХ НАЗВ РОСЛИН

У статті розглядається типологія метонімічних інтравербальних відношень флоралексем шляхом виведення їх семантичних і семних моделей. Дослідження мотиваційних зв'язків між семемами назв рослин засвідчило, що в кількісному відношенні й за рівнем регулярності найбільш важливим типом асоціативно-дериваційних зв'язків є метонімія.

Ключові слова: метонімія, семема, семантика, полісемія.

У зв'язку із посиленою увагою сучасної лінгвістики до змістового боку мовних знаків актуальною є проблема вивчення семантичних відношень у різних лексичних парадигмах: лексико-семантичній групі, багатозначних словах, у синонімічному ряді, антонімічній парі тощо [5; 6; 2; 4; 7; 11].

Мета даної статті – розглянути один із видів семантичних зв'язків, які утворюють смислову структуру багатозначних непохідних назв рослин – метонімічні відношення. Для цього виведено моделі дериваційно-мотиваційних відношень, в основу яких покладено зв'язки між реаліями дійсності, позначеними семемами (тематичні моделі) й семні моделі, виділені внаслідок компонентного аналізу ЛСВ флороназв.

М.В.Нікітін визначає два основні типи смислових зв'язків між значеннями слів – імплікаційні та класифікаційні. Якщо імплікаційні відношення є “аналогом реальних зв'язків сутностей об'єктивного світу, їх взаємодій і залежностей” [6, 67], то класифікаційні відношення є наслідком інтелектуальної суб'єктивної систематизації мовцями різноманітних явищ дійсності. На відміну від імплікаційних зв'язків, у цьому випадку відношення між сутностями встановлюються лише у свідомості носіїв мови (в реальній дійсності вони відсутні) на основі спільності ознак реалій світу. Результатом імплікаційних зв'язків є метонімія, а класифікаційних – гіперонімія та метафора [6, 67 – 70].

Метонімія – тип семантичних змін і полісемії, який полягає в перенесенні найменування на основі відношення суміжності в просторі або часі між реаліями дійсності. Вона репрезентована певними типами здебільшого повторюваних семантичних відношень, на основі яких можна вивести узагальнені формули (моделі) метонімічних зв'язків ЛСВ у структурі полісемантів. У семантемах непохідних багатозначних флороназв виявлено 23 такі метонімічні моделі:

1. *Рослина* → її *плід*. За даним типом епідигматичних зв'язків утворено 57% метонімічних значень. Вони виявляються в семантичній структурі слів *помідор* 1 – 2, *баклажан* 1 – 2, *розмари* 2 – 3¹ та ін. Наприклад: *помідор* – 1 “однорічна овочева рослина родини пасльонових з переважно червоними або жовтими їстівними плодами” → 2 “соковитий плід цієї рослини” [10, Т.VII, 123].

2. *Рослина* → її *квітка* (4,8%; *бульденеж* 1 – 2, *хризантема* 1 – 2, *гранат* 1 – 2 та ін.): *хризантема* – 1 “декоративна рослина родини складноцвітих з розкішними махровими суцвіттями різноманітного забарвлення” → 2 “квітка цієї рослини” [10, Т.XII, 144].

3. *Рослина* → *частина її квітки* (0,5%): *артишок* – 1 “багаторічна городня рослина з їстівними м'ясистими квітковими головками й великим пірчастим листям” → 2 “м'ясиста частина квітки цієї рослини, яку використовують як їжу” [10, Т.I, 63].

4. *Рослина* → її *суцвіття* (0,5%): *реп'ях* – 1 “бур'ян родини складноцвітих з чіпким суцвіттям із колочками” → 2 “колоча чіпка головка, суцвіття цієї рослини” [10, Т.VIII, 512].

¹ Цифрами позначено семми слів.

5. *Рослина* → її *деревина* (1,6%; *берека* 1 – 2, *платан* 1 – 2 і *тис* 1 – 2): *берека* – 1 “листяне дерево, що використовується в захисних лісонасадженнях” → 2 “цінна промислова деревина цього дерева” [10, Т.I, 160].

6. *Рослина* → її *колочка* (1,1%; *терн* 1 – 3 і *тереп* 1 – 3): *тереп* – 1 “колючий кущ родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солонким присмаком” → 3 “окрема колочка, шпичка такої або іншої колочної рослини” [10, Т.X, 85].

У третьому значенні флороназви *тереп* виділяємо дві синонімічні архісеми – “колочка” і “шпичка”. Це не утруднює віднесення реалії дійсності, позначеної даним ЛСВ, до тематичної сфери “частина рослини”. Слід зауважити, що такі випадки є непоодинокими. Однак у окремих словникових дефініціях семем подається кілька (здебільшого дві) родосем, які не перебувають між собою у синонімічних відношеннях (наприклад, *перець* 1 – “овочева напівкущова рослина, а також її пряні плоди, що мають вигляд зернят із гирким смаком і пряним запахом, що вживаються як приправа” [10, Т.VI, 318]). Очевидно, це пояснюється недоглядом лексикографів, оскільки одна і та ж семема не може позначати різні реалії дійсності й друга родосема мала би стати основою відтінку значення чи іншого ЛСВ, або ж тлумачення наведеної вище семми слова *перець* повинно мати такий вигляд: “овочева напівкущова рослина, яка має пряні плоди у вигляді зернят із гирким смаком і пряним запахом, що вживаються як приправа”. Це стосується й випадків типу *ожинка* 1 – “зменш.- пестл. до ожина” [10, Т.V, 648] (коли *ожина* – 1 “багаторічна кущова або напівкущова колоча рослина з дугоподібними гілками та їстівними плодами” та 2 “ягоди цієї рослини чорно-сірого кольору” [10, Т.V, 648]) і т. ін. Тому при виведенні тематичних і семних моделей надалі братимемо до уваги тільки першу архісему подібних дефініцій (*перець* 1 – “рослина”, *ожинка* 1 – “рослина”), іншу ж розглядатимемо як видовий компонент значення (видосеми “плід” у семантичній структурі ЛСВ *перець* 1 і *ожинка* 1).

7. *Рослина* → її *кора* (0,5%): *цинамон* – 1 “невелике південне дерево або кущ родини лаврових з цупкими шкірястими листками і дрібними квіточками, зібраними у волоті; коричне дерево” → 2 “кора цього дерева” [10, Т.XI, 215].

8. *Рослина* → *харчовий продукт, виготовлений із неї* (8,1%; *шпинат* 1 – 2, *аліготе* 1 – 2, *руа* 1 – 2 та ін.): *аліготе* – 1 “сорт винограду, який використовують для виготовлення білих столових вин і коньяків” → 2 “назва вина з цього сорту винограду” [10, Т.XI, 665].

9. *Рослина* → *речовина, виготовлена з неї* (2,7%; *дуб* 1 – 3, *нард* 1 – 2, *саггал* 1 – 2 та ін.): *дуб* – 1 “багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами-жолудями” → 3 “речовина, що використовується для вичинки шкіри” [10, Т. II, 428].

10. *Рослина* → *сировина, виготовлена з неї* (6,6%; *дерево* 1 – 2, *шафран* 1 – 2, *коноплі* 1 – 2 та ін.): *коноплі* – 1 “однорічні трав'янисті

рослини, зі стебел яких виготовляють прядиво, а з насіння видобувають олію" → 2 "виготовлене на прядиво волокно цієї рослини" [10, Т.IV, 263].

11. *Рослина* → *ліки, виготовлені з неї* (3,2%; *дигіталіс* 1 – 2, *арніка* 1 – 2 та ін.): *дигіталіс* – 1 "трав'яниста лікарська рослина з квітами, схожими на наперсток; настій з її листків використовують за хворіб серця" → 2 "лікувальний препарат для хворих на серце, настій з листя цієї рослини" [10, Т.II, 273].

12. *Рослина* → *сигара, виготовлена з неї* (0,5%): *гавана* – 1 "сорт тютюну" → 2 "сигара з цього тютюну" [10, Т.II, 8].

13. *Рослина* → *засіб пересування, виготовлений із неї* (0,5%): *дуб* – 1 "багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами-жолудями" → 2 "великий човен, видовбаний з суцільного дерева (переважно дуба) або зроблений з дощок" [10, Т.II, 428].

14. *Рослина* → *парфуми, виготовлені з неї* (1,1%; *лаванда* 1 – 2 і *пачулі* 1 – 2): *пачулі* – 1 "багаторічна тропічна напівчагарникова рослина з пахучим листям і гілками; використовується в парфумерії" → 2 "духи з ефірного масла, що добувається з листя і гілок цієї рослини" [10, Т.VI, 104].

15. *Рослина* → *олія, виготовлена з неї* (1,6%; *олива* 1 – 2, *сафлор* 1 – 3 і *рицина* 1 – 2): *олива* – 1 "вічнозелена субтропічна рослина родини маслинових з їстівними плодами, з яких одержують харчову і технічну олію; маслина" → 2 "нижчий гатунок олії, який добувається з плодів цього дерева гарячим пресуванням і використовується для освітлення (перев. у лампадах), для змашування чого-небудь і т. ін." [10, Т.V, 688].

16. *Рослина* → *барвник, виготовлений із неї* (2,2%; *фернамбук* 1 – 2, *індіго* 1 – 2, *сантал* 1 – 3 і *сафлор* 1 – 2): *фернамбук* – 1 "бразильське дерево родини бобових із твердим жовто-червоною цінною деревиною, яка під час висихання стає темно-червоною; червоний сантал" → 2 "червона фарба, яку добувають із цього дерева" [10, Т.X, 578].

17. *Рослина* → *площа, де вона росте (або її вирощують)* (2,2%; *сосна* 1 – 2, *яліна* 1 – 2, *жито* 1 – 3 і *просо* 1 – 3): *сосна* – 1 "вічнозелене хвойне дерево, переважно з прямим високим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками, або такі дерева в сукупності" → 2 "сосновий гай, ліс; сосняк" [10, Т.IX, 469].

18. *Рослина* → *ї зарості* (1,6%; *шелюга* 1 – 2, *лоза* 1 – 2 і *ліщина* 1 – 2): *шелюга* – 1 "верба гостролиста" → 2 "зарості верби гостролистої" [10, Т.XI, 438].

19. *Група рослин* → *ліки, виготовлені з них* (0,5%): *зілля* 1 ("різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини") → 2 ("навар або

настій з деяких рослин, який використовується в народній медицині") [10, Т.III, 573].

20. *Плід рослини* → *харчовий продукт, виготовлений із нього* (1,1%; *кофе* 2 – 3 і *кава* 2 – 3): *кава* – 2 "насіння цього дерева або порошок із цього насіння" → 3 "поживний напій (з цукром, часто також з молоком чи вершками) із цього порошку" [10, Т.IV, 65].

21. *Харчовий продукт* → *інший харчовий продукт, виготовлений із нього* (1,1%; *какао* 2 – 3 і *чай* 2 – 3): *какао* – 2 "порошок із насіння цього дерева" → 3 "поживний напій із цього порошку, приготовлений із цукром і молоком" [10, Т.IV, 73].

22. *Харчовий продукт* → *определена дія, пов'язана з ним* (0,5%): *чай* – 3 "ароматний напій (переважно гарячий), настояний на листі цієї рослини" → 4 "те саме, що чаювання" [10, Т.XI, 264].

23. *Харчовий продукт* → *стан, викликаний ним* (0,5%): *хміль* – 2 "який-небудь п'яний напій" → 3 "стан сп'яніння від дії п'яних напоїв" [10, Т.XI, 97].

Як уже відзначалося, в основу виділення вище моделей лягли відношення між самими об'єктами дійсності. Однак механізм здійснення актів семантичної деривації найчіткіше простежується на семному рівні. Моделювання утворення похідних значень за допомогою компонентного аналізу дає змогу простежити наявні зв'язки між семемами і з'ясувати, які саме семантичні ознаки підтримують, поряд із формативом, існування асоціативно-дериваційних відношень між значеннями полісемантів у свідомості людини.

У побудові семних моделей внутрішньослівної деривації використано термінологію, розроблену вченими, які займалися компонентним аналізом слів. Так, поняття "семізація" і "десемізація" вперше були введені для опису процесів утворення дериватів І.І.Коваликом [3]. Терміни "заміна родосеми", "диференційна сема", "імплікація семи" тощо зустрічаються в працях Л.О.Кудрявцевої [4, 62 – 124], І.А.Самойлової [9, 41 – 105], М.В.Нікітіна [6], Ю.Д.Апресяна [1, 178 – 179] та ін.

Терміном "імплікація семи" позначено здатність однієї семи передбачати іншу (інші) семантичні ознаки. Наприклад, сема "приправа" імплікує імпліцитні (потенційні або приховані) семантичні компоненти – "запашний", "духмянний", "пряний", "гострий" тощо. Заміна однієї семи іншою (маємо на увазі не родові семантичні ознаки) можлива тоді, коли вони перебувають у відношеннях корезіяції ("абстрактна назва" – "конкретна назва", "чоловічий рід" – "середній рід", "доконаний вид" – "недоконаний вид", "обмежена сфера вживання" – "необмежена сфера вживання" тощо). Збереження видосеми відбувається за умови переходу її в диференційну ознаку похідного ЛСВ. Появу в похідному значенні якісно нової семи позначено терміном "семізація" (накладання, напластування семантичної ознаки), а втрагу семи – "десемізація" (зіпання семантичної ознаки). Заміна родосеми твірною ЛСВ у похідному значенні в процесі

¹ Тут і далі в тематичних моделях слово *група* вживаємо в значенні "сукупність предметів, речовин, явищ і т. ін., внутрішньо об'єднаних на основі спільності, подібності властивостей, ознак і т. ін." [10, Т.II, 182].

метонімізації полягає в зміні предметної віднесеності результативного значення (“рослина” – “тканина”, “харчовий продукт” – “стан, викликаний ним”, “група рослин” – “ліки, виготовлені з них” тощо).

У семних моделях групування сем здійснюємо на основі класифікації компонентної побудови семантики слова Л.А.Пелешейченко, за якою виділяють семантичні ознаки денотативно-сигніфікативного, конотативного, граматичного та соціолінгвістичного макрокомпонентів [8].

Денотативно-сигніфікативний макрокомпонент об'єднує родові, інтегральні семи (архісеми, гіперсеми) та окремі видові, диференційні семантичні ознаки (гіпосеми), які є змістовим ядром лексичного значення й визначають позначуваний ними клас денотатів, а також імпліцитні семантичні ознаки. Вони містять основну інформацію про реалію дійсності та поняття, яке їй відповідає.

Конотативний макрокомпонент¹ репрезентує інформацію про відношення мовця до певної реалії (оцінка й почуття), асоціації, пов'язані з нею тощо й включає блоки емотивних (почуття людини, які викликає предмет чи явище: презирство, радість, ненависть, любов і т. д.), раціонально-оцінних (суспільне визнання реалії як позитивної чи негативної: корисний – “добре”, отруйний – “погано” та ін.) емоційно-оцінних (схвалення або несхвалення певної реалії на емоційному рівні; позитивна або негативна оцінка), соціокультурних (соціокультурні особливості предмета чи явища: калина – “символ України”), асоціативно-образних (про людину як мімозу – “вразлива”), наочно-образних (про людину як печерицю – “товста”, “присадкувата”) й асоціативних² (ялинка – “Новий рік”) сем. Вони можуть виступати як видовими, так і імпліцитними семантичними ознаками.

Також у значенні слова виділяють граматичний макрокомпонент, що включає блоки сем граматичного порядку (“чоловічий рід”, “жіночий рід”, “середній рід”, “доконаний вид”, “недоконаний вид”, “істота”, “неістота” тощо) й соціолінгвістичний макрокомпонент, семи якого містять інформацію про зв'язок між лінгвальними та екстралінгвальними факторами, зокрема стилістична маркованість слова, належність його до активного чи пасивного складу лексики, сфера розповсюдження тощо (семи “обмежена сфера вживання”, “необмежена сфера вживання”, “розмовний стиль мовлення” і т. ін.) [8, 13–21].

На семантичному рівні механізм метонімізації ґрунтується на заміні однієї архісеми іншою, коли вихідне значення індукує гіперсеми похідного ЛСВ, а само стає його гіпосемою (в окремих випадках – потенційною частиною значення). Тому архісема твірного значення не зникає, а

¹ У даному випадку поняття конотації вживається в широкому значенні, тому під конотативними семми розуміють такі семми, які несуть інформацію про всі супроводжувальні характеристики слова.

² Термін “асоціативна сема”, уведений Л.А.Пелешейченко, вважаємо умовним, оскільки й інші семми конотативного макрокомпонента мають асоціативну природу.

трансформується в диференційний компонент нової семми або, іноді, переходить у розряд імпліцитних сем. При метонімізації, як і при інших видах семотворення, можливими є зміни в граматичному та соціолінгвістичному макрокомпонентах.

Аналіз механізмів утворення метонімічних значень у структурі полісемічних назв рослин показує, що в 43,4% випадків родосема похідного значення виникає внаслідок переходу видосеми твірного ЛСВ у архісеми результативної одиниці:

1. Видосема1 → родосема2 + родосема1 → видосема2 + *видосема1 → видосема2 + видосема1 ∩ видосема2 + *імпліцитна сема1 → видосема2 + *видосема1 → імпліцитна сема2 + граматична сема1 → граматична сема2 + *заміна граматичної семми1 граматичною семмою2 + *семізація граматичної семми2 + *десемізація граматичної семми1 + соціолінгвістична сема1 → соціолінгвістична сема2 + *заміна соціолінгвістичної семми1 соціолінгвістичною семмою2 + *семізація соціолінгвістичної семми2 + *десемізація соціолінгвістичної семми1¹ (горобина 1–2, диня 1–2, чай 2–3, півонія 1–2 та ін.). Наприклад: диня – “1. Баштанна рослина з великими запашними плодами” → “2. Великий круглий або продовгуватий соковитий плід цієї рослини” [10, Т.ІІ, 280]. У даному випадку видосема1 “плід” переходить у родосему2, архісема1 “рослина” й диференційна сема1 “великий” – у видосеми2; в похідному значенні з'являються в ролі диференційних імпліцитні семми1 “круглий”, “подовгуватий” і “соковитий” вихідного ЛСВ, а гіпосеми1 “баштанний” та “запашний” стають у похідній семмі імпліцитними; граматичні та соціолінгвістичні семми1 переходять у семми2.

56,6% від загальної кількості метонімічних переносів становлять ті значення, архісема яких індукована периферією (імпліцитними семми) вихідного значення. При цьому родосема може імплікуватись як інтенціоналом первинного ЛСВ в цілому, так і його окремими семми, зокрема видовими:

2. Іntenціонал1 ∩ родосема2 + *родосема1 → видосема2 + *родосема1 → імпліцитна сема2 + *видосема1 → видосема2 + *видосема1 ∩ видосема2 + *імпліцитна сема1 → видосема2 + *видосема1 → імпліцитна сема2 + граматична сема1 → граматична сема2 + *заміна граматичної семми1 граматичною семмою2 + *семізація граматичної семми2 + *десемізація граматичної семми1 + соціолінгвістична сема1 → соціолінгвістична сема2 + *заміна соціолінгвістичної семми1 соціолінгвістичною семмою2 + *семізація соціолінгвістичної семми2 + *десемізація соціолінгвістичної семми1 (юка 1–2, циннамон 1–2, фундук 1

¹ Тут і в наступних моделях цифрою 1 позначено семи твірного значення, а цифрою 2 – семи похідного ЛСВ; → – перехід від вихідного значення в розряд семантичних ознак похідного ЛСВ; * – нерегулярність (ймовірність) явища; ∩ – імплікація семантичних ознак.

– 2 та ін.): юка – “1. Південна вічнозелена деревна рослина родини лілійних з довгим колочим листям і жовтувато-білими квітками; вирощується як декоративна” → “2. Волокна цієї рослини, з яких виготовують канати, ропожі і т. ін.” [10, Т. XI, 613] (інтенціонал вихідного значення імплікує родосему “волокно”, родосема1 “рослина” переходить у видосему2, з’являються приховані семи первинного ЛСВ “виголювати”, “канати”, “рогоза” й гіпосеми1 “південний”, “вічнозелений”, “деревний”, “родина лілійних”, “довгий”, “колочий”, “листок”, “жовтувато-білий”, “квітка”, “вирощувати як декоративний” набувають у вторинній семемі статусу імпліцитних; граматичні семи1 переходять у граматичні семи2, а соціолінгвістичні семи1 – у соціолінгвістичні семи2).

Отже, предметна віднесеність більшості похідних метонімічних значень у лексико-семантичній структурі флороназв визначається імплікаціоналом їх вихідних ЛСВ.

Метонімічні зв’язки відзначаються регулярнішим характером порівняно з гіпо-гіперонімічними чи метафоричними відношеннями. У семантичній структурі полісемічних рослинних номінацій вони становлять 72,4%. Регулярність та продуктивність метонімічних моделей свідчить про повторюваність встановлюваних у свідомості людей імплікаційних відношень між семемами полісемантів, які належать до тематичної сфери “назви рослин”.

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). – М.: Наука, 1974. – 368с.
2. Голев П.Д. Динамический аспект лексической мотивации. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 252с.
3. Ковалик П. Про семізацію і семемізацію у словотвірному ґнізді кореля зелен- в українській мові // Українське мовознавство. – 1983. – №11. – С. 50 – 60.
4. Кудрявцева Л.А. Моделирование семантики словарного состава языка. – К.: ІСДОУ, 1993. – 280с.
5. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Харків: Харк. Держ. ун-т ім. Г.С.Сковороди, 1997. – 131с.
6. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168с.
7. Огуй О.Д. Полісемія в синхронії, діахронії та нанхронії: системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – 370с.
8. Пелісєвиченко Л.Н. Переходные типы значений слов (на материале русского языка). – Харьков: ХПУ, 1994. – 121с.
9. Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70–90-х років ХХ ст.): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 165с.
10. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
11. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наукова думка, 1989. – 256с.

The article deals with the investigation of the typology of semantic intraverbal relations of flora lexemes by working out their theme and seme models. The studies of motivation relations between sememes in the flora names has proved that in terms of quantity and frequency the most important type of associative-derivational relations is metonymy.

Key words: metonymy, seme, sememe, semanteme, polycenty.

УДК 811.161.2
ББК 81.411.1-3

Наталія Стецюк

СЕМАНТИЧНА СВОЄРІДНІСТЬ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ ТА ПРИНЦИПИ ЇЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

У статті дається визначення дієслова, його місця серед інших частин мови, досліджується класифікація дієслів сприймання, визначаються їх конотативне та денотативне значення, синонімічні слова та вирази. Також дається пояснення основних типів класифікації дієслів.

Ключові слова: дієслова сприймання, сема, граматичне значення, лексичне значення, морфологічне значення, предикат, конотативне значення, денотативний значення, дієслівна лексика.

Українське дієслово відрізняється надзвичайною складністю свого змісту, різнобарвністю граматичних категорій і форм, багатством парадигматичних і синтагматичних зв’язків [13, 154] “Дієслово, - писав акад. В.В.Виноградов, - найскладніша та найоб’ємніша граматична категорія мови. Дієслово найбільш конструктивне порівняно зі всіма іншими категоріями частин мови. Дієслівні конструкції мають вирішальний вплив на іменникові словосполучення і речення” [7, 422].

Дієслово є центральною частиною мови передусім тому, що воно як основний клас ознакових слів найчіткіше протиставляється іменникові – класові слів на позначення предметів.

Центральну позицію дієслова посідає і щодо інших класів ознакових слів – прикметника, числівника та прислівника. Воно зумовлене його семантичними функціями, морфологічними категоріями та синтаксичним вживанням [13, 217]. Лексичні компоненти в дієслівних значеннях тісно переплетені і постійно взаємодіють з граматичними і лексико-граматичними компонентами [15, 155]. Так, наприклад, для дієслів руху, крім опозицій за основними граматичними значеннями категорій виду, стану, особи і часу, характерні опозиції за семемами визначеної/невизначеної спрямованості (*йти – ходити, летіти – літати* і т.д.) і односпрямованості/різноспрямованості руху (*йти в місто – ходити в місто* і т.п.), для дієслів діяльності, фізичної і психічної, - опозиції по семам безоб’єктності/об’єктності (*працювати – робити, вчителювати – вчити* і т.п.) і за семемами нерезультативності/результативності (*робити – створювати, читати – прочитувати, шукати – знаходити, думати – додумуватися, терпіти – перетерпіти* і т.п.), для дієслів стану, фізичного і емоційного, - опозиції за семемами бугтевості/становлення (*бодьоритися – збодьоритися, хвилюватися – розхвилюватися, кохати – закохатися, сумувати – засумувати* і т.д.) і т.д. [11, 45-47]. Видові форми дієслова часто розрізняються не лише за способом дії, а й за своїм лексичним значенням; тому при аналізі дієслівної лексики необхідно враховувати і форми докопаного, і форми недокопаного виду (у тому числі, і тому вони далеко не завжди виступають як парні). Чимало і таких дієслів, особливо розмовно-просторічних, на юнагнєвий зміст яких накладаються різні конотативні (експресивні) відтінки (наприклад, *шпиряти, зажимарити, бачибонити* і т.д.) [8, 68].

Дуже важливою особливістю дієслова є те, що воно займає центральне місце в семантичній структурі речення [3, 78]. Тому воно привертає до себе увагу не тільки лексикологів, але й синтаксистів. На центральне місце дієслова в структурі речення вказували О.О.Потебня, І.Вихованець, Л.Теньєр, У.Чейф [13, 85], С.Д.Кацнельсон [11, 98] та інші вчені. “У змістовному плані, – писав С.Д.Кацнельсон, – дієслівний предикат – це дещо більше, ніж просто лексичне значення. Виражаючи певне значення, воно в той же час включає в собі макет майбутнього речення. Предикат має “місця” або “гнізда”, що заповнюються в реченні словами, категоріальні ознаки яких знаходяться у відповідності з категоріальними ознаками “гнізда”” [10, 83]. У сучасних дослідженнях з семантики дієслово розглядається зазвичай як один з видів предикатів – як основний предикат, що виступає як ядро предикатних виразів і речень [1, 116].

Крім того, клас предикатів становлять прикметники, числівники та прислівники. Однак дієслівні предикати є найпоказовішим типом, бо вони чітко розрізняються за семантичними функціями, поділяючись на предикати дії, які формують ядро дієслова, і предикати стану, що належать до периферії його семантики, але також набувають динамічних характеристик.

Дієслово посідає центральне місце і за семантико-синтаксичною категорією валентності. Як центральні частини мови дієслово й іменник протиставляються за характером валентного зв'язку. Дієслово має активну валентність, бо воно своєю семантикою зумовлює відповідні позиції для заповнення їх непередикативними іменниками. Валентність непередикативних іменників завжди пасивна, підпорядкована, бо вони, заповнюючи відкриті дієсловом позиції, сполучаються з ним.

Центральність дієслова в системі частин мови зумовлена його найбільшим набором морфологічних категорій, серед яких розрізняють власне-дієслівні категорії способу, часу та виду і невластиво-дієслівні категорії особи, числа й роду.

Про центральність дієслова свідчить його вживання в позиціях присудка та головного члена односкладного речення, які є формально-синтаксичними позиціями членів речення у двоскладних та односкладних реченнях.

Отже, дієслово – це центральний клас ознакових слів, що виражають дії, процеси та стани, виступають організаційним ядром елементарного простого речення, мають активну й широку валентність, найбільший набір морфологічних категорій і виконують в реченні основні формально-синтаксичні функції – присудка та головного члена односкладного речення [13, 218].

Загальноприйнятої класифікації дієслівної лексики, як відомо, немає, та й навряд чи вона взагалі можлива, тому що будь-яка класифікація обумовлюється певними принципами й аспектами, а вони визначаються цілями і задачами дослідження.

При класифікації дієслівної лексики в семантичному аспекті використовувались головним чином три принципи: 1) денотативний (чи

тематичний), 2) парадигматичний і 3) синтагматичний. У психолінгвістичному експерименті широко вживається також асоціативний принцип [4, 64].

При денотативному підході враховується насамперед природне, онтологічне розчленування предметів, ознак, дій, процесів, подій і станів, відображене в структурі мови. Це найбільш традиційний принцип. Саме на ньому засновано виділення таких семантичних класів слів (лексико-семантичних і тематичних груп), як назви тварин, птахів, риб, рослин, ягід, трибів і т.п.; терміни спорідненості, ремесел, обрядів і т.п.; лексико-семантичні групи дієслів, прикметників і прислівників. У складі дієслівної лексики виділяються і вивчаються такі групи слів, як дієслова руху, дієслова мовлення, дієслова почуття, дієслова сприймання, дієслова мислення, дієслова звучання та деякі інші. Виділення таких класів спирається на інтуїцію мовців, на їх знання про реальну дійсність [14, 130].

Парадигматичні класифікації лексики відбуваються шляхом виділення в значеннях слів (при їх порівнянні з ідентифікатором) однакових та диференціальних компонентів. За цим принципом задаються, наприклад, основні класи предикатів з інваріантними значеннями дії, стану, якості і відношення у В.В.Богданова [1, 12-15]. За цим же принципом виділяються каузативні і некаузативні дієслова, модальні дієслова, активні і пасивні дієслова сприймання (*дивитися*; *бачити*, *слухати*; *чути*) і т. д. Парадигматичні класифікації перехрещуються з тематичними (денотативними), але повністю з ними, як правило не збігаються.

Останнім часом при класифікації дієслів широко використовується синтагматичний принцип, який ґрунтується на врахуванні кількості і якості дієслівних валентностей. Чим більш розчленована система семантичних валентностей, тим більш узагальненими можуть бути семантичні типи предикаторів, і навпаки: чим конкретніші типи семантичних предикаторів, тим узагальненішими можуть бути семантичні валентності.

Подальша субкатегоризація дієслів здійснюється за допомогою аналізу окремих парадигматичних компонентів їх значень [4, 94].

Об'єктом нашого дослідження стали українські дієслова сприймання, що належать до досить уживаних одиниць як в основному словниковому складі української мови, так і в активному словниковому запасі інших слов'янських мов, що пояснюється їх високою комунікативною значущістю й вагомістю в повсякденному житті суспільства, адже ці слова різняться стилістичною нейтральністю, високим ступенем абстрактності, дериваційною активністю й здатністю вступати в словотвірні взаємовідносини та взаємозв'язки зі словами різних груп [15, 48].

Дієслова сприймання означають відображення у свідомості людини оточуючого середовища, якостей і предметів зовнішнього світу. Одні з них вказують на сприймання взагалі, інші – лише на сприймання, що здійснюється за допомогою певних органів чуттів. До цього класу дієслів

належать дієслова з загальним значенням сприймання, дієслова зорового сприймання, дієслова слухового сприймання, дієслова нюху і дотику.

Загальне перцептивне значення “сприймати кого-, що-небудь тим чи іншим способом: за допомогою органів чуття, думкою чи інтуїцією” [6, 1181] мають дієслова *сприймати*, *вбирати* (зазвичай слухом або за допомогою спеціального апарату), *уловлювати*, перен. розм. *схоплювати*, нейтральні у формах недоконаного виду до протиставлення за семами результативності/ нерезультативності та їх нерезультативні синоніми *відчувати*, *учувати* – “сприймати чуттям, інтуїцією” [6, 144]. Першим із цих дієслів властиве подвійне керування (*сприймати кого-що чим-н.*) [6, 1293] і трансформації типу *Своїм слухом він уловлює найменший шурхіт – Його слух уловлює найменший шурхіт*, а інші керують лише формою знахідного відмінка (*відчувати кого-що*) [6, 1293], оскільки на засіб сприйняття (почуття) вказує семантика цих дієслів [5, с.112].

Дуже близька до розглянутої група з ідентифікувальним значенням “сприймати кого-, що-небудь органами чуття або думкою в результаті зосередження своєї уваги на об’єкті сприймання” включають результативні дієслова *помічати*, розм. *примічати* та їх синоніми *уледити* – “помітити в результаті спостереження” [6, 856]; *підмічати*, перен. *підглядати*, *підкаралювати* – “помічати в результаті випадкового і звичайно непомітного для об’єкта спостереження” [6, 1284]; *відчути*, *почути*, *побачити* – “помітити чуттям, інтуїцією, думкою” [6, 770]; *знаходити*, *виявити*, *викривати* – “помічати що-н. раніше приховане, непомітне” [6, 122].

Протилежне значення “не помічати кого-, що-н.” [6, 983] мають дієслова *упускати*, *пропускати кого-, що-н.*, перен. *проходити повз кого-, чого-н.* та їх синоніми *недоглядіти*, *недобачити*, простор. *проморгати*, *проворонити* (частіше *недогледіти*, *недодивитися*, простор. *прошляпнути*) – “не помічати (не помітити) через неухважність, необачність, недогляд” [6, 598]; *продивитися*, *проглядати* (частіше - *продивитися*, *проглядіти*) – “дивитися і не помічати (не помітити)” [6, 968; 16, 76].

Каузативними корелятами до груп з опорним словом *сприймати* є, окрім аналітичного виразу *робити помітним (доступним для сприйняття)*, дієслова *представити*, *показувати* (у розширеному значенні) та їх синоніми *позначати* “робити помітним шляхом виділення певних характерних рис” [6, 920]; *викрити*, *виявити*, *вказувати*, *виділяти*, *оголювати*, *знімати покрив з кого-, чого-н.* – “робити помітним, залишаючи кого-, що-н. покритим, прикриття” [6, 114].

Нарешті, за значенням “активно здійснювати процес сприймання за допомогою органів чуття і мислення з метою зауважити, дізнатись або зрозуміти кого-, що-н. (тримати кого-, що-н. у полі сприйняття і уваги з тою чи іншою метою)” [6, 1148], ядром якого є домінуюча сема вольової діяльності, об’єднуються цілеспрямоване дієслово *слідкувати* та його синоніми *прослідковувати* – “слідкувати від початку до кінця, домагаючись певного результату” [6, 987] (інакше кажучи, *прослідковувати* і *слідкувати*

протиставлені один одному за семами результативності/ нерезультативності); *спостерігати*, *вести спостереження* – “слідкувати за допомогою органів чуття чи приборів”; *сторожити*, *стерегти*, *вартувати* – “спостерігати за ким-н. з метою помітити або не випустити з поля зору” [6, 76].

Група дієслів з загальним значенням сприймання є найчисленнішою, вона охоплює значення й інших груп дієслів сприймання [4, 52].

Наступною групою є дієслова зорового сприймання. Загальною здатністю зорового сприймання виражає дієслово *бачити* [6, 39]: *Я хочу бачити*; *Вона прекрасно бачить*. Конструкції з цим дієсловом легко допускають модальні та інші трансформації: *Він бачить – Він зрячий – У нього є зір*; *Він (вже) бачить – Він (вже) здатний бачити – Він може (вже) бачити і т. ін.* [13, 58].

Відсутність здатності бачити (сліпота) виражається конструкціями з прикметниками та іменниками: *Він сліпий – У нього сліпота*. Однак викинення (становлення) сліпоти визначається поруч з прикметниками також дієсловом *сліпнути (осліпнути)*: *Він сліпне – Він стає сліпим – Він втрачає зір* [13, 117].

Відповідіс каузативне значення притаманне дієсловам *сліпнути*, *осліплювати* (6, с.1149) та синонімічним їм словосполученням *робити (зробити) сліпим*. Ці дієслова вживаються також у значенні “заважати дивитися” [6, 1149]: *Сонце сліптю його – Сонце сліптю йому очі (=Сонце заважало йому дивитися)* [13, 112].

Антонімічне значення мають дієслово *прозрівати (прозріти)* та еквівалентні йому словосполучення *ставати (стати) зрячим, позбавлятися (позбавитися) від сліпоти*: *Вона прозріває – Очі її прозрівають – Вона стає зрячою* [9, 99].

Інші дієслова зорового сприймання підрозділяються на ряд груп і підгруп за семами цілеспрямованості/ нецілеспрямованості, активності/ пасивності, результативності/ нерезультативності, каузативності/ некаузативності і деякими іншими. Цілеспрямований процес зорового сприймання, пов’язаний з активною дією органів зору (зосередженістю їх на об’єкті сприймання), визначається великою групою дієслів з домінуючою семою *дивитися*. Протиставленням форм недоконаного виду за семами нерезультативності/ результативності вона поділяється на дві підгрупи (в формах доконаного виду ця опозиція нейтралізується) [10, 122].

В першу підгрупу входять дієслова *дивитися*, *глядіти* і їх синоніми *споглядати*, *любуватися* – “дивитися з задоволенням, захопленням” [6, 499]; простор. *тарацитися*; *коситися* – “скоса дивитися на кого-, що-н.” [6, 457]; *обдивитися*, *оглядяться*, *озиратися* – “дивитися навколо себе по сторонам” [6, 664].

Другу групу становлять дієслова і дієслівно-іменникові словосполучення типу *глянути* “дивитися швидко, одним рухом направляючи органи зору і уваги на об’єкт сприймання” [6, 186]; *зупити погляд на кому-н.* – *чому-н.* – “дивитися, зосередивши увагу на об’єкті

сприймання” [6, 389]; *оглядати, обдивлятися кого-, що-н.* – “послідовно дивитися на все, що є предметом уваги (як правило, з метою отримання певної інформації)” [6, 658; 5, 125].

В поле зорового сприймання (в його периферію) входить ряд семантичних груп, пов'язаних ідеєю доступності (кого-, чого-н.) для зорового сприймання. Це синонімічні групи з ідентифікувальними значеннями “бути видимим”, “ставати видимим” і “робити видимим”, протиставленими один одному за семами буттєвості/ становлення і каузативності/ некаузативності [4, 57].

Значенням “бути видимим” об'єднуються дієслово *виднітися* [6, 93] і його синоніми *дивитися, глядіти, впадати в очі* – “бути в полі зору, безпосереднього спостереження” [6, 425]; *выглядати, проглядати, проглядатися, просвічувати* – “бути видимим завдяки появі в полі зору через що-н., крізь що-н. або серед чого-н.” [6, 972]; *просвічувати, просвічуватися* – “бути видимим завдяки проникненню світла через якісь щільні, проміжки і т. п.”; *блїіти, світііти, чорнііти, червоііти, розжевііти, жовтііти, сірііти, сіріітися, искравііти, рябііти* – “бути видимим завдяки якому-н. виразнішому кольору” [6, 51]. В цю групу входять тільки форми недоконаного виду [5, 122].

Групу з ідентифікувальним значенням “робити (зробити) видимим” утворюють дієслова *показувати* [6, 839], *відкривати, розкривати, оголювати, виставляти напоказ (назовні), виявити*. Свої значення вони реалізують в конструкціях типу: *показати що-н. (тим чи іншим способом)*.

Антонімічне значення “бути невидимим” ідентифікують дієслова *заховуватися, ховатися* [6, 1348].

Нарешті, значення “робити невидимим” об'єднує дієслова *ховати, маскувати, замаскувати* – “робити себе невидимим тим чи іншим способом” [6, 512].

Дієслова зі значенням “бути (ставати, робити) видимим (невидимим)” дуже близькі до відповідних дієслів з загальним значенням сприймання, а всі дієслова зорового сприймання тісно зближуються з семантичними полями позначення кольору [11, 149].

Властивість слухового сприймання позначається неперехідним дієсловом *чути* [6, 1385]. Синонімом його є слово *недочути* “погано чути” [6, 600].

Відсутність здатності чути передається тим же дієсловом з закресченням (*не чути*), або конструкціями з прикметниками та іменниками: *Він глухий – В нього глухота* [3, 50]. Втрата здатності чути визначається дієсловом *глухнути (оглухнути)* [6, 658].

Дієслова слухового сприймання, як і дієслова зорового сприймання, поділяються на два підтипи, протиставлених один одному за семами цілеспрямованості/ нецілеспрямованості та активності/ пасивності (4, с.64).

Активно здійснюване цілеспрямоване слухове сприймання позначається дієсловом *слухати кого – що* і його синонімами *заслуховувати* – “слухати публічно” [6, 328], *вслуховувати, прослуховувати* – “слухати від початку до кінця” [6, 111].

Результат активного цілеспрямованого сприймання, тобто саме сприймання (відчуття) звуків слухом, позначають також дієслова *зачути* – “чути здалеку” [6, 343], *розчути* – “почути чітко, ясно” [6, 1083]; *підслухати* – “почути тайкома чи виналково те, що сказано для інших, для іншого” [6, 781]; *недочути* – “почути не все сказане” [6, 600], *наслухатись* – “почути багато чого” [6, 581].

В зв'язку з тим, що об'єктом слухового сприймання є звуки, розглянутий клас дієслів тісно пов'язаний за асоціацією з полем звучання. А саме цей зв'язок проявляється в тому, що об'єкту позицію в конструкціях з дієсловами слухового сприймання займають, як правило, назви звуків або їх джерел, в тому числі звуків мовлення [4, 67].

Сприймання (відчуття) за допомогою органів нюху визначається дієсловом *нюхати*. Дієслово *нюхати* означає активне цілеспрямоване сприймання запахів [6, 628].

В певному контексті його функцію може виконувати дієслово *чути* [6, 1385] і дієслова з загальним значенням чуттєвого сприймання *відчувати, чути* (розм.), *сприймати, помічати*: *Собака добре чує (сприймає, помічає, відчуває) запахи* [3, 47]. Засіб сприймання підкажується в таких випадках об'єктною синтаксичною позицією, адже запахи можна сприймати (відчувати) лише органами нюху.

Дієслово *нюхати* має цілий ряд синонімів: *обнюхувати, внюхуватися*; розм. *обнюхуватися* – “нюхати навколо себе” [6, 645].

Дієслова нюху перехреснюються за семою “запах” з групою дієслів, об'єднаних значенням “видавати запах”: *пахнути* [6, 712], *смердіти* [6, 1152], *одаряти в ніс* [6, 1286].

Дотикове сприймання означає дієслово *доторкатися*. Цілеспрямованими його корелятами є дієслова *цупати* [6, 1416], *процупувати* [6, 999], *мацати* [6, 515; 9, 155].

Отже, семантичний клас дієслів сприймання поділяються на п'ять підкласів: 1) дієслова з загальним значенням сприймання, 2) дієслова зорового сприймання, 3) дієслова слухового сприймання, 4) дієслова нюху і 5) дієслова дотику.

Дієслова першого підкласу виражають лише типову сему сприймання (сприймати або помічати можна будь-яким органом чуття, але лише органами чуття), дієслова ж інших підкласів вміщують в своїй семантиці конкретні засобові семи: *бачити* – “сприймати зором”, *чути* – “сприймати слухом” і т. ін. Оскільки дієслова першого підкласу нейтральні до оюзицій за конкретними значеннями сприймання, вони можуть вживатися замість дієслів інших чотирьох підкласів (*сприймати, помічати ... предмети, звуки, запахи, смак*). Іноді нейтралізуються також оюзиції за конкретними семами (можна, наприклад, *чути звуки і запахи*). Кожний із перших трьох підкласів характеризується майже однаковим набором оюзицій за семами нецілеспрямованості/ цілеспрямованості (*помічати – спостерігати, бачити – дивитися, чути – слухати*), активності/ пасивності (*обстежувати –*

обстежуватися, бачити – бачитися, чути – чути́ся), нерезультативності/результативності (дивитися – помічати, слухати – заслуховувати, відчувати – помічати), буттєвості/ становлення (обстежуватися – виявлятися, виділитися – показуватися), некаузативності/ каузативності (сприймати – показувати, виявлятися – виявляти), позитивної/ негативної модальності (помічати – проворонити, глядіти – проглядіти, слухати – прослухати, виявлятися – приховуватися), при цьому слабо виражені опозиції за семами буттєвості/ становлення притаманні лише пасивним дієсловом сприймання. В двох останніх підкласах, слабо розвинутих семантично, представлена лише опозиція за семами нецілеспрямованості/ цілеспрямованості (відчувати – мацати, відчувати – нюхати) як найбільш характерна для всіх дієслів сприймання. Цілеспрямовані дієслова сприймання означають прагнення в досягненні мети, а нецілеспрямовані – її досягнення (результат активної діяльності органів чуття і свідомості). Нецілеспрямовані дієслова сприймання найбільш близькі за своєю семантикою до дієслів відчуття [4, 68].

- 1 Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – М., Наука, 1977. – 118с.
- 2 Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – М., Наука, 1969. – 253с.
- 3 Васильев Л.М. Семантические модели предложения. – М., Высшая школа, 1968. – 234с.
- 4 Васильев Л.М. Семантика русского глагола. – М., Высшая школа, 1981. – 184с.
- 5 Вейсрейх У. О семантической структуре языка. – М., Просвещение, 1966. – 230с.
- 6 Великий тлумачний словник сучасної української мови/ За ред. В.Т.Бусела. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1450с.
- 7 Вихованець І., Горюльська К. Теоретична морфологія української мови. – К., Пульсари, 2004. – 398с.
- 8 Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М. – Л., Высшая школа, 1947, 447с.
- 9 Вопросы глагольной семантики: Сборник научных статей // Отв.ред. Е.Н.Сидоренко. – М., Просвещение, 1993. – 185с.
- 10 Дмитриева П.С. Процесс десемантизации глаголов. – Уфа, “Академия”, 1971. – 169с.
- 11 Кацильсон С.Д. Типология языка. – М., Высшая шк., 1975. – 245с.
- 12 Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, “Академия”, 1971. – 169с.
- 13 Ишковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., Просвещение, 1956. – 295с.
- 14 Сучасна українська літературна мова // За ред. М.Я.Ільош-К., Вища школа, 2003 – 283с.
- 15 Филип Ф.І. О лексико-семантических группах слов. – София, Науч. мысль, 1957. – 242с.
- 16 Шмелев Д.П. Проблемы семантического анализа лексики. – М., Наука, 1963. – 167с.

Definition of the verb, its place among other parts of speech, classification of perception verbs are given in the article. Their konotant and denotant meanings, synonymic words and expressions are determined. Explanation of the main types of verb classification is also given.

Key words: perception verbs, seme, grammatical meaning, lexical meaning, morphological meaning, predicative, konotant meaning, denotant meaning, verb vocabulary.

УДК 81'367.625
ББК 81.032 + 81.021

Світлана Григораш
**ФРАЗЕОЛОГІЯ ІНТИМНОЇ СФЕРИ
В УКРАЇНСЬКИХ КОЛОМІЙКАХ
(на матеріалі коломийок у записках Івана Франка)**

У статті висвітлюються особливості семантики та структури фразеологізмів, зафіксованих в текстах коломийок, записаних Іваном Франком. Простежуються типи трансформацій цих фразеологічних одиниць у коломийкових текстах, специфіка фразеологічної деривації.

Ключові слова: коломийкова фразеологія, фразеологізм, фразеологічна одиниця, трансформація фразеологізму, утворення (деривація) фразеологічної одиниці.

Фразеологія належить до тих галузей сучасної лінгвістики, що привертають особливу увагу широких кіл дослідників. Чільне місце у розвитку теоретичних основ цієї науки, за загальним визнанням, належить колишній радянській фразеологічній школі, становлення якої завдячує в першу чергу працям академіка В. В. Виноградова. Важливий внесок у розробку фразеологічної проблематики здійснюють і українські вчені¹. Незважаючи на це, коломийки як своєрідний народнописаний жанр ще не досліджувалися з позицій їх фразеологічного наповнення.

На переконання науковців, дослідження фразеології народно-розмовного фонду надзвичайно важливі, адже саме ця сфера є найбільш продуктивна в породженні й функціонуванні фразеологічних одиниць [див.: 10; 12]. З цього погляду коломийки становлять своєрідний і поки що маловивчений багатий матеріал. Іван Франко, захоплюючись цим фольклорним жанром, зазначав: “перед нами перекочуються розрізнені перлини великого намиста, частки великої епопеї сучасного народного життя...” [цит. за: 7, 307].

Специфіка досліджуваного матеріалу зумовлює те, що фразеологію коломийок можна розглядати принаймні в двох аспектах. З одного боку, коломийки як завершені фольклорні твори, що відображають побут і життя українського народу, фактично можна вважати фразеологізованими одиницями на зразок паремій. Адже, як і прислів'я та приказки, коломийки можна поділяти на тематичні групи, окремі строфи певних коломийок часто використовуються в інших творах чи ситуаціях, відзначаючись повчальним змістом, тощо. Скажімо, у того ж Івана Франка народні коломийки увійшли в тканину низки його прозових творів, де вони виступають засобом характеристики образів, зокрема в новелах та повістях “Вугляр”, “Петрії й Довбушки”, “Лесишина челядь”, “Вівчар”, “Неначе сон”, “Великий шум” тощо.

¹ Історія фразеологічних досліджень в українському мовознавстві та основи її теорії цього напрямку детально висвітлені у працях: [9; 11; 2; 3; 5 та ін.].

З іншого боку, коломийки можна розглядати як тексти, у які вкрашено фразеологічні одиниці різного ступеня зрощення – фразеологічні єдності, зрощення, сполучення. За такого підходу фольклорні тексти визначають семантику фразеологізмів, їх функціонування, можливі трансформації тощо. Саме такий підхід покладено в основу нашого дослідження.

Коломийки становлять неоднорідний за своєю семантикою матеріал. Оскільки вони практично не мають власних назв, як, скажімо, окремі пісні, за тематичною домінантою та провідним мотивом вони об'єднуються в певні групи, семантичні поля, серед яких “Дозвілля, музика, танці”, “Кохання”, “Зустріч закоханих”, “Розлука. Нещасливе кохання”, “Діти”, “Нани, панщина”, “Опришки, гайдамаки” та ін. (всього 33) [див.: 8]. Очевидно, така тематична неоднорідність коломийкових пісень позначатиметься на функціонуванні в їх структурі фразеологічних одиниць. У зв'язку з цим доцільно розглядати окремі групи коломийок, що дасть змогу не тільки виявити фразеологізми, притаманні різним типам коломийкових пісень, записаних Іваном Франком, а й виявити тенденції вживання та трансформації в них фразеологічних одиниць. У пропонованій статті увага зосереджується на кількох близьких за тематикою групах коломийкових строф – коломийки про кохання, розлуку, зустріч закоханих, нещасливі почуття тощо.

Відкривають аналізовану збірку “Коломийки-співаночки”, що репрезентують собою строфи-зачини, які стосуються процесів вислівування коломийок, замишування ними тощо. У коломийках цієї групи зафіксовано тільки один фразеологізм *дути губи*:

Чому, дівча, не співаєш, лишень губи дуєш? (с.14)⁴;

Наведена полісемантична ідіома синкретично реалізує в коломийковому тексті обидва зафіксовані в словнику значення: 1) “чванитися, пихато поводитися” та 2) “сердитися, ображатися на когонебудь” [див.: 13, 274].

У записаних Іваном Франком коломийках зустрічаємо модифіковані ідіоми, видозміна яких пов'язана із адаптацією фразеологічної одиниці до діалектної вимови та граматики. Наприклад:

Ой ти, дівча, ой ти, дівча, з горішнього кінця,

Ходи зо мною танцювати, не збав'ю ти віщизі (с.25).

Наведений фразеологізм адаптований до гуцульської говірки й означає *позбутися візка*, тобто “втратити дівочу честь” [13, 662].

Порівняймо інший приклад, де особливістю говірки, очевидно, пояснюється й заміна компонента фразеологізму:

Не йди, дівко, на весілля, не збавляй си ночі,

Не бере ти ніхто в танець, не вивалюй очі (с.26).

На нашу думку, ідіома *вивалювати очі* когерентна з фразеологізмами *витріщити (витрищати) очі, випутити очі, очі (баньки) повшазили* та под., які зафіксовані фразеографічними джерелами.

Трансформація фразеологізму, однак, не завжди пов'язана з діалектною асиміляцією [див., детальніше: 1; 4; 6]. Скажімо, у текстах записаних Іваном Франком коломийок трапляються випадки заміни складу фразеологічної одиниці:

Ой мій тато музикант, у решето дзвонить,

А мама сі намазла та язиком гошитъ (с.26).

Наведена ідіома, на нашу думку, співзвучна із зафіксованим у словнику фразеологізмом *знати (погнати) химери* – “говорити нісенітницю, дурниці” [13, 174], у якому чуже гуцульській говірці слово *химера* замінюється більш звичним – *язик*. Правда, ці фраземи лецо різні й за семантикою, адже *язиком знати* має також значення “говорити багато, точити ляси” і под.

Завдяки таким випадкам заміни компонентів фразеологізму українська фразеологія поповнюється новими одиницями. Наприклад, ідіома *вибити з сорочки*, зафіксована в аналізованих коломийках, доповнює синонімічний ряд існуючих фразеологізмів *вибити (вибивати) з колії, вибити (вибивати) з сидла* та ін. Більше того, вона характеризується складнішою семантичною структурою – появою нового значення: окрім значень “робити когось непрацездатним, неспроможним виконувати щось” та “позбавляти когонебудь певного становища і под.,” з'являється “робити когось бідним, злидінним” (пор.: *здерти останню сорочку*). Наведемо приклад:

Вчора гоцьки, нині гоцьки, а завтра не гоцьки,

А вже ж мене тії гоцьки вибили з сорочки (с.28).

У коломийках, об'єднаних темою “Парубкування”, “Милий”, зафіксовано ряд фразеологізмів, які в основному збігаються за структурою і семантикою з поширеними в сучасній літературній мові ідіомами, пор.:

Впала роса коло проса, коло біленького,

Взили в руки⁵ два парубки мого миленького (с.30).

Окремі фразеологізми аналізованих коломийок, зазнаючи структурної модифікації з метою пом'якшення аксіологічно-когнітивної семантики, набувають іншого значення, напр.:

А як же я підросла, у станок ся вбрала,

Не одному-м легіневі доганочку дала (с.35).

На відміну від фразеологізму “дати догану”, який означає “осуджувати когонебудь, докоряти комусь” [13, 205], заміна слова *доганочка* не просто пом'якшує негативну конотацію вихідного фразеологізму, а загалом змінює його значення: наведена ідіома в коломийковому тексті стає синонімічною до фразеологізмів *дати гарбуза*

⁴ Тут і надалі в дужках вказано сторінку книги: Коломийки в записях Івана Франка / Упор. текстів, передмова та приміт. О. Дея. – К.: Муз. Україна, 1970. – 135с.

⁵ Значення: “Зловити, упіймати, полюбити когонебудь” [13, 49].

чи *крутити (хлопцям) голови* тощо, тобто має значення “відмовляти женихові, обманювати хлопців”.

Зафіксовані в текстах коломийок фразеологізми можуть виражати не пряме, найбільш поширене значення, а, навпаки, рідкісно вживане. Так, ідіома *трубити в кулак* має основне значення “терпіти нужду, нестатки, голод”. Інше значення – “плакати від незадоволення, образи” – подається у словнику як рідкісне. Однак саме воно актуалізується в тексті коломийки:

*Ой музика красно грає, я слухати люб'ю,
Як мя мати рано будить, я в кулаки трубу'ю* (с.38).

Серед аналізованого матеріалу зафіксовано випадок, коли коломийкова строфа побудована на розтлумаченні фразеологізму: в першому вірші наводиться фразеологізм (який, до речі, не зафіксований у словнику), а в другому вірші – можливі його тлумачення:

*Ой чо тоті дівчатовька плечима стискають?
Ци вни дурні, ци вни горді, ци воші кусають?* (с.39).

Фразеологізм може стояти і в постпозиції до свого експлікованого тлумачення, напр.:

*Ой там я го їздибала в лузі над водою,
А він плаче, протирає очка за тобою* (с.47).

У наведеному прикладі фразеологізмові передусє дієслово *плаче*, синонімічне наведеному після нього ідіомі *протирає очі*.

У текстах коломийок про кохання зафіксовані загальноновживані, хоча й нерідко трансформовані (здебільшого заміна слів-складників фразеологізму на їх демінутиви чи діалектні відповідники), фразеологізми зі словами *серце* (*серце гине* (за кимсь), *пристати до серця*⁶, *стиснути* (за) *серце*, *болить серце*), *голова* (*болить голова*), *думка* (*не йти з думки* (мислі)) та ін., які передають загальне значення “бути закоханим у когось, сумувати, тужити за коханим”. Проте таке загальне значення певною мірою конкретизується в контексті конкретної строфи, внаслідок чого кожен із фразеологізмів по-своєму передає почуття закоханих людей, пор.:

*Відкоп-с мя поцілував в личенько біленьке,
Та й відтогди погібас за тобов серденько* (с.40).

Наведений фразеологізм не просто вказує на сильне почуття дівчини до свого хлопця, а й акцентує на тузі за коханою людиною, на бажанні швидше зустрітися з нею. Натомість сема туги та смутку за коханим чи коханою відсутня у фразеологізмі *пристати до серця* (*серденька*). Пор.:

*Любила я Василенька з чужого сіленька,
І я йому, і він мені пристав до серденька* (с.41).

Або інший приклад:
Ой Іване, Івануно, та й ти, Іванитко,

*Кути мені на молоко червоне збанятко.
Кути мені на молоко, кути на сметану,
А я тобі, Івануно, до серця пристану* (с.56).

Наведена ідіома, як видно із прикладів, передає семантику взаємного кохання, кохання-відповіді. Її вживання в коломийковому тексті засвідчує нетипове поєднання з об'єктом та суб'єктом (*я тобі... до серця пристану* замість очікуваного *ти мені*), що розширює значення фразеологізму: він набуває таких семантичних компонентів, як “відповісти на кохання”, “закохати в себе” тощо.

Фразеологізми *стиснути за серце* (*серденько*), *серце* (*серденько*) *болить* вживаються в коломийках, у яких ідеться про причаровування, приворожування милого тощо. Пор.:

*Як ми його зачаруєм та під беріженьком,
Буде його, посеструно, боліти серденько* (с.49).

Або:

*В Ясениці загриміло, а в Попелях блисло,
Бодай мого миленького зи серденько стисло* (с.43).

Наведений фразеологізм на тлі загального значення “бути закоханим (закоханою)” виражає не просто тугу за коханою людиною, а якесь розчарування, досаду через нерозділене кохання. Саме тому, зокрема в другому прикладі, вживання фразеологізму супроводжується часткою *бодай*, яка підсилює цей семантичний складник ідіоми.

На відміну від фразеологізмів зі словом *серце*, ідіоми з лексемою *голова* відзначаються постійним семантичним компонентом туги за коханою людиною. Очевидно, тому такі фразеологізми будуються на дієсловах децю негативної конотації, зокрема *боліти*, *скипати* тощо. Наприклад:

*Марися мя порубала, Марися загойть
Ой то мене за Марисев головонька болить* (с.41).

*Ой у полі криниченька обсипана кмином,
Болить мене головонька за богацьким сином* (с.43).

Наведений фразеологізм вказує, як видно із прикладів, швидше за все на нерозділене кохання чи таке, яке не може безперешкодно існувати. Використання іменника *голова*, а не *серце*, більшою мірою акцентує саме на цьому семантичному компоненті, причому часто вказується на причини, через які кохання так і може зостатися нерозділеним (наприклад, через соціальну нерівність простої дівчини й багатського сина, через те, що коханий з іншого села тощо). Пор.:

*Ой бо моя головонька й а не веселенька,
Бо-м си любка полюбила з другого селенька* (с.41).

Більш нейтральним є фразеологізм *сходити* (*зйти*) *з гадки* (*мислі*), у семантиці якого уже відсутня фатальність нерозділеного кохання. Ця ідіома використовується в тому випадку, коли ідеться про недовгу розлуку закоханих, про передчуття їх близької зустрічі тощо. Наприклад:

⁶ У “Фразеологічному словнику...” безпосередньо зафіксовані тільки синонімічні фразеологізми *прирости до серця*, *принасти до серця* тощо [13, 800].

*Ой нависли чорні змари, нависли, нависли,
Не зійдеш ми, мій мильнякй, ні з гадки, ні з мислі* (с.43).
*Парубочку гладкий, гладкий, не сходиш ми з гадки,
Лийи тогди ми з гадки зійдеш, як до мене прийдеш* (с.43).
*Упав спіжок на обліжок чиниться водою;
Вчипши-с ми, файна лобко, – гину за тобою* (с.55).

Трансформація фразеологізмів може бути більш відчутною, аніж тільки заміна компонентів на їх демінутиви чи діалектні відповідники. Так, у фразеологічній одиниці може зміщуватися граматичний центр з одного компонента на інший. Значення таких фразеологізмів залишається ідентичним. Пор.: *болить головолька – мати болячко в голові:*

*Ой будем ми, посеструшо, зілечко збирати,
Та й будем ми парубочка того чарувати.
Як ми його зачаруєм в зеленій дуброві,
Буде мати, посеструшо, болячко в голові* (с.49).

Поряд із традиційними фразеологізмами, коломийки про кохання фіксують чимало оригінальних фразем, створених у тій місцевості, де записана коломийка. Так, у словниках не подається фразеологізм *скіпає голова* (за кимсь), який у тексті має значення “закоханий в когось; сумувати за коханим”. Дієслово *скіпати* традиційно в українській фразеології вживається у складі ідіом, які вказують на гнів, обурення, сильне нерве потрясіння (*душа скіпіла, серце скіпіло*) [13, 281], а його компонент *кіпіння*, окрім фразеологізмів з таким значенням, ще може вживатися у фразеологічних одиницях, які вказують на енергійність, жвавість, бурхливість протікання якогось процесу (*кіпіння в руках*) [13, 373]. Наведена ідіома актуалізує цілком відмінне фразеологізоване значення цього дієслова, що виникло, очевидно, під впливом синонімічних фразеологічних одиниць *голова болить* (за кимсь), *серце болить* (за кимсь) і под.:

*Ой Маруся і Іваньо, що пара, то пара,
Ой Марусю за Іваньом голова скіпає* (с.41).

Зі словом *голова* зафіксований також фразеологізм *дати раду голові*, що передає значення “розрадити, заспокоїти”

*Ой вижду я на болоні, паса лобко коні;
Ой лобочку солоденький, дай раду голові* (с.33; с.54).

Не зафіксований у словнику синонімічний фразеологізм *серце розпукається*, що тобто серце розривається, болить, страждає за кимось:

*Ой гаю яс мій зелененький, ой гаю яс мій, гаю,
Серце ми си розпукає за тобов, гільтяю* (с.43).

Незважаючи на те, що наведені фразеологізми, зафіксовані в текстах коломийок про кохання, передають загальне значення “бути закоханим, тужити за милим”, вони виражають, як видно із наведених прикладів, різну його інтенсивність. Крайній ступінь туги за милим передає оказіональний фразеологізм *буде смерть* (за кимсь). Підсилення конотації досягається завдяки оксюморону, що виникає внаслідок подвійної актуалізації

семантики фразеологізму, – прямого значення й негативної, до певної міри навіть табуїзованої, конотації лексеми *смерть*, з одного боку, та загального позитивного значення усього фразеологізму, з іншого:

А хто знає від болячку, то порадьте, люде!

За мильняким, солоденьким смерточка ми буде! (с.45).

На тлі наведених фразеологізмів із загальним значенням туги за коханою людиною нечисленними в текстах коломийок аналізованої групи є фразеологізми, які вказують на розбите серце від нерозділеного кохання, напр.:

Моя лоба дівчинонько, з оріха зеренце,

Й а хто тебе за рученьку, той мене за серце (с.46).

Наведений приклад репрезентує фразеологічний еліпсис (пропущене дієслово *взяти* чи *брати* – *візьме за рученьку, візьме за серце*), а також фразеологізм *брати за рученьку* (“одружуватися”), який текстуально протиставляється ідіомі *брати за серце*.

Значення “залицятися до когось” передає дещо модифікований фразеологізм *топтати стежку*, у семантичній структурі якого це значення є основним [13, 890]:

Я не вмів ворожити, люди мн навчили,

Щоби за мнов файні хлопці стежки толочили (с.50).

Зазначмо, що словосполучення *топтати стежку* в аналізованих коломийках може одночасно реалізувати як фразеологічне значення (“залицятися”), так і пряме (“топтати стежку”), пор.:

Ой любили два парубки молоду дівчину

Та втоптали дороженьку попід яворину (с.55).

Отже, спостереження за фразеологією коломийок у записах Івана Франка дає підстави до певних висновків:

– фразеологія коломийок певною мірою зумовлюється загальним мотивом, тематикою строф: у коломийках про кохання переважають фразеологізми із загальним значенням “бути закоханим, сумувати за коханою людиною”, яке по-своєму інтенсифікується та конкретизується в семантиці різних фразеологізмів;

– специфіка значення фразеологічної одиниці великою мірою зумовлена її компонентним складом: фразеологізми зі словом *серце* вживаються здебільшого для вираження взаємного кохання чи короткої розлуки закоханих, незважаючи на використання дієслів *боліти, гинути* і под., як і фразеологізми зі словом *думка* (*гадка*); натомість використання лексеми *голова* у складі фразеологічної одиниці засвідчене здебільшого при оспівуванні в коломийках нерозділеного кохання, приворожування милого;

– коломийкові тексти відзначаються різноманітною трансформацією фразеологічних одиниць: заміною слів-компонентів ідіом на їх демінутиви чи діалектні відповідники, розширенням структури чи семантики фразеологізму, контамінацією, подвійною актуалізацією значення фразеологічної одиниці. Такі трансформації фразеологічних одиниць, з

одною боку, забезпечують своєрідність та неповторність коломийкової фразеології, а з іншого, засвідчують превалюючі процеси адаптації ідіом у фольклорно-пісенних текстах, серед яких варто виокремити лемінугівізацію (*серденько, голівонька, боленько, смерточка, доріжсенька* тощо), яка пом'якшує негативний компонент значення відповідного фразеологізму;

тексти коломийок характеризуються численними процесами фразеологічної деривації: зафіксовані вперше в канві коломийок фразеологізми доповнюють фразеологічний фонд української мови. Оказіональні фразеологічні одиниці здебільшого виникають на базі діалектних слів-компонентів, причому найбільше їх зафіксовано саме в текстах коломийок про кохання.

Коломийкові тексти, таким чином, характеризуються розлогою фразеологією зі своєрідною семантикою, подальше дослідження якої дасть змогу не тільки виявити оказіональні фразеологічні одиниці, способи трансформації фразеологізмів, а й загалом доповнить українську фразеологію та фразеорафію цікавим і своєрідним матеріалом.

1. Абрамович М. М. Об индивидуальных авторских преобразованиях фразеологизмов и отнесенных к ним фразеологического словаря // Вопросы фразеологии. – М., JL: Наука, 1964. – С.213-218.
2. Аледірико М. Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – С.3-18.
3. Баран Л. Я. Основні питання загальної та німецької фразеології. – Львів, 1980. – 186 с.
4. Григоран Л. М. Трансформація складу фразеологізмів у газетних текстах // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К., 1997. – С.56-61.
5. Демський М. П. Українська фраземіка (Дериваційна база, семантико-граматичні особливості): Автореферат дис. ... докт. філол. наук. – Ужгород, 1994. – 35с.
6. Дудик П. С. Видозміни у структурі розмовних фразеологізмів // Українське мовознавство: Міжвід. наук. збірник. – Вип.1. – К., 1973. – С.63-71.
7. Іван Франко у слогах сучасників. – Львів, 1956.
8. Коломийки в записках Івана Франка / Упор. текстів, передмова та приміт. О. Дея. – К.: Муз. Україна, 1970. – 135с.
9. Москаленко П. А. З історії дослідження української фразеології // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 10. – С. 17-22.
10. Скрипник Л. П. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973.
11. Скрипник Л. П. Особливості аспекти дослідження лексики й фразеології української мови // Мовознавство на Україні за п'ядесят років. – К.: Вища школа, 1967. – С. 79-103.
12. Скрипник Л. П. Фольклорні елементи в українській фразеології // Мовознавство. – 1971. – №2. – С.24-30.
13. Фразеологічний словник української мови: У 2-х кт. / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984с.

The features of semantics and structure of idioms, fixed in the texts of kolomyika written down by Ivan Franko, are lighted in the article. The types of transformations of these phraseology's units in kolomyika's texts, specific of phraseology's derivation are traced.

Key words: kolomyika phraseology, idiom, phraseology's unit, transformation of idioms, formation (derivation) of phraseology's unit.

ЛІНГВІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

УДК 81'42
ББК 81.021 (2Ук)

Роксолана Стефурак СМИСЛО-СЕМАНТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ КЛЮЧОВОГО СЛОВА У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі поезії М. Вінграновського “Чорна райдуга”)

У статті визначено лінгвістичний статус внутрішньої форми слова, з'ясовано її креативну сутність, оскільки внутрішня форма номінації є одним із засобів креативного бачення „картини світу” наратором та реципієнтом.

Ключові слова: внутрішня форма (ВФ), поетичний текст (ПТ), лексичне значення (ЛЗ), асоціативно-образний потенціал, поетична внутрішня форма.

Модель світу в поетичному тексті характеризується особливими параметрами художнього висвітлення. Демонструючи трирівневу структуру (“зіставлення вербального, когнітивного та онтологічного” [4, 9] – у внутрішній формі слова), поетичний текст ілюструє своєрідне авторське „бачення” картини світу. Тому актуальним є дослідження схеми креативного розвитку семантики опорної номінації на базі реалізації асоціативно-образного потенціалу її внутрішньої форми, яка і зумовлює оприявлення авторського референтно-концептуального відображення слова у поетичній площині.

Індивідуально-авторське забарвлення “образу світу, ... концепція світу” [6, 38] формується за законами “співвідношення “мовного” та “людського” (мисленнєвого) в ідіостилі” [4, 9].

Ідіостиль – це система мовних засобів, які використовуються окремим митцем і виділяють його з-поміж інших, опредметнюють ідеї, що є провідними у його творчості.

Індивідуальна картина поетичної моделі дійсності має статус **репрезентативного** тексту автора (одна з основних функцій поезії – відображувальність). Компонентами цієї моделі є “інтенціональний фактор, певна система еталонів та прийоми корекції буденної картини світу. У контексті індивідуальної творчості полістилістичний лексикон опиняється у конкретних прагматичних координатах, інтерпретується сукупністю когнітивних елементів” [4, 10].

Проектором гносеологічних, узуальних чи індивідуально-авторських (неокреативних) смислів у поетичному тексті є і **внутрішня форма слова** – **мотиваційна, концептуальна, асоціативно-образна** ознака, закріплена в лексемі, що характеризується **аперцепційними, смислоконструювальними та відображальними** властивостями. Саме завдяки названим виразникам внутрішньоформності є важливою ознакою поетичного мовлення, оскільки найменування з локалізованим внутрішнім образом нелімітовано

інформативні, креативно розгорнуті у контексті (здаті до семантичного саморозвинуку).

Внутрішньоформна номінація – одна з найяскравіших властивостей поезії (О.О. Потебня, В.І. Григор'єв, Л.В. Зубова, Т.Р. Кияк, Ю.С. Лазебник, В.І.Ханіра, Л.І. Хижияк та інші). Вона урізноманітнює семантику поетичного слова, зумовлює певну амплітуду його асоціативних уподібнень та аналогій, формує метафоремні значення поєма, на основі чого “виростає” okazіональне переосмислення узуальних образів чи фреймів лексем поетичного тексту, формує у тезаурусних номінаціях креативні природження.

ВФ слова у поетичному мовленні “фіксує механізм внутрішньої трансформації ідіостило ... який *діє* (курсив - С. Р.) у стосунках поета з мовою” [4, 18]. Паракілад, фоно-семантична гра паронімічних слів (паронімічна атракція), okazіональне словотворення чи метафоротворення, що ілюструють авторське переосмислення довкілля в рамках тріади “світ – мова – людина” [4, 4], їх смисло- конструювальним елементом є ВФ слова – те мислєвірне “відоме”, на основі якого конструється нєологічний смисл.

Таким чином, ВФ поєма – енергія творення можливої моделі світу, оптиколінійна “перспектива”, яка проєктує смислові природження, асоціативно-образне розширення – перекодовує, *поєтизує* лексему.

ВФ слова функціонує як засіб поєтичного мислення, оскільки вона – синкретичний конститутивний елемент семантики основних виразників поетичного тексту (епітета, метафори, okazіоналізму, паронімічної атракції).

ВФ слова, стимулюючи асоціативно-образний зміст поетичного тексту, можемо у ньому тропоутворення, демонструє план підтекстового авторського бачення, глибину і “свіжість” його думки.

У такий спосіб (креативне переосмислення) ВФ лексеми в процесі функціонування поетичної комунікації стає результатом “мовно-естетичного осюєння екстралінгвального світу” [4, 1], оскільки знаходиться в центрі перетину референтної, вербальної та поетичної (поезії властива естетична функція) картин світу.

ВФ слова – конститутивна одиниця семантичної креативності, аперцепційна точка дотику свідомостей автора і реципієнта. Саме тому її можна вважати однією з основних ознак поетичного ідіостило.

Найпотужнішими виразниками смисло-семантичного навантаження художнього тексту є ключові слова (лейтмотивні, наскрізні, тематичні, ядерні, опорні, скріпні, символи) – ті, що “виступають концептами світоглядних позицій письменника, його мовної картини світу, перебувають на перетині основних смислових ліній твору, концентрують у собі естетичні значення слів” [9, 51].

Поняття “ключове слово” (КС) до певної міри є суб’єктивною мовною категорією. Опорні лексеми сприймає декодує в тексті на базі власного досвіду, фантазії, чуття мови, оскільки кожен по-своєму “бачить” картину світу. Проте факт опори на вузлові слова при аперцепції художнього тексту зафіксований рядом науковців (Р. О. Булагов, Н. А. Кожевникова,

В. М. Титикало, С. В. Форманова та інші), оскільки в загальному плані текст несе ту саму авторську інтенцію для усіх реципієнтів.

Так, ключові слова як опорні інформаційні вузли тексту й важливі ланки його інтерпретації становлять смисловий “ланцюжок”, “каркас”, на який нашаровується індивідуально-авторська інформація. Це відбувається великою мірою завдяки реалізації асоціативно-образного потенціалу *поетичних* внутрішніх форм ключових слів – тих, що ілюструють індивідуально-авторський смисл лексеми, формують її вторинну семантизацію. Саме тому в художній площині поетичного тексту ключові слова (основні аперцепційні змісту) набувають конотативних, метафоремних, okazіональних доповнень, перифразуються, стають контекстуальними символами – креативно переосмислюються.

Ядерні лексеми не губляться в тексті, виокремлюються ідіолектом автора, семантично виражаються через інші лексеми, синкретизуючи у собі три типи значень: *реальне*, концептуальне, *індивідуально-авторське* (okazіональне).

Реальне значення ключового слова відображає його “буденний зміст”, пряме номінативне лексичне значення, яке є узуальною смисловою моделлю, що здатна семантично перекодовуватися.

Концептуальне вираження ядерної номінації базується на експлікації уявлень, асоціативно-образного ореолу лексеми (внутрішньої форми). Воно відображає авторську інтерпретацію реального значення лексеми у контексті поезії.

Okazіональний вимір ключової номінації пов’язаний з концептуальним. Репрезентуючи авторську концепцію твору, він ілюструє асоціативно-образний фон, новизну лексеми через метафору, епітет, перифразу, символ тощо, конститутивним елементом семантики яких є ВФ слова. Саме цей смисловий ракурс слова проєктує образну та асоціативну мотивацію його креативного використання у поетичному текстовому просторі.

Проаналізуємо:

Чорна райдуга

Не дівчина, не мати, не сестра –

Богине віри і добра богине,

Блискуча маско віри і добра,

Ваш крик і крок, і кров для мене гине.

...

Бо ви – брехня! Ви – маскарад любові!..

Ви чорна райдуга небесних літ моїх ...

У чорній райдуги біле тіло.

І чорні очі, як сто крилиць.

У чорній райдуги небо згоріло.

Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. Випуск XI.

І райдуга впала на землю ниць [2, 135].

Ключовим образом поетичного тексту є заголовна повторювана лексема *райдуга*, лексичне значення якої – “...різнобарвна смуга, яка

з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячного світла у краплинах дощу, що... супроводиться розкладанням його на кольорові промені" [1, 84].

Лексема *райдуга* (ІЗФ – “райська дуга”) паралелізується у свідомості інтерпретаторів з номемом *веселка* (ВФ – “та, що весела”), внутрішньоформне значення якої акцентує на “веселих” кольорах, виключаючи *чорний*¹ колір трауру, суму, ночі, що випадає зі спектру відтінків *веселої райської дуги*.

Словосполучення *чорна райдуга* оксюморонне, і на заданому у заголовному конструкті внутрішньоформному контрасті *чорнота* (тріх) – *світлість* (божественність) будується весь поетичний текст.

Поетична ВФ лексеми *райдуга* (“така, як рай” – божественна, світла, свята) стає домінуючою *світлого* тонука тексту, а найменування *чорна* домінуючою *темного* (*чорна зрішна, брудна, брехлива*).

Світловий тонука ґрунтується на образі *райдуги*, який включає мікробрази *богиня віри і добра, біле тіло* (символізує “прощення, певинність” 3, 223), *небесні літа* (світлі, чисті, мрійливі), *небо* (бо *райдуга в небі*).

Темний смисловий каркас значно розгалуженіший: *чорна райдуга* – *маска віри і добра, брехня, маскарад лобдві, чорні очі, згоріле небо, надіння, земля* (*райдуга впала на землю щизь*).

Реіденфікаційна потенція поетичної внутрішньої форми заголовка (*чорний рай*) прослідкує вторинне, контекстуально символічне значення ключового лексичного конструкта:

чорна райдуга – авторський концепт *псевдокохання*, символ тріховного надіння жінки.

Як бачимо, ключове слово у поетичному тексті означається, набуваючи метафоричних смислів, стає образом, макрообразом, концептом, контекстуальним символом (остання стадія семантичної градації).

Смисло-семантична еволюція ключового номема у поетичному тексті розгортається за такою схемою:

НО (ЗФ + ЛЗ + ВФ) → КС

=
образ → макрообраз

=
метафоричний концепт → символ¹.

Отже, потенційним засобом творення індивідуального стилю письменника є поетична внутрішня форма слова (аперцепційний код художнього смислу тронейних структур), у якій закладається власне авторське осмислення світу, сформоване на основі неологічного бачення референта, що і зумовлює неповторний естетичний ефект, надаючи узуальній лексемі оказіонального забарвлення.

¹ Чорний – символ четвертого ступу, що означає тріх [3, 223].

² НО – номінаційна одиниця, ЗФ – зовнішня форма, ІЗФ – внутрішня форма, КС – ключове слово.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. – Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
2. Вінграновський М. Цю жінку я люблю. – К.: Дніпро, 1990. – 205с.
3. Керлот Х.Э. Словарь символов. – М.: REFL- book, 1994. – 608с.
4. Лазебник Ю.С. Пoesия как модель світу: лінгвістичний аспект. Автореф. дис... докт. філолог. наук: 10.02.02. – К., 1996. – 47с.
5. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченківського вірша: Автореф. дис... докт. філолог. наук: 10.02.01. – К., 1997. – 32с.
6. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: Советский писатель, 1978. – 446с.
7. Потебня А.А. Эстетика и поэтика слова. – К.: Мистецтво, 1985. – 302с.
8. Титикало В.М. Функціонально-семантичні особливості ключових слів художнього тексту (на матеріалі романів О.Г. Гончара “Тронка”, “Собор”, “Твоя зора”): Автореф. дис... філолог. наук: 10.02.01. – Дніпропетровськ, 1993 – 21с.
9. Форманова Полянта “текстологеми” як інваріантної одиниці смислу // Південний архів: Збірник наукових праць. Філологічні науки. – Випуск XIV. – Херсон: ХІТТУ, 2002. – С.50–52.
10. Хангпира Э.И. Оказіональные словообразования В.В.Маяковского (отименные глаголы и дестричания): Автореф. дис... канд. філолог. наук. – М., 1966. – 16с.
11. Хижняк Л.Г. Эстетическая актуализация внутренней формы слова (на материале художественной прозы и поэзии XX века) // Вопросы стилистики. – Саратов: Издательство СУ, 1976. – Выпуск 11. – С.36–58.
12. Хижняк Л.Г. Эстетическое использование внутренней формы слова и фразеология: Автореф. дис... канд. філолог. наук: 10.02.01. – Саратов, 1975. – 22с.

The thesis describes linguistic status of the word's inner form, its creative essence, tropehization of a lexeme, constructing and aperceptional background of occasionalisms' and paronymic attractions' semantics because nomination's inner form is one of means of creative suing of "world picture" by narrator and receptor.

Key words: inner form (IF), poetic text (PT), lexical meaning (LM), associational-imaginative potency, poetic inner form.

УДК 81'42 + 811.111

ББК 81.07 + 81.43.21

Яків Бистров

ДО ПИТАННЯ ПРО СУГЕСТИВНІСТЬ АНГЛОМОВНОГО ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

У статті розглядається важливість аспекту сугестивності для інтерпретації англомовного художнього дискурсу. Дослідження механізмів сугестивного впливу наратора на читача та актуалізація вражень, думок, почуттів, спогадів в учасників (персонажів) дискурсу визначають мету цієї статті. Автор вважає вербальні і невербальні засоби сугестії виявом підвідомого у людській психіці.

Ключові слова: художній дискурс, сугестивність, сугестивний вплив, підтекст, вербальні і невербальні засоби сугестії.

Вивчення теоретичних засад дискурсу є актуальним, оскільки воно вимагає комплексного залучення суміжних із лінгвістикою дисциплін – психології, філософії, соціології, логіки. Наукові розвідки такого типу дають можливість глибше проникнути у проблематику лінгвістики тексту як

особливої ланки науки про мову. В межах сугестивної лінгвістики доцільно виділяти дискурсію (процес розгортання тексту у свідомості отримувача інформації) і дискурс (результат сприйняття тексту). Таке розуміння відповідає логіко-філософській традиції, згідно з якою протиставляються дискурсивні та інтуїтивні знання, отримані в результаті роздумів і в результаті відчуттів, емоцій [2, 228].

Одним із важливих питань дослідження когнітивних характеристик мови є поширення уваги до проблеми значень слів як системи сугестивних смислів і разом з тим сугестивності художнього дискурсу. Засоби, які використовуються для реалізації ефекту сугестії (слово, мовлення сугестора, жести, міміка, дії і т. ін.) мають на меті не повідомлення певної емоційної інформації чи бути виразниками певних емоційних станів, а викликати або спонукати до виникнення емоції. Приховану впливовість тексту на підсвідомий рівень людської психіки забезпечують вербальні і невербальні ресурси мови [5, 1].

Сугестивний вплив на психіку людини пов'язаний зі зниженням розуміння, осмислення, аналізу і співвіднесення з особистим досвідом і станом інформації, що навіюється. Далі зміст сугестії набуває нав'язливого характеру і являє собою сукупність сугестованих (навіяних) установок [1, 76]. На основі проведеного дослідження джерел сугестії в телевізійних тестах О. Самусенко доходить висновку, що розуміння художнього тексту і вплив текстової інформації на людину пов'язані "з наявністю в людській свідомості прагматичної пресупозиції, яка базується на попередній актуалізації блоку інформації, або вужче – того чи іншого значення слова. Таким чином, сугестія може породжуватися наявністю чи відсутністю певного блоку ментального простору у свідомості реципієнта" [5, 13].

На думку І. Черепанової, "для розуміння сугестивних властивостей мови треба вивчати тексти, а тексти здійснюють явний (семантичний) і прихований (латентний) вплив на адресата" [8, 38]. Сугестія встановлює безпосередній зв'язок з областю підсвідомого. Звідси випливає, що мова є найкращим шляхом латентного впливу на установки [8, 55]. Розглядаючи проблему сугестії у мистецтві загалом, можна стверджувати, що сугестивний вплив художнього твору – це в першу чергу вплив на нашу установку, яка передбачає наявність певної ціннісної орієнтації об'єкта мовленнєвого впливу [4, 145].

Сугестивність художнього твору полягає в тому, що йому можна "приписати" нескінченну множину смислів. Дослідження механізмів сугестивного впливу наратора на читача, актуалізація вражень, спотадів, думок, почуттів в учасників (персонажів) дискурсу, а також мовні форми експлікації такого впливу на рівні тексту визначають мету цієї статті.

З точки зору психології сугестія є процесом, який прищеплює психіці людини сторонню ідею у вигляді думок, емоцій всупереч або поза її "я", за твердженням Г. Гончарова "з чорного ходу психіки" [1, 76]. Термін "сугестія" неодноразово застосовувався багатьма вітчизняними та

зарубіжними лінгвістами, літературними критиками, психологами, серед яких А. Белова, А. Веселовський, Г. Гончаров, Л. Льницька, А. Лосєв, Ю. Лотман, Д. Ольшанський, О. Самусенко, В. Сопов, І. Черепанова, Р. Браун, Дж. Геснер та ін.

Художній твір створює навколо себе певну семантичну ауру (підтекст), де важливим є питання, як він сприймається читачем (його перцептивні характеристики), а також його активний вплив на інтелект і уяву (його сугестивно-асоціативні характеристики). Ю. Лотман перекладає англійське слово *suggestivity* як "натяк", "не-до-кінця визначеність", динаміка, яка породжує нові смисли, впливаючи на інтелект читача, змушує або запрошує його до роздумів над прочитаним.

Благодатним ґрунтом для осмислення психологізму художньої прози, змалювання пошуків персонажами свого "я", зображення зміни душевних і психологічних станів героїв є оповідання відомого класика англо-ірландської літератури Джеймса Джойса "The Dead" ("Мертві") із збірки "Дубліни". Оповідання "The Dead" відкриває нові можливості для аналізу його лінгвостилістичних особливостей англomовного художнього дискурсу, де має місце амбівалентність, тобто неоднозначність, а разом з тим незрозумілість і варіативність його інтерпретацій. Це доводить той факт, що творчість письменника у певних межах по-різному сприймається у різні епохи, у різному соціальному середовищі. Художній дискурс є тим середовищем існування мови, який встановлює власні закони об'єктивності дійсності, яка може бути актуалізована у різних формах від вербальних (лексико-виражальні засоби, стилістичні прийоми) до невербальних, які можуть бути індивідуально-авторським переосмисленням і сприйматися на рівні уяви і органів відчуття реципієнта.

Варто тільки звернутися до заключних рядків оповідання, як одразу простежується їхня сугестивна функція. Письменник міг би завершити оповідання на усвідомленні того, що головний персонаж Габріель відчуває несподіваний страх щодо своєї пікчемної ролі як чоловіка, почувши з уст своєї дружини Грети про роман з Майклом Фюресом. Але Джеймс Джойс цим не обмежується. Фінальні рядки виявилися вартими для їх прочитання і аналізу, а саме: відомості про чоловічу сексуальну психологію, душевні і філософські роздуми, високохудожня літературна мова автора і т.ін.). Завершальний уривок оповідання не може не зворушити читача, де показана дія людської уяви і згодом яскраве підтвердження морального зростання Габріеля. Тут Джойс вводить у текст велику кількість лексичних одиниць на позначення емоційно-вольової сфери людини та із семантикою буття: "... *in the partial darkness he imagined he saw the form of a young man standing under a dripping tree. Other forms were near. His soul had approached that region where dwell the vast hosts of the dead. He was conscious of, but he could not apprehend, their wayward and flickering existence. His own identity was fading*

out into a grey impalpable world: the solid world itself, which these dead had one time reared and lived in was *dissolving and dwindling*” [10, 219].

Мова Джойса заходить на ті площини, які Зигмунд Фройд визначав як територію мрій, страхів і помилок, і це не може не впливати на розум, думки і погляди читача [9, 23]. Наприклад, краще можна зрозуміти підтекст оповідання, виявивши текстуальні перекручування автором варіантних форм окремих лексичних одиниць. Коли Габріель і Грета оселяються в кімнаті готелю, від вікна до дверей проходить довгою смугою примарне світло (“*ghastly light*”), яке відбивається від вуличного ліхтаря. Автор навмисно вводить вираз *ghastly light* як варіант слова *ghostly* (нагач на примару). Така форма об’єктивації є сугестивною, оскільки нав’язлива, брутална, уперта і навіть небезпечна хіть, яку приховує і замовчує Габріель і яка поступово починає тліти, сигналізує про певний «примарний» підтекст оповідання: “*The smile passed away from Gabriel’s face. A dull anger began to gather again at the back of his mind and the dull fires of his lust began to glow angrily in his veins*” [Joyce 1982, 215]. Але тліє не тільки його тваринна хіть, але й душа. Амбівалентний образ примари конституюється не тільки варіантами лексем “*ghastly*”, “*glow*”, “*dissolve*”, “*dwindle*”, а також “*swoon*”, остання, до речі, одна із часто вживаних письменником (“*his soul swooned slowly*”). Ситуацію, до якої знову повертається Джойс (сумнівна любов чоловіка до дружини), пояснюється тим, що свідомість Габріеля є своєрідним посередником, через яку таратор сілкуюється з читачем.

Про роман з Майклом Фюреем головний персонаж дізнається зі слів дружини, її коротких, сумнівних, неохочих спогадів юності. У свою чергу ці ремінісценції у пам’яті Грети викликає старовинною ірландською пісню, почутою на вечірці. Таким чином, романтичне захоплення Грети, її зізнання, спровокували почуття Габріеля. Він відчуває, що вона не все йому розповіла (“*perhaps she had not told him all the story*”), тим більше, що вона вже міцно спала і не зможе підтвердити чи спростувати своїх слів.

У підсумку Габріель залишається наодинці, роздумуючи про живих і мертвих. Далі дія переноситься на природу, перед читачем постає прекрасна, лірична за тональністю картина єднання з природою: падає сніг, який може примирити усі прикросці і непорозуміння у житті, а головне – слухати сьогоднішня з вічністю: *It had begun to snow again. [...] It lay thickly drifted on the crooked crosses and headstones, on the spears of the little gate, on the barren thorns. His soul swooned slowly as he heard the snow falling faintly through the universe and faintly falling, like the descent of the last end, upon all the living and the dead* [10, 219].

Такий неочікуваний фінал твору свідчить про його неоднозначність, оскільки, окрім сугестивного впливу на нашу емоційно-вольову сферу, він породжує варіативність інтерпретацій художнього дискурсу.

Таким чином, сугестивні характеристики, які притаманні авторському дискурсу, дають можливість збагатити аналіз творів уже перевіреного часом корпусу світової літератури. Дослідження у подальшому джерел і вигоків

сугестивності, їх вербального і невербального вираження у різножанрових дискурсах, ролі сугестора є особливо вагомим з огляду на сугестивні смисли як вияв підсвідомого людської психіки.

1. Гончаров Г.А. Сугестия: теория и практика. – М.: «КСІ», 1995. – 320 с.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
3. Науменко Л.П. Основні напрямки досліджень дискурсу // Мовні і конігуальні картини світу. Зб. наук. праць. – Випуск 10. – Київ, 2004. – С. 454-461.
4. Проблемы эффективности речевой коммуникации. Сб. научно-аналитических обзоров. – М., 1989. – 220 с.
5. Самусенко О.М. Міфопоетичні джерела сугестії в російських телевізійних текстах. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2004. – 20 с.
6. Сонов В.Ф. Проблема екстерриториальности смыслов и символический смыслообразующий ряд различной модальности в ауто- и гетеросугестии // Прикладная психология. – 2002. – № 3. – С. 15-22.
7. Туркова Е.С., Тюленев С.В. К вопросу о критериях художественности // Вестник МГУ. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2001. – № 1. – С. 76-85.
8. Черепанова И.Ю. Дом колдуны. Язык творческого Бессознательного. – М.: «КСІН», 2001. – 400 с.
9. Brown, Richard. James Joyce. A Post-Cultural Perspective. – London: Macmillan Education Ltd, 1992. – 131 p.
10. Joyce, James. Dubliners. A Portrait of the Artist as a Young Man. – Moscow: Progress Publishers, 1982. – 582 p.

The article deals with the aspect of suggestivity when interpreting the literary discourse. The mechanisms of the narrator’s suggestive influence on the reader, and the actualization of impressions, thoughts, feelings and reminiscences in the participants of the discourse introducing its subtext are defined. The author considers verbal and non-verbal means of suggestion to be the manifestation of subconscious in human psychics.

Key words: literary discourse, suggestivity, suggestive influence, subtext, verbal and non-verbal means of suggestion.

УДК 811.161.2’371

ББК 81.2 Ук-7

Ірина Бабій

ДЕСКРИПЦІЯ Й ОЦІНКА: ВЗАЄМОЗВ’ЯЗОК І ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ (на матеріалі притчевої новели О. Говди “Йти своєю дорогою”)

У пропонованій статті висвітлюються особливості співвідношення описової та оцінної структур висловлювання і номінації. Об’рунтовується залежність інтерпретації таких лексичних засобів від контексту, в якому вони використовуються. Виділяються три види описових стилів: контекстуально-оцінні, власне описові та власне оцінні.

Ключові слова: дескрипція, кваліфікація, аксіологія, контекст.

Різнобічна і повна інтерпретація художнього тексту можлива тільки при врахуванні семантичного навантаження всіх його елементів, зокрема –

дескриптивних (описових, ознакових) та аксіологічних (оцінних) номінацій як важливих чинників формування і репрезентації глибинних смислів інформаційного потоку. Їхнє значення великою мірою залежить від контексту і може змінюватися під впливом його трансформації, адже розгортання тексту зумовлює розширення узуального значення слова, наповнюючи його додатковими прихованими смислами.

Проблема співвідношення описового й оцінного аспектів у семантиці слова і висловлювання згайшла своє відображення у ряді праць українських та зарубіжних дослідників (Н.Д.Арутюнова, Г.Д.Величенко, Т.П.Вільчинська, О.М.Вольф, В.Л.Івашенко, Т.А.Космеда, У.В.Соловій, Р.М.Хсар та ін.). Їйніть із них дотримуються думки, що “у висловлюваннях природної мови, які приписують об’єкту ті чи інші властивості, оцінний і дескриптивний компоненти нерозривно пов’язані і в багатьох випадках неподільні” [6, 24]. У дисертації У.Соловій читаємо: “Поділ аксіологічних номінацій на власне оцінні та контекстуально оцінні є, на наш погляд, одним із найдодільніших при аналізі художнього тексту, оскільки враховує наявність латентних, імпліцитних аксіологічних сем у значеннєвому полі навіть тих найменувань, які характеризуються як дескриптивні і належать до денотативної номінативної структури” [10, 7-8].

Предметом суперечки було і, очевидно, залишається питання про критерії виокремлення, кількісне співвідношення та функціональне навантаження згаданих компонентів у структурі висловлювання загалом і номінацій – зокрема, тому метою пропонуваного дослідження є аналіз того, як використовуються мовні, зокрема дескриптивні та оцінні, засоби для потреб тексто- і характеротворення.

Матеріал дослідження – притчева новела О.Говді “Йти своєю дорогою”. У ній автор демонструє незвичайну ситуацію, в яку мимоволі потрапляє мандрівник, незнайомий із системою моральних цінностей та законами держави, що трапилася на його шляху.

Розглянемо детальніше, які функції виконують дескриптивні та аксіологічні засоби, працюючи на створення парадоксальної ситуації, коли три добрі вчинки мандрівника стають трьома злочинами з точки зору володаря держави. Нагадаємо: жанр притчевої новели передбачає поєднання осявних ознак притчі (“...повчальна алегорична оповідь, в якій фабула підпорядкована моралізаційній частині твору” [8, 572]) і повели (“...невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, сконденсованою та яскраво вималованою дією” [8, 510]).

У досліджуваному тексті чітко виділяються традиційні композиційні елементи. У зав’язці оповідач повідомляє, що, подорожуючи, потрапив до країни, яка вражала своїм багатством, достатком і... байдужістю людей. З розвитку дії дізнаємося, як йому вдалося допомогти кільком жителям держави: він подав милостиню молодій жебрачці та її дітям, врятував дівчину від палачників і витягнув із води самогубця. Одразу ж після цього

подорожнього було заарештовано і кульмінаційним моментом притчевої новели став суд над ним і винесення вироку: смертна кара через замурування за скоєння трьох злочинів.

Теоретичні праці, які стосуються проблеми співвідношення дескриптивного та оцінного аспектів у структурі слова і висловлювання [1; 3; 5; 6; 9; 10; 11], дають підстави виокремити такі види описових сполук залежно від наявності чи відсутності в них аксіологічних конотацій:

1) власне описові дескрипції (аксіологічно нейтральні) – описові сполуки, які не мають оцінних конотацій;

2) контекстуально-оцінні дескрипції – слова з первинним дескриптивним компонентом, що набувають аксіологічного забарвлення тільки у відповідних контекстах;

3) власне оцінні дескрипції, яким не потрібний контекст (на користь виокремлення такого виду висловлюється, скажімо, М. Селезньов [9], його приклад: *страшний негідник*).

Розглянемо на матеріалі притчевої новели, як реалізуються зазначені види дескриптивних і оцінних номінацій та яке їх функціональне навантаження.

1. Аксіологічно нейтральна дескрипція:

“Володар був невисокого зросту чоловік, широкоплечий, з жмивими руками й бистрим поглядом. Голову йому увінчувала золота корона-обруч. Зодягнений був у майстерно оздоблені лати.

– Чолом тобі, володарю, – я низько вклонився йому. – Нарешті я зможу довідатися, в чому звинувачують мене твої слуги” [7, 83].

Більшість дескрипцій (зокрема, поза текстом) не мають аксіологічних конотацій, оскільки їхньою метою є об’єктивний опис, а не суб’єктивне оцінювання своїх референтів, хоча при потребі “...збагачуючись оцінними відтінками семантики, номінація з дескриптивною (ознаковою) характеристикою входить у сферу дії аксіологічної структури окремого висловлювання і, зрештою, тексту в цілому” [3, 49].

2. Контекстуально-оцінна дескрипція:

“– Жити набридло, свинопасе? – поцікавився майже лагідно той, що тримав дівчину” (с.82).

Описова сполука, наявна в структурі аналізованого фрагмента тексту, ізольована від нього, дає мінімум інформації, недостатній для адекватної інтерпретації її значення. І тільки звернувшись до контекстуального оточення, що наповнює дескрипцію додатковими семантичними відтінками, розуміємо: мова йде про одного із нападників, від яких головному персонажеві вдалося врятувати дівчину. Таким чином, контекст дає необхідну інтерпретаторові інформацію для правильного розшифрування значення дескриптивної конструкції. Описова сполука, декодована крізь

призму вказаної ситуації, отримує додаткові негативні аксіологічні конотації, які втрачаються у випадку її ізоляції або введення у контекст із нейтральною чи позитивною семантикою.

Наведемо ще один зразок контекстуально-оцінної дескрипції:

"...Той, що розпитував шпурочки на дівочій сорочці, повернувся в мій бік і, побачивши перед собою худорливого чоловіка з ципком у руці замість зброї, криво посміхнувся і сплюнув у воду" (с.82).

Виділена дескриптивна сполука поза текстом може виконувати функцію об'єктивно-нейтрального опису зовнішності свого референта, але в рамках аналізованого фрагмента новели отримує додаткове конотативно-аксіологічне напорування -- апіорі передбачається, що людина такої зовнішності не може бути гідним суперником для *"двох здорованих, озброєних мечами"* (с.82). Як бачимо, текст виступає тут своєрідним каталізатором, який виокремлює зміст аналізованої описової конструкції та спричиняє зсув її семантики від нейтральної дескриптивної до аксіологічної зі знаком "-" (з точки зору суб'єкта оцінки, яким виступають двоє згаданих молодиків). Наведений приклад дає підстави погодитися із думкою О.Вольф про те, що "в природній мові два аспекти -- дескриптивний і оцінний, переважно суміщуються, утворюючи певне зрощення, "амальгаму"... двох структур, які накладаються одна на одну" [5, 393].

Текст як дискурс є тим фактором, який допомагає адекватно інтерпретувати таке "зрощення", збагачуючи дескриптивні номінації різноманітними додатковими семами, серед яких оцінний аспект займає одне з п'ятьох важливих місць.

3. Власне оцінна дескрипція:

"...Ти подав милостиню жесбраці, і за одну хвилину вона заробила більше, ніж чесний робітник за місяць важкої праці..." (с.83).

Відносячи такі текстові одиниці (кваліфікуємо їх як моно- чи полілексемні неповні дескрипції) до розряду описових номінацій, підтримуємо думку вчених, зокрема М. Селєзньова, який називає їх *неповними*¹ реляційними, оскільки до їхнього складу на рівні тлумачення входить повсюзначне дієслово (*робітник* -- людина, яка щось *робить*, працює). Основною особливістю дескрипцій зазначеного типу є те, що вони найчастіше використовуються для вказівки на зв'язок свого референта з якимись подіями, ситуаціями і/або об'єктами.

Власне оцінні номінації потенційно можуть сприйматися та інтерпретуватися реципієнтом і за рамками художнього тексту, тому в працях деяких дослідників зустрічаються твердження про те, що подібні номінаційні одиниці передають виключно суб'єктивно-оцінне ставлення суб'єкта номінації до свого об'єкта, втрачаючи при цьому нейтральний описовий елемент [див., напр., 2; 11]. На нашу думку, аксіологічні конотації

не нівелюють цілком дескриптивну частину номінації чи висловлювання, тому вважаємо за доцільне кваліфікувати такі мовні засоби як описово-оцінні (або власне оцінні дескрипції).

Сюжетні особливості аналізованого твору такі, що прихильниками різних систем цінностей і, відповідно, двома основними учасниками аксіологічного конфлікту в новелі є оповідач і володар-суддя. Точка зору першого демонструється зав'язкою та основними етапами розвитку дії. Володар аргументує свій вирок під час звинувачувальної промови. Система аксіологічних цінностей обох персонажів збігається тільки тоді, коли вони використовують однакові власне оцінні дескрипції таксономічного (класифікаційного) характеру, говорячи про *"жесбрачку"*, *"воїнів"* чи *"самогубця"*. Однак навіть такі оцінні номінації (зі знаками "+", "+" і "-") отримують додаткове смислове навантаження, поєднуючись у тексті з іншими описовими сполуками, які маніфестують протилежні точки зору на зображувані події та їх учасників.

Подаючи милостиню, подорожній пожалів бідну жінку та трьох її дітей, які *"були зодягнені в несусвітні драптя"* (с.82); *"...перед жесбрачкою лежав черепок розбитої макітри завбільшки з пригорцю, і жодної копійчини чи шматка хліба в нім не було"* (там само). Зображені злигодні різко контрастують із багатством поселення, що так вразило мандрівника. Володар не заперечує бідності жінки, але не співчуває їй, а протиставляє чесному робітникові, який міг би заробити суму, отриману нею за хвилину, не менш як за місяць важкої праці. Він іронічно називає подорожнього *"благодійником"*, але ця дескрипція позитивної, схвальної семантики в його устах за рахунок стилістичного маркування втрачає позитивне забарвлення й отримує "аксіологічний мінус", оскільки її суб'єкт трактується як діяч зла, а не добра, блага.

Як бачимо, від контексту залежить значення не тільки дескрипцій, які завдяки йому потенційно можуть набувати аксіологічного забарвлення, а й власне оцінних номінацій, оскільки аксіологічний знак і смислові напорування навіть найбільш однозначних із них теж залежать від прагматичного, контекстуального оточення.

Сперечаючись про вчинок воїнів, мандрівник і суддя використовують описові сполуки, які також по-різному кваліфікують своїх об'єктів. Поспішивши на жіночий крик про допомогу, подорожній побачив *"двох здорованих, озброєних мечами"* (с.82), яких він номінує *"нападники"* *"мерзотники"* і *"свиначі вуха"* (с.82-83). Також у цьому фрагменті тексту наявні ще дві описові сполуки латентної семантики *"той, що розпитував шпурочки на дівочій сорочці"* і *"той, що тримав дівчину"* (там же); значення останньої дескрипції більше залежить від контексту, ніж першої, але в рамках фрейму "знуцання, гвалтування" обидві є носіями негативної оцінної семантики.

Про свій третій вчинок (порятунок самогубця) мандрівник розповідає, використовуючи такі дескриптивно-оцінні мовні засоби:

¹ Існують дескрипції -- та, які у базі знань відповідає більше одного об'єкта [9, 65].

“На одній із веж оборонного муру я побачив виснаженого чоловіка з прив’язаним до шиї каменем.

– Зачекай, шановний! – вигукнув я і кинувся бігти. Але самогубець ступив крок уперед і шубовснув у воду” (с.83).

Оповідач ні хвилини не сумнівається, що нещасного потрібно врятувати, бачачи в ньому людину, яка так само заслуговує на життя, як і будь-хто інший, навіть якщо він сам цього не розуміє. Більше того, явне бажання смерті не змушує мандрівника думати про самогубця погано, тому використання апелятивної аксіологічно-позитивної дескрипції *“шановний”* набуває символічного значення: на пошану, з точки зору оповідача, заслуговують усі, крім очевидних негідників.

Володар оцінює останній вчинок підсудного, як і врятованого ним чоловіка, по-іншому, тому і називає самогубця не *“шановним”*, а використовує такі описові засоби:

“...ти врятував самогубця, залишивши в такий спосіб при житті людину, яка вже попросилася з цим світом і нічого доброго в ньому не бачить. Вдруге кинувся у воду в нього вже не вистачить сили, і він до кінця свого життя тотитиме власну слабкість в горіщі чи іншому дурмані і стане морокою для всіх, хто зіткнеться з ним” (с.83).

Стрижневою фразою новели, в якій оприявлюється, фіксується прихована, глибинна суть аксіологічного конфлікту, є зауваження оповідача – *“те, що ти називаєш злочином, у світі має ім'я Добро”* (с.83). Ця описова сполука якнайкраще репрезентує один із основних теоретичних законів взаємозв'язку дескриптивної й оцінної структур висловлювання – залежність їх співвідношення від відповідної аксіологічної шкали, на основі якої відбувається інтерпретація певної лексичної одиниці.

Розв'язка новели несподівана. Виголосивши вирок мандрівникові, володар держави не повідомив одразу, як саме його стратять, сказав тільки: *“Ти вмиєш такою смертю, що зрозумієш свою помилку”* (с.84).

“Усю ніч я не спав, перебираючи в уяві різноманітні муки, які міг заподіяти мені жорстокий володар” (с.84). Дізнавшись на світланку, що його повинні замурувати, подорожній відчув певне полегшення, оскільки це була швидка і відносно легка смерть від задухи. Однак виявилось, що суперечка про добро і зло між ним та суддею була ще не закінчена. Аксіологічний конфлікт продовжується, хоча кожен із учасників залишився при своїй думці:

“– Стійте! – пролунав знадвору голос володаря. – Я хочу наостанок зробити для тебе добро, чужинцю... Ти не вмиєш від задухи. Мулярі запишать тобі ціпину для повітря. Прощай!” (с.84).

Подорожній був приречений на довгу і важку смерть від виснаження. У такий спосіб володар-суддя вирішив підтвердити свої слова про те, що *“...добрі очинки – як зброя, і нею треба вміти користуватися”* (с.83).

Система моральних цінностей мандрівника, особливості виховання і загальном життєвий досвід і переконання змушують його по-своєму розуміти

поняття добра і називати, наприклад, самогубця *“шановним”*, воїнів-нападників – *“мерзотниками”*, а порятунок людського життя оцінювати як добрий вчинок. Володар же стверджує, що його країна живе *“за своїми законами, які заповіли нам батьки і діди”* (с. 83), тому для нього властиве інше трактування добра і зла. Використовуючи дескриптивні й оцінні сполуки, він наповнює їх своїм, специфічним, часто протилежним, ніж у подорожнього, змістом (порівняймо, скажімо, розуміння поняття *“благодійність”* ним і підсудним).

Таким чином, проведений аналіз тексту дає підстави зробити наступні висновки. Дескриптивна й аксіологічна структури семантики номінації і висловлювання тісно пов'язані і взаємодоповнюють одна одну. Описові сполуки можуть отримувати додаткові оцінні конотації або новий аксіологічний знак, використовуючись у семантичному просторі тексту, де функціональне навантаження означених номінативних одиниць полягає у тому, що вони стають одним із факторів забезпечення внутрішньої цілісності дискурсу та засобом вираження інтенції автора. Виділяємо такі види дескриптивних конструкцій залежно від наявності чи відсутності в них аксіологічних конотацій:

1) власне описові дескрипції (аксіологічно нейтральні) – описові сполуки, які не мають оцінних конотацій (*“молода жінка”, “невисокого зросту чоловік, широкоплечий, з жвавленими руками й бистрим поглядом”, “твої слуги”* тощо);

2) контекстуально-оцінні дескрипції – набувають аксіологічного забарвлення тільки у відповідних контекстах (*“той, що тримав дівчину”, “худорлявий чоловік з ціпком у руці замість зброї”* тощо);

3) власне оцінні дескрипції, для адекватної інтерпретації яких суб'єкту оцінювання не потрібний контекст (*“жебракча”, “чесний робітник”, “нападник”* тощо).

1. Арутюнова Н.Д. Дескрипция и дискурс // Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-е изд., испр. – М.: “Языки русской культуры”, 1999. – I-XV, С. 95-129.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
3. Булгак У. Оцінка номінації у художньому тексті (на матеріалі еподу М.Кочубицького “Певдий”) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика – 2002, вип. 12 – С. 48-52.
4. Величенко Г.Д. Функция категории оценки в выражении уточнительно-количественных отношений в тексте // Единство языка в коммуникативном и номинативном аспектах. Межвузовский сборник научных трудов, Ленинград, 1996. – С.44-53.
5. Вольф Е.М. О соотношении квалификативной и дескриптивной структур в семантике слова и высказывания // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М. – 1981. – №4. – С.391-397.
6. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985, 228 с.
7. Говда О. Йти своєю дорогою // Приватна колекція: Вибрана українська проза та есеїстика кілля ХХ століття / Упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. В.Габора. – Львів: ЛА “Піраміда”, на замовлення приватного підприємства Говди І.В., 2002. – 628 с. – С.82-84.

8. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
9. Селезнів М.Г. Референція и номінація // Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. – М.: Наука, 1987. – С. 64-78.
10. Соловій У.В. Оціню-образна номінація у структурі художнього тексту (на матеріалі “малої прози” кінця 19 – поч. 20 ст.): Авторефер. дис. ...канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 2003.
11. Хэар Р.М. Описание и оценка // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 16. Лингвистическая прагматика. Сборник: Пер. с разн. яз. / Сост. и вступ. ст. Н.Д.Арутюновой и Е.В.Падучевой. Общ. ред. Е.В.Падучевой. – М.: Прогресс, 1985. – 500 с. – С.183-195.

In offered clause the question of connection both parity of descriptive and estimated structures of the statement and names is shined. The dependence of interpretation similar names from a context is proved, in which they are used. Three kinds of descriptive designs are allocated: context-estimated, evaluative neutral and descriptive-estimated.

Key words: description, qualification, evaluation, context.

УДК 811.161.2'371
ББК 81.2 Ук-7

Зоряна Коржак

АКТУАЛІЗАЦІЯ НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ У СТРУКТУРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті досліджується ступінь синтагматичного злиття і зумовленості номінативних структур з одиницями, які входять в єдине контекстне ціле, а також ступінь формування експресивного впливу номінативних речень від сприйнятого і виділеного у висловлюванні фрагменту дійсності залежно від їх актуалізації у структурі художнього тексту.

Ключові слова: експресивна актуалізація, ініціальне положення у тексті, номінативні речення-сентенції, постпозитив, композиційна рамка.

Завдання художнього твору – не лише донести інформацію до читача, а й спрямовано уплинути на нього. У синтаксичній системі української мови закладені великі можливості стилістичного вдосконалення тексту, точної передачі думки, надання їй емоційно-експресивних конотацій.

У проблематиці драматичної стилістики найменш дослідженою залишається синтаксична стилістика або стилістичний синтаксис (терміни вживаються або як паралельні, або диференціюються). Основна увага в цьому напрямі приділяється експресивності синтаксичних побудов. Звернення до синтаксичних категорій зрештою пояснюється недостатньою місткістю власне лексичних одиниць, що змушує вдаватись до різних засобів інтенсифікації висловлювання. Сучасним художнім текстам властива експресивність, яка ґрунтується переважно на своєрідності трансформацій синтаксичних структур. Специфічний афективний синтаксис – засіб вираження емоцій, що забезпечує можливість поетичної актуалізації завдяки його різноманітним зв'язкам з іншими аспектами художнього мовлення (ритмікою, мелодійною і семантичною структурою і т.д.) [4, 151-155].

Авторське мовлення передбачає розмаїття використання синтаксичних конструкцій, що є проявом художнього мислення. Матеріал дослідження засвідчив, що номінативні утворення як спосіб лаконічного відтворення думки стають обов'язковим компонентом більшості прозових художніх текстів. Номінативні речення виявляють можливість передавати окремі розрізнені спостереження, миттєві враження; номінувати поняття, предмети, явища, багатьом із них властива вербалізована образність – категоріальна ознака, яка виділяє їх серед інших лінгвістичних одиниць, що формують образне світобачення синтаксичними засобами мови. І хоча дані речення за своїми функціональними й семантико-синтаксичними властивостями є самостійними одиницями [3, 107], вони мають різну контекстуальну зумовленість. На необхідність урахування цієї особливості у синтаксико-стилістичних дослідженнях звертали увагу І.Г.Чередниченко [8, 390], А.П.Коваль [5 204], О.Д.Попомарів [7, 177]. Експресивні можливості цих речень якнайповніше розкриваються у межах парадигми, на тлі інших синтаксичних побудов, оскільки “нагромадження самих номінативних структур поза контекстом справляють б враження штучності, випадкового набору слів” [7, 177].

З комунікативною відомістю висловлювання пов'язане значення його експресивної актуалізації. Виділення значущого (актуалізованого) компонента висловлювання відбувається за допомогою варіювання текстової організації і створення сильної позиції для нього у структурі суміжних речень, об'єднаних єдиним змістом і загальним комунікативним завданням. Зважаючи на роль актуалізації в комунікативній реалізації висловлювання, можна погодитися з Л.Шевченко, яка тлумачить термін *актуалізований* не лише як “дійсний, сучасний”, а передусім як “сутісний, важливий” [9, 6]. Ступінь синтагматичного злиття і зумовленості номінативних структур з одиницями, які входять в єдине контекстне ціле, а також ступінь формування експресивного впливу номінативних речень від сприйнятого і виділеного у висловлюванні фрагменту дійсності визначається їх ініціальним (препозитивним), середнім (інтерпозитивним) та кінцевим (постпозитивним) положенням у тексті.

Пресупозиція семантичної структури ініціальних номінативних речень відповідає презумптивній обізнаності мовця про набір властивостей, які притаманні об'єкту мовлення. Провідним комунікативним призначенням таких утворень стає формування специфічного номінативного зачину – гла, на якому розгортається оповідь. Препозитивні речення безпосередньо включають читача (слухача) в загальну ситуацію мовлення, вони насичені значною інформацією, що дає змогу актуалізувати викладене. Оскільки кожен номінатив має меншою або більшою мірою експресивні емоційно-оцінні конотації [1, 80; 2, 70], подібний початок твору безпосередньо вводить адресата у загальний емоційно-експресивний контекст: *Але ось і Колима. Холодне низьке небо, маленька торма на якомусь вигоні, порівняно добра страва і тепла тьмяна одинокка. Після прожарки можна було*

терпіти свій одяг (В. Стус). Ініціальне номінативне речення з вказівною часткою *ось* надає висловлюванню конкретності, привертає увагу до описуваного об'єкта, і створює посилену експресію з негативним емоційно-оцінним планом, що поширюється на подальший текст.

За функціями та характером змісту номінативні речення цього типу належать до описово-розповідних, які вживаються як засіб констатації (під час опису подій, вчинків, переживань тощо). У художніх текстах відтворення подій може здійснюватися по-різному: або наратор виступає в ролі об'єктивного спостерігача, або оповідь ведеться від особи-учасника описуваних подій (цим учасником може бути і сам наратор); або ж відображення подій здійснюється через сприйняття тих чи інших персонажів оповіді, що реалізується за допомогою невластиво-прямої мови [2, 110]. Відомо, що автор (наратор) не може обмежитися роллю об'єктивного спостерігача, оскільки в його сприйнятті дійсності присутня її суб'єктивна оцінка. Порівняйте, наприклад, початкові рядки поезії Крищенка:

Лікарня. Я. А біль зі мною.

І різко пахнуть ліки скрізь.

Тримаюсь квалою рукою

За нестійку життєву вісь.

Номінативні речення *Лікарня, Я* завдяки своїй лаконічності, стислості фокусують думку на номінації без віднесеності до дії, стану тощо. Це не лише ексклюзіція наступного викладу, яка створює ситуацію подальшого мовлення, але констатація стану, що потенційно містить конотації суму, смутку, горя, які поширюють свою оцінність на весь наступний текст. Порівняйте:

Густий неспокій... на вустах полинно,

Якась тривога душу розрива...

І не збагну я: за яку провину —

Це гріх недавній чи ганьба стара?

Препозитивні номінативні речення поширені в описах картин природи. Такий спосіб викладу допомагає виділити словесну деталь, надати висловлюванню експресивного характеру: *Золота, пахуча осінь. Сади обтяжені яблуками і сливами. Сині такі, повні і соковиті... По городах ламають кукурудзу, копають бараболі, рубають капусту. Над яром висить дим і чути згари бараболишні* (У. Самчук). Або у Василя Симоненка:

Розлогі верби. Затішок і тіні.

Під ними тихо плещеться ріка,

І дівчинка замріяна й струнка

Стоїть на березі у сонячнім промінні.

Як хороше у нас на Україні,

Де пісня нив чарівна та лука...

Як бачимо, ініціальні номінативні речення стають не лише відправним пунктом у сприйнятті зображуваної події, а й організаційним центром подальшого викладу, свого роду текстотвірчим елементом. Отож ініціальні

речення за своєю сутністю та місцем у семантичній структурі тексту є своєрідним пресупозитивним компонентом, основою для побудови наступного тексту, його загальної семантичної і прагматичної структури.

Серединне положення номінативних речень у тексті робить їх уживання одночасно автосемантичним та інтегрованим. Синтезуючи та формуючи констатації різного семантичного змісту, такі речення мають властивості, що наближають їх до сентенцій: *Є, треба думати, щось глибоко національне в цьому мистецькому мотиві. Щось обумовлене історичною долею народу. Прощайні пісні... Розлука — се наша мачуха. Оселилась вона давно-давно в нашої хаті, і нікому й ніколи, видно, не вигнати її, не приспати, не впростити* (О. Довженко). Пресупозиція семантичних структур серединних номінативних речень створюється на основі логічних імплікацій із ретроспективних та проспективних зв'язків з контекстним оточенням [6, 12]. Основною комунікативною перспективою номінативних речень-сентенцій стає не факт співвіднесення представленого у них об'єкта мови з конкретним світом речей і понять, а загальний емоційний ефект від його узагальненого і достатньо суб'єктивного сприйняття співбесідниками [там само]. У цьому зв'язку в значенні серединних речень слабшають референційні властивості висловлювань у силу їх несугтевості, у значеннєвий центр зміщуються емоційність та експресивна насиченість, в результаті чого образність стає не лише композиційним засобом, але й обов'язковою семантичною константою внутрішньої організації номінативних речень-сентенцій: *Це сталося в сорок другому році. Зима. Кура. Іноді з левад долинають приглушені вибухи — то тріскається лід на річці. Я ціленими днями нікаю там і знаю кожну шпарочку, як латки на своїй куртині* (Г. Тютюнник). Номінативні речення *Зима, Кура* переривають оповідь, щоб уповільнити її рух, зупинитися на окремих деталях, активізують увагу читача.

Серед серединних номінативних речень виділяються такі, змістом яких є змалювання окремої деталі описуваного предмета, пейзажу, портрета тощо. Функція опису визначає їх статичний характер, а виділення окремих деталей лише більше посилює цю статичність. Розмежовуємо такі випадки вживання інтерпозитивних номінативних речень:

1) вклучення в опис пейзажу, інтер'єру з метою передачі певної окремої деталі: *Мають прапори. Оркестр. Рушають машини* (О. Довженко);

2) називання окремої деталі предмета, особи, явища як додаткову ознаку в їх описі чи характеристики: *Початок серпня у Львові. Снека. Будинки і хідники горять. Мало води. Ірсіса, запах. Ми тили дуже багато вина* (Ю. Андрухович);

3) введення в опис загальної картини окремих деталей за допомогою номінативних речень зі сполучниками *а, але*: — *Тепер у дома мене не падо т лаятимуть! — з полегшенням зітхнула Леа. — Але як і гарні ягоди, та ще й стільки!* (Ю. Покальчук); — *Хвилиночку! Одну хвилиночку! От і*

крижина! Крижице! А небо! (О. Довженко). Дані речення створюють колорит живого мовлення і характеризуються як такі, що мають значний рівень експресивності;

4) позначення окремих деталей явища, предмета, особи та под. в описах, завдання яких – створення цілісного образу. Таке уживання серединних речень у мові художніх творів набуло властивостей прийому, за допомогою якого відтворюються:

а) портретна характеристика: *Вона таки справді була дуже гарна. Граційна постива, великі карі очі, пишне світло-русяве волосся, ще ж її одягнули тепер цілком пристойно* (Ю. Покальчук);

б) природне середовище: *Було містечко... А підходили ближче – / нема нічого. Тиши. Попелице. / Лиш ходить смерть з кривавою косою... / А ти прийшла молитися Сисою* (Л.Костенко); *Пливу в сльозах. Шукаю броду. / Над вишнями літає хрещ. / Весна. І сонце. І зело. / Стоять сади, немов кульбаби. / Спізнілі зорі, наче краби, / вп'ялися в небо. Творять тло* (В.Стус);

в) існування предметів, осіб, явищ, об'єднаних часом, функцією, місцем тощо: *Обернувся в велик табір... / Крики, ржання, метушня... / Кожен бравсь за стис, за зброю / І... на огиря-коня* (О.Олесь).

Таким чином, серединні номінативні речення стають емоційною характеристикою-узагальненням розгорнутої конституції, мають складну семантичну структуру, яка в конструктивному плані відповідає багатокомпонентній синтаксичній одиниці, входить складовою частиною у номінативний ряд. Уповільнюючи оповідь і водночас посилюючи статичність опису, речення цього типу формують конотації "пасивність", "споглядальність" і под.

Сильною позицією номінативного речення у загальній семантико-синтаксичній організації тексту є інтонаційно виділювана постпозиція. Пресупозиція, яка служить головним джерелом адекватного сприйняття змісту кінцевих номінативних речень, зосереджена у попередньому контексті і здобувається із ретроспективних зв'язків із ним: *Як сумно доньці чути таке про батька. І він, значить, також належав до тих, що чинили заколот на Україні, щоби з того заколоту винести для себе булаву. Старі гріхи!* (Б.Лепкий). За комунікативним результатом постпозитивні висловлювання становлять перманентне утворення контекстного значення, його породження та підсумок, характеризуються як носії значення, що об'єднують їх з художнім текстом в одну цілісність.

Підводячи певний висновок із події, яка розвивається у пресупозиції, кінцеві номінативні речення актуалізують ознаки даної ситуації, суттєві для її аксіологічної характеристики з позиції наратора і переадресованої читачам(слухачам): *Враз перед ним спливало обличчя рудуватого Гея, і він несамохіть збагнув, що це – онук його брата, отже і його родак... Безглуздя, шкода, сум* (Ю. Покальчук); *Біла світляця, пухнасті на долі килими, щоб м'яко було ступати, в печі огонь, амела звисає зі стелі. Різдво* (Б.Лепкий); *Звіється курява на шляху – кидають серпи і коси й біжать у*

село, кажуть, що вороже військо надходить, гримить – гадають, що гармати ревуть, в шумі вітру чути крики і стогони людей... Війна (Б.Лепкий). Слід зазначити, що у цих випадках неможлива трансформація за участю слова "це": "це – безглуздя, шкода, сум", "це – Різдво", "це – війна"; складний образ, утворений групою речень, входить у коло понять, підтримується словесно, причому немає протиставлення цієї констатації поняттю, що її узагальнює, тобто в нашій свідомості вони не поставлені у предикативні відношення [2, 112].

Отже, постпозитивні номінативні речення визначаються семантикою аксіологічного підсумку. Вони стають засобом емоційного завершення, образно-метафоризованої характеристики, і, таким чином набувають значного ступеня експресивності.

Композиційна рамка спеціально обробленого синтаксису художньої мови створюється номінативними реченнями [5, 208], одне з яких є початком опису, а друге – його завершенням: *Золота осінь... Ах, як не хочеться листу з дерева падати, – він аж ніби кров'ю з печалі напився і закривавив ліси. Сумовито рипить дуб, замислився перед зимовим сном ясен, тяжко зітхає клен, і тільки берізка, жовтаво-зелена й "раскудря – кудря – кудрява", - ген там на узліссі білявим станом своїм кокетує, ніби на побачення з Левітаном жде чи, може, Чайковського симфонію викликає. Креслять тригонометричні фігури високо в небі запізнії журавлі, затуючи своїм "кру-кру": - "Чуєш, брате мій, товаришу мій?" Відлітаємо! Золота осінь... (Остап Вишня). Препозитивне оцінне речення *Золота осінь* вводить нас у загальний емоційно-експресивний контекст, а завершальне номінативне речення підкреслює важливість позитивної оцінки з елементами суму. Дані номінативні утворення, які обрамлюють пейзажний опис, служать засобом посилення експресії, загальної стилізації викладу. Композиційна рамка може створюватися номінативними реченнями, які, повторюючись, створюють емоційне забарвлення висловлювання, орієнтоване на значну афектацію, зворотну реакцію читача: *Прокляте місто! Не любити мене вчисто, а ненавидіти!.. З добра бідоти вибудовало оті страшні палати й видавлюєш ними з їх сльози!.. Прокляте місто!* (Панас Мирний).*

Таким чином, номінативні речення у художньому творі відіграють важливу синтаксико-композиційну та емоційно-експресивну роль. Ужиті на початку оповіді, в інтерпозиції чи в абсолютному кінці, вони є одним із засобів урізноманітнення розповіді, створення колориту живого мовлення, активізації уваги читача, поліпшують сприйняття художнього твору, увиразнюють його. Тексти, яким властиве широке використання номінативних речень, віднесені до специфічно побудованих, часом імітованих, часом спонтанних, але, як правило, експресивно насичених, художньо виправданих.

1. Акимов Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка : Учеб. пособие. – М.: Высш. школа, 1990. – 168 с.
2. Ардегтов Б. И. Номинативные предложения в современном русском языке. – Кишинев: Изд-во Кишинев. ун-та, 1959. – 154 с.
3. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык, ч. 3 Синтаксис. Пунктуация: Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1981. – 271 с.
4. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад. – Львів: Вид-во при Львів ун-ті, 1989. – 216 с.
5. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.
6. Повикова Т. Л. Присубстантивний розпространитель в семантической структуре номинативного предложения: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1990. – 23 с.
7. Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
8. Чердиченко Ш. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Рад. школа, 1962. – 495 с.
9. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001.

The article deals with the extent of the syntagmatic cohesion and determinacy of the nominative structures with the units constituting the context whole, as well as the degree of the nominative sentences' expressive influence formation owing to the assimilated and defined in the utterance reality fragment with reference to their actualization in the fiction text structure.

Key words: expressive actualization, initial place in the text, nominative sentence-maxim, postposition, composition frame.

Трибуна Молодих

УДК 81'373.612
ББК 81.2 Ук-3

Ірина Судук

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ В БІБЛІЙНИХ КОМПАРАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

У статті розглядаються засоби вираження порівняльної семантики у біблійних компаративах, а також особливості вживання того чи іншого показника порівняння у старотовазовітніх текстах Святого Письма.

Ключові слова: порівняння, показник порівняння, концептуальна картина світу, мовна картина світу.

Порівняння – один із засобів пізнання світу, який полягає у виявленні зовнішніх і внутрішніх зв'язків між предметами та явищами [1, 1]. За допомогою порівнянь відбувається зближення таких віддалених понять, як живе й неживе, як матеріальне і духовне; порівняння може стосуватися якості і кількості, емоцій, волевиявлення тощо [7, 56]. Функціональне навантаження компаративних конструкцій у нехудожньому тексті найчастіше – пояснення суті якогось поняття чи події через загострення уваги на ознаках іншого поняття чи події, які на думку мовця, мають бути добре відомі реципієнту. Саме це, гадаємо, зумовило появу значної кількості компаративем у біблійних текстах (а це понад 2000 компаративних конструкцій). Найпершим завданням авторів Святого Письма (і найдавніших – старозавітніх текстів, і, особливо, новозавітніх) було якомога наблизити слово Боже до людей, полегшити його розуміння читачем. Крім названої, порівняння у Біблії виконують функцію вираження специфіки концептуальної картини світу (далі ККС) ізраїльтян.

В українських перекладах священної книги, зокрема у перекладі Івана Хоменка [8], порівняння лексичним вираженням суб'єкта і об'єкта в основному зберігають ККС давнього народу, але водночас репрезентують увесь спектр засобів вираження порівняльної семантики, притаманних українській мові. Їхня різноманітність, а також специфіка вживання залежно від змісту і призначення тексту, зумовили вибір їх предметом нашої розвідки. Також слід зазначити, що в українському мовознавстві біблійні компаративеми досі ніким спеціально не досліджувалися, а тільки побіжно згадувалися в окремих статтях і працях [3; 4; 2].

Український перекладач виразно виявляє себе значним переважанням у текстах Святого Письма компаративем із показником порівняння як (як... так і, так само, як і под.) (приблизно 740 порівняльних конструкцій). З цього приводу слід зазначити, що саме порівняльні конструкції із цим показником найчастіше зустрічаються в українському фольклорі та в розмовній мові [див.: 11].

Саме серед цієї групи конструкцій найвиразніше виявляє себе поділ порівнянь на логічні (коли встановлюється ступінь схожості чи відмінності між предметами одного класу, беруться до уваги всі властивості, якості ознаки порівнюваних предметів, але виділяється щось одне) та образні (вихоплюють одну якусь найвиразнішу ознаку, часом несподівану, і роблять її основною, ігноруючи всі інші) [6; С.270]. Логічні компаративами із сполучником як оповідач найчастіше вживає тоді, коли не хоче докладно зупинятися на події чи явищі, опис яких зайняв би чимало часу, і відсилає реципієнта до інших добре відомих читачеві явища чи події: *Ви утечете, як утікати від землетрусу за Осії, юдейського царя* [Захарія 14:5]; *І буде: так, як ви, доме Юди й доме Ізраїля, були прокляттям між народами, так я спасу вас і ви будете благословенням* [Захарія 8:13]. Такі компаративами переважають у прозових текстах Святого Письма. У старозавітних поетичних книгах знаходимо чудові зразки образних порівняльних конструкцій із показником як: *Слова мудрих – як остроги, як гострі цвяхи* [Проповідник 12:11]; *Як лань прагне до водних потоків, так душа моя прагне до тебе, Боже* [Псалом 42:2]; *Раніш, ніж забувають [безбожники], як ті будяки і глоди, – хай їх – зелених чи сухих – розмете буря* [Псалом 58:10]; *Він [Бог] дає сніг, як вовну; як попіл іній розсипає* [Псалом 147:16-17].

Серед численної групи порівнянь із “реально-порівняльним” показником як (за визначенням Н. П. Шаповалової [10, 9]) особливої уваги, на нашу думку, заслуговує багатооб’єктна (одинадцять об’єктів при одному суб’єкті) образна порівняльна конструкція, де всі об’єкти виділені в окрему синтаксичну конструкцію – парцельоване, і своїм лексичним вираженням втілюють уявлення про прекрасне давнього народу: *Який же гарний був він, оточений народом, виступивши з-поза святинища завеси. Як рання зоря між змарами, як місяць у повні, як сонце, що сяє на Всевишнього святиню, як веселка, що виблискує в оболонках слави, як троянди квіт весною, як лілея при дожерелах водних, як парость ладан-дерева за літньої пори, як вогонь і куріння в кадильниці, як посуд з кутного золота оздоблений різним цінним камінням, як та маслина, що плодами рясна, як кипарис, що аж до змар височіє!* [Сирах 50:5-10]. Повторення у наведеній конструкції при об’єктах поетично-образної семантики сполучника як, вважаємо, свідчить про орієнтацію перекладача на українську народну поезію, де цей сполучник як показник порівняння особливо поширений:

Отецький син гарний та красний,

А вдовин ще кращий.

Ой як вийде на вулицю,

Як той місяць ясний [9, 49].

Значну групу становлять компаративами з так званими “ірреально-порівняльними” показниками [10, 10]: мов, немов, наче, неначе, начебто, ніби. Вони переважають в описах видінь, поетичних текстах Старого Завіту і є переважно образними, виконують естетичну функцію, похваляють

розповідь, нерідко слугують для вираження емоцій: *Очі його, мов голубки край водяних потоків, що, викупавшись у молоці* [Пісня Пісень 5:12]; *Мов цинамон і аспалат видавала я [мудрість] пахоці, мов добірна мирра, була я запахуца...* [Сирах 24:15]; *Тоді останок Якова буде посеред багатьох народів, немов від Господа роса, немов та злива на травичю* [Міхей 5:6]; *Зосталася дочка сіонська, немов у винограднику халуца, немов курінь на баїтані, немов обложене місто* [Ісаїя 1:8]; *Я виплю мій дух на твоїх потомків, моє благословення на твоїх нащадків. Вони ростимуть, наче трава над водою, наче верби над річками* [Ісаїя 44:4]; *Ось запах сина мого, неначе запах поля, що Господь благословив його* [Бутя 27:27]; *Тоді все вміє потроцилось – залізо, глина, мідь, срібло й золото, й стало, ніби полова на току літом* [Даніїл 2:35]; *...оточений навколо вінком братів, начебто паростками кедрів ліванських, начебто стовбурами фінікових пальм* [Сирах 50:12]. (Приклади розташовані нами вживання вказаних показників порівняння у біблійних компаративах, тобто найчастотнішими є мов і немов, рідше зустрічаються наче і неначе і тільки в кількох компаративних конструкціях засобами вираження порівняльної семантики є ніби і начебто).

Слід зазначити, що “реально- та ірреально-порівняльні” показники у біблійних компаративах часто взаємозамінні. Щоб уникнути повторення того самого показника, перекладач нерідко при різних об’єктах порівняння, які стосуються одного суб’єкта, вживає різні сполучники чи модально-порівняльні частки: *Ось вони на кожнім кроці мене обступили; тільки й чигають, щоб мене на землю повалити. Неначе лев, який на здобич зазіхає, як те левеня, що засідає у сховку* [Псалом 17:11-12]. Навіть у стійких компаративах із майже однаковим лексичним складом компонентів порівняльна семантика виражається іноді різними показниками: *Господь, Бог твій, памноожив, як зір на небі* [Второзаконня 10:22]; *Бо Господь сказав, що памноожить Ізраїля, наче зір небесних* [Хроніка 27:23]. У логічних компаративних конструкціях може вживатися як “реально-, так і ірреально-порівняльний” показник: *Самі знаєте, як ми кожного з вас, мов батько своїх дітей, просили умовляли й закликали жити достойно перед Богом* [І посл. ап. Павла до солунян 2:12]; *Як батько мліюсердиться над синами, так [Бог] мліюсердиться над тими, що його бояться* [Псалом 103:13]. Взаємозаміна “реально- та ірреально-порівняльних” показників у біблійних порівняннях нашоухує на думку, що такий поділ сполучників та модально-порівняльних часток – виразників компаративної семантики – є дещо умовним. На наш погляд, можна говорити тільки про переважання сполучника як у компаративах логічної (реально-порівняльної) семантики і модальних часток та сполучників мов, немов, наче, неначе, начебто, ніби у компаративах образної (ірреально-порівняльної) семантики.

Помітне місце серед біблійних порівнянь займають також **конструкції із прикметниками та прислівниками у формі вищого ступеня порівняння**. Їх умовно можна поділити на такі дві групи:

1) **конструкції, де є тільки прикметник (прислівник) у вищому ступені порівняння або словосполучення типу більший від (за):** *Досить такому тієї карі, яку наклала більшість; так що навпаки краще вам простити та втішити, щоб надто великий смуток не зламав такого* [II послання ап. Павла до коринтян 2:6-7] (у таких компаративах суб'єкт часто імпліцитний, оскільки легко відновлюється з контексту); *...життя більше від їжі й тіло від одягу* [Лука 12:22];

2) **конструкції у яких суб'єкт і об'єкт поєднуються словосполученням типу більший, ніж:** *Легше минуться небу й землі, ніж одній рисці пропасти з закону* [Лука 16:17].

Особливістю функціонування таких конструкцій у Біблії є те, що вони вживаються переважно для вираження законів християнської моралі і мудрості, домінування духовного над тілесним, мудрості над обмеженістю і под.: *Жінку цнотливу – хто її знайде? Ціна її вища над перлинами!* [Приповідки 31:10]; *...великий Бог наш, більший від усіх богів* [II Хроніка 2:4]; *Послух ліпший від жертви, слухняність від баранячого жиру* [I Самуїл 15:22]; *Легше пройти верблюдові кризь вушко у голці, ніж багатому увійти в Царство Боже* [Лука 18:25]; *Слухатися слід більше Бога, ніж людей!* [Діяння 5:29].

Репрезентовані у Біблії також компаративами, у яких порівняльна семантика виражена **синсемантичним словом (лексемою відкритої семантики)** (за визначенням Н. П. Шаповалової [10, 9]) *подібний, схожий, має вигляд, скидається, згідне з тим, нагадує, у порівнянні, на зразок, на спосіб:* *Виготуєш також платівку з щирого золота і виротуєш на ній, на спосіб ритування печатки: Святе Господеві* [Вихід 28:36]; *...зробив також завітки на зразок нашійника і поклав їх поверх стовпів* [II Хроніка 3:16]; *Ті, які звіряються на Господа, – подібні до гори Сіон, що не хитається, що пробуває вічно* [Псалом 125:1]; *Вона ж над сонце краєца, понад увесь зоряний світ. У порівнянні зо світлом вона з'являється перша, бо світло поступається ночі, а мудрости зло не подолає* [Мудрість 7:29-30]; *Станом своїм нагадуєш ти пальму, грудьми твоїми виноградні зрона* [Пісня Пісень 7:8]; *Це сновиддя – згідне з отим, що подоба обличчя в дзеркалі* [Сирах 34:3]; *Хто вірить сновиддям – скидається на того, що за тінь хапається і за вітром женеться* [Сирах 34:2]; *...аж ось передо мною став хтось, хто мав вигляд мужа* [Даніїл 8:15]; *На що схоже Царство Боже? До чого б мені його прирівняти? Воно схоже на зерно гірчичне, що чоловік узяв та й кинув у город свій, і воно виросло і стало деревом великим, і небесне птаство гніздиться у його гілках* [Лука 13:18-19]. Відзначимо, що Ісусові притчі усі побудовані на порівняннях, вони й становлять основу новозавітних

компаративем, і саме туг виразниками порівняльної семантики й найчастіше **синсемантичні лексеми схожий, подібний** тощо.

Синонімічними до компаративем із показником **як** є кілька конструкцій – за синтаксичною будовою складнопідрядних займенниково-співвідносних речень, – де роль показника виконують **співвідносні слова якій...такий**. Порівняймо: *Які батьки ваші, такі й ви. Кого з пророків не гонили батьки ваші? Вони вбили тих, що наперед звіщали прохід праведного, якого ви тепер стали зрадниками й убивцями* [Діяння 7:51-52] – *І відступили, і зрадили, як і батьки їхні* [Псалом 78:57].

Порівняльну семантику також мають складнопідрядні займенниково-співвідносні речення із **співвідносними словами що...те:** *Що в життя сподоба прохолода, те вірний посланець тому, хто його посилає: приносить бо віраду душі свого пана* [Приповідки 25:13]; *Що та лілея між будьяками, то моя лоба між дочками* [Пісня Пісень 2:2].

Порівняно із частотністю вживання конструкцій, у яких показник порівняння експліцитний, порівнянь, де компаратор імпліцитний, у Біблії незначна кількість (приблизно 150 конструкцій). Серед них чітко виділяються три групи:

1) **конструкції, де показник входить до словоформи, яка репрезентує об'єкт порівняння.** До цієї групи входять компаративами з так званим **орудним порівняльним:** *Кидаються його верхівці, приходять їдці його далеко, летять орлом, що раптом спадає, щоб пожерти* [Авакум 1:8]; *І з'явивсь Ілля, пророк вознещений, і слово його смолоскипом палало* [Сирах 48:1]. Як твердять автори “Стилістики української мови”, порівняльні конструкції з орудним відмінком мають дуже давнє походження. В них знайшли відгомін метаморфозні вірування праукраїнців у можливість перетворення матері в зозулю, дівчини в лілею, чоловіка у вовкулаку тощо [6, 270]. Зважаючи на це, можна стверджувати, що наявність конструкцій з орудним порівняльним у біблійних текстах є відображенням української мовної картини світу, оформлення ККС давнього народу засобами властивими мові перекладача. До цієї групи також відносимо єдину конструкцію, у якій порівняльна семантика виражена **прикметником із суфіксом –уват–**: *... а в четвертій колісниці – строкати каштанувати коні...* [Захарія 6:3], а також дві компаративами прислівникового типу, порівняльна семантика в яких реалізується комплексно: за допомогою **префікса по-** й **суфікса –ому–**: *Ії князі в ній ревуць по-лев'ячому, роздирають здобич* [Єзекїїл 22:25]; *Ії начальники посеред неї по-вовчому роздирають здобич* [Єзекїїл 22:27];

2) **конструкції, у яких показник частково імпліцитний.** Це переважно складнопідрядні речення, де частина парного сполучника **як...так**, а саме – **як**, у головній частині не вживається, але її існування передбачається наявністю у підрядній частині елемента сурядного сполучника **так і, отак:** *Бантина, добре збита на будівлю, не розійдеться під час землетрусу; отак і*

серце, стало в обдуманому рішенні, не захитається ні о якій порі [Сирах 22:16]. Такі порівняльні конструкції можуть складатися і з двох окремих речень, але в одному з них обов'язково є частина парного сполучника як...так (отак (і), так само, так і), крім того, їх легко перетворити у складнопідрядне порівняльне речення, навіть якщо окреме речення, в якому міститься об'єкт порівняння – питальне: *Хто бо звіряється на спиртного розбійника, що пасоки вчиняє з міста на місто? Ось так і з чоловіком, що гнізда не має, а спочиває, де ніч його застукає* [Сирах 36:26-27]. Наведені конструкції можна використовувати у шкільній практиці, зокрема при виконанні завдань на перетворення двох речень в одне складнопідрядне, крім того, ці приклади матимуть неабияку морально-виховну цінність.

3) конструкції – прості речення, де підмет і присудок виражені іменниками, на місці дієслова зв'язки тут можна вжити порівняльний сполучник або модально-порівняльну частку: *Князі його посеред нього – рикаючи леви, судді його – вовки степові* [Софонія 3:3]; *Нагострена стріла – язик їхній* [Єремія 9:7].

Отже, у біблійних текстах репрезентовані як експліцитні, так і імпліцитні засоби вираження порівняльної семантики, притаманні українській мові. Зокрема, до експліцитних належать порівняльні сполучники та модально-порівняльні частки як, мов, немов, наче, неначе, начебто, ніби; синсемантичні лексеми *подібний, схожий, скидається* та ін.; форми вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників, співвідносні слова у складнопідрядних займенниково-співвідносних реченнях; до імпліцитних – конструкції з орудним відмінком у порівняльному значенні; прислівникові компаративеми, компаративема із прикметником *каштануватий*; конструкції із частково імпліцитним показником, де матеріально виражений тільки другий елемент парного сполучника як...так і; прості речення з іменним складеним присудком порівняльної семантики, де підмет і присудок є відповідно суб'єктом і об'єктом порівняння, а показник – відсутній.

1. Голоюк Л. В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози). – Автореферат канд. дис. – Київ, 1996. – 20с.
2. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Святого Письма на українську народну мову // Українські граматики. Вип. 12. Олександра Горбач. Зібрані статті. – Мюнхен, 1993. – С. 36-106
3. Дєравчук С. Функціонально-семантичний статус епітетів у конфесійному стилі // Дивослово. – 2003. - №1. – С.17-19
4. Лєсюк М. П. Мова і стиль українських перекладів Книги Псалмів // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Вип. 2 / За ред. А. С. Нямцу. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 133-137
5. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. - № 5-6. – С.36-41
6. Мацько Л. І. та ін. Стилістика української мови: Підручник: Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462с.
7. Пилинський Я. М. Порівняння як засіб творення народноісненного стилю // Культура слова. Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 32. – К.: Наукова думка, 1987. – С.56-58
8. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – 1991. – 1394с.

9. Струни серця. Українські народні пісні: Збірник. – К.: Дніпро, 1985. – 248с.
10. Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові. – Автореферат канд. дис. – Дніпропетровськ, 1998. – 16с.
11. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків: Основа, 1993. – 176с.

The article is about the way of reflection the comparative semantics in the biblical similes and peculiarities of usage different indexes of comparison in the Bible.

Key words: simile, index of comparison, conceptual picture of the world, lingual picture of the world.

УДК 81'276.3-055.6 + 811.111-26
ББК 81.001.2 + 81.43.21

Ярина Битківська
ВЖИВАННЯ АНГЛІЗМІВ У СУЧАСНОМУ
КОМП'ЮТЕРНОМУ ЖАРГОНІ І МОЛОДІЖНОМУ СЛЕНЗІ

У статті розглядається адаптація англійських слів у молодіжному слензі та комп'ютерному жаргоні. Аналізуються передумови та доцільність вживання англійських запозичень у цих сферах комунікації.

Ключові слова: молодіжний сленг, комп'ютерний жаргон, технізми, словотворчі афікси, деабревіація, метафоризація, розширення значення, переосмислення значення, звуження значення.

Мовна глобалізація як один із аспектів глобалізації в цілому стала об'єктом дослідження багатьох вчених (Т. Friedman [9], D. Crystal [8], В. Сімонок [4], Б. Ажнюк [1] та ін.). Вплив англійської мови як панівного фактору глобалізаційного процесу помітний в усіх сферах мовної комунікації. Значне поповнення англійськими запозиченнями спостерігається в публіцистиці, мові реклами, в корпоративній лексиці, різноманітних сленгах, технічній термінології.

Ця стаття присвячена проблемі адаптації англійзмів у молодіжному слензі та комп'ютерному жаргоні на морфологічному та лексико-семантичному рівнях. Аналізуватимемо англійські сленгізми, зафіксовані у "Короткому словнику жаргонної лексики української мови" Лесі Ставицької [6] та "Словнику сучасного українського сленгу" Тетяни Кондратюк [5].

Комп'ютерний жаргон сформувався на базі технізмів англійського походження, що являють собою своєрідну термінологічну систему. Їх поява викликана необхідністю позначення нових понять і явищ, що увійшли в сучасне життя. У мові-джерелі це полісемантичні і стилістично нейтральні лексеми, напр., *картридж* – *патрон* з *хімікаліями для копіювальних апаратів та притерів* (англ. cartridge – коробка, ящик або контейнер, в якому зберігається речовина, якийсь пристрій чи механізм,

який важко, незручно або небезпечно тримати в руках і який, як правило, легко замінити, напр., патрон вогнепальної зброї¹), *принтер* - друкарський пристрій комп'ютера (англ. printer – щось/хтось, що друкує, напр., особа, що займається друком, пристрій, що друкує), *файл* - масив інформації в ЕОМ (англ. file - засіб, пристрій, пристосування, напр., канцелярська папка, коробка або невелика шафа, які служать для порядку при зберіганні документів), *курсор* - значок на екрані монітора, яким керує «мишка» (англ. cursor – рухливий предмет, призначений для виділення, розміщення), *сканер* - прилад для вводу тексту і графічної інформації (англ. to scan – швидко, уважно, детально дивитись, проглядати, вивчати; scanner – той, що детально проглядає, вивчає, перечитує) і т. ін.

Український комп'ютерний жаргон сформувався на базі англійських слів, які найчастіше трапляються на сторінках зарубіжних інтернетівських видань, а також у комп'ютерних програмах. Користувачі комп'ютерних продуктів за допомогою словотворчих афіксів адаптували ці слова до граматичних і фонетичних особливостей нашої мови. Відтак з'явилися такі новоутворення, як *апгрейдити* – модернізувати апаратне забезпечення (від англійського to upgrade – підвищувати якість продукції); *атачити*, *приатачити* – робити додаток до повідомлення електронною поштою (to attach – прикріпляти, приєднувати); *бекапити* – створювати резервні копії (англ. to back up – робити копії комп'ютерних файлів на жорсткому диску, щоб уникнути втрати даних); *брейкнути* – переривати роботу програми за допомогою Ctrl-Break або Ctrl-C (to break up – припинити, напр., роботу), *баги* – помилка, збій програми (bug – неочікувана вада, помилка, несправність у машині), *джойнитись* – приєднатись до Інтернету через телефонну лінію (to join – з'єднуватись, приєднуватись), *засейвити* – зберегти файл (to save – рятувати, берегти, зберігати) *хакати* – зламувати, змінювати програму (від англ. to hack – рубати, різати), *хакання* – зламування захисту програми.

Поширеним явищем є використання абrevіатури англійських словосполучень і фраз на Інтернет - конференціях, форумах, чатах, наприклад: *АКА* (англ. Also Known As – дослівно «також відомий як») – одна з адрес у мережі для людини, яка має їх декілька; *ІМХО* (від англ. in my humble opinion) – на мою думку.

Зворотний процес деабrevіації із додаванням здрібніло-пестливих суфіксів утворює нові стилістично марковані слова: *авік* – файл із розширенням AVI (відео-файл для Windows); *аська* – програма ICQ; *урлик*

¹ Тлумачення англійських слів подається за словником "Merriam-Webster's Collegiate Dictionary" [10].

– посилання (URL – universal resource locator); *сідішка* - компакт-диск (CD) тощо.

Активно використовуються суфікси зниженої емоційної маркованості, як от: *файло* – файл, *сідюк*, *цідюк*, *седе* – накопичувач на лазерних дисках (CD-ROM), *ентиха* – операційна система Windows NT, *сервак* – сервер і т. ін.

Деякі запозичення за своєю графічною формою чи звучанням асоціюються з певними словами в українській мові. Так, внаслідок фонетичної деформації з'явилося слово *аутглюк* – на позначення програми Microsoft Outlook. Сам сленгізм *глючити* означає працювати з переборами. Очевидно, семантика цього слова сприяла появі другого значення вищевказаного поняття – *зависання програми Microsoft Outlook*. Фонетичної трансформації зазнало поняття операційної системи Windows Millennium, асоціюючись з лексемою *ліналеум*. Деабrevіація літер на позначення відеографічної матриці Video Graphic Array – стандарт VGA сприяла появі сленгової лексеми *вагон*. Абrevіація музичної карти «Gravis Ultra Sound» трансформувалась у лексему *гусь*. Мова програмування BASIC (Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code) отримала «лагідне» найменування *Васік* або *Босяк*. Оскільки створені досконаліші програми, зазначені новоутворення вказують і на будь-яку застарілу комп'ютерну програму.

Комп'ютер із процесором Pentium на базі вільної асоціації отримав назву *пень* або *пеньок*. Зі зміною наголосу англійське слово button ['batən] – кнопка миші, клавіша на клавіатурі – перетворилося в українське *батон*. Модем US Robotics V. Everything жартівливо перейменовано на *В-Все*.

Відмічені приклади усічення слів у комп'ютерному жаргоні: *комп* від комп'ютер, *кїл* від кілобайт, *скан* від сканер тощо.

Мовна гра за допомогою словотворчих засобів утворює синонімічні ряди жаргонних комп'ютерних лексем: *комп* – *комлік* – *компюхтер* – *компутер* – *компутер* – *компиц* – *комтіпутер* (комп'ютер); *вінда* – *віндовоз* – *віндуза* – *віндус* (операційна система Windows); *емаль* – *емелія* – *міло* (англ. e-mail – електронна пошта) тощо.

Деякі лексеми виходять поза межі вживання у комп'ютерному жаргоні, утворюючи нове, ширше значення: *Вінда* – 1. *комп*. Операційна система Windows (англ. window – вікно); 2. *мн*. Вікна *Девайс* (англ. device – проект, механізм, засіб) – 1. *комп*. Будь-яке оснащення комп'ютера; 2. Будь-яке оснащення взагалі. *Діалити* (англ. to dial – набирати (номер по телефону)) – 1. *комп*. Дзвонити через модем на станцію; 2. Дзвонити або говорити по телефону. *Кулер* (англ. cooler – холодильник, радіатор, охолоджувальний прилад) – 1. *комп*. Вентилятор на процесорі; 2. Вентилятор, кондиціонер. *Нікнейм* (англ. nickname – прізвисько, зменшене ім'я) – 1. *комп*. Псевдонім, яким людина послуговується в Інтернет – мережі; 2. Прізвисько.

Гостро відчувається брак українськомовних варіантів комп'ютерних програм, термінологічних словників у порівнянні з російськими мовознавчими досягненнями у цій сфері. Нами зафіксовано *неофіційний* переклад Загальної Публічної Ліцензії GNU (GNU General Public License, GNU GPL) українською мовою, запропонований Дмитром Ковальовим на сайті української бібліотеки www.vesna.org.ua. Як зазначає автор, "цей проект є спробою створення комп'ютерного словника слів української мови...", що "...міг би послужитися при розробці програм перевірки правопису української мови". Також автором укладається "Термінологічний словник та деякі зауваження щодо перекладу термінів", доступний на цьому ж сайті. [11]

Автори українських інтернетівських видань по-своєму розв'язують проблему перекладу. Наприклад, слово «links» - зв'язок; те, що зв'язує – лиш деякі переклали українським еквівалентом «ланка», трапляється варіант «гілка». Більшість сайтів транслітерують цей термін, пропонуючи гостям скористатися «лінками». Проблема перекладу термінів українською мовою жваво обговорюється на форумах у всесвітній мережі. Є як прихильники транслітерації чи транскрипції термінів, створення кальок, так і формування власної українськомовної термінологічної бази, з дотриманням всіх норм перекладу та морфологічних і стилістичних особливостей української мови.

Англійські запозичення активно поповнюють і сучасний молодіжний сленг, для якого взагалі типовим є вживання чужомовних засобів, а також створення ефекту «очуднення», кодування мови, зрозуміле лише у вузькому колі. [2, 14] Так, в арсеналі молодих українців засвідчені англізми, які мають свої відповідники в українській мові, наприклад: *байк* – мотоцикл, *бег* – сумка, *вайн* – вино, *ганмен* – охоронець, *драйвер* – водій, *мані* – гроші, *пати* – вечірка, *стріт* – вулиця, *тейбл* – стіл, *мікет* – квиток, *фейс* – обличчя, *флет* – квартира. Все ж у процесі адаптації англійських слів-дублетів українських лексем відбувається певна зміна змістової структури слова в напрямку концентрації значення. Наприклад, *мен* (*man* – чоловічина) – не просто чоловічина, а *гарний, показний чоловічина*, *вумен* (*woman* – жінка) – *статечна жінка*, лексема *тайм* (*time* – час) найчастіше позначає *вільний час*. Традиція вживання англійських еквівалентів нейтральних українських лексем перейнята із мови хіпі, так званого системного сленгу. Представники цієї субкультури люблять рок-музику, відвідують сейшени – зібрання хіпі, де звучить подібний музичний стиль, час від часу вживають наркотики, беруть участь у бійках з міліцією, подорожують автостопом. Всі ці моменти відображені і в мові. Дехто використання «заморських» слів вважає ознакою освіченості, що забезпечує мовцю репутацію людини сучасних, прогресивних поглядів.

Адаптуючись в українському мовленні, сленгізми набувають граматичних ознак української мови, до них приєднується словотворча флексія: *гьорлфрендка* (*girlfriend*) – дівчина, *найтувати* (*night* – ніч) –

ночувати, олдовий (*old*) – старий, *тічерка* (*teacher*) – вчителька, *лібрарія* (*library*) – бібліотека, *релаксувати* (*to relax*) – відпочивати, *рідернути* (*to read*) – прочитати.

У використанні англійських слів відчувається іронічно-жартівливий підтекст, особливо, якщо додаються характерні українській мові суфікси зниженої емоційної маркованості, як-от: *бізнесюк, бізнюк* (бізнесмен); *баксюк* (долар); *сейшак* (рок-концерт; збіговисько, весела компанія; пиятика); *секондуха* (ринок або магазин Second Hand); *понсія* (популярна музика; щось погане, нецікаве, неоригінальне, стереотипне); чи здрібно-пестливі суфікси: *баксик* (долар), *діджик* (ді-джей), *лейбик* (відома марка одягу).

У формуванні молодіжного сленгу також залучені англійські флексії. Так, суфікс *-ation* трансформував розмовну фразу «само собою», утворивши сленгове *само собейини*. Внаслідок синтезу української пейоративної лексеми *лах* (дурень, йолоп; людина, яку не поважають у колективі) та англійської *тан* (чоловік, мужчина) сформувався новий сленгізм *лошмен* зі значенням українського кореня. За аналогією з англійськими назвами спортивних ігор – гандбол, бейсбол, футбол тощо – утворився сленгізм *літрбол*. Так жартівливо нарекли процес розпивання спиртних напоїв. У дусі спортивної тематики з'явилося і стійке словосполучення – *чемпіонат з літрболу*.

Значна частина сленгізмів твориться на базі вільних асоціацій, викликаних паронімією запозичених слів із українськими [7]. Транскрибоване англійське *girl* – *гьорл* за подібністю звучання до кореня українського слова «горлиця» утворило синонім *гьорлиця* до спільнокореневих *гьорлфренд, гьорлфрендка, герла*. Зміна фонем *e* на *u* у назві англійської страви *бекон* обумовила появу лексеми *бикони* (збірн. до *бик* – людина, що віддає перевагу силі перед розумом; невисокого розумового рівня, але агресивна, самовпевнена людина). Сленгізм *манка* зі значенням *гроші* є результатом асоціацій, спричинених фонетичною подібністю англізму *мані* (*money* – гроші) та української лексеми *манки* – розмовної назви манної крупи.

Асоціації, викликані звучанням дієслова «блювати», сприяли появі евфемізму «блювотер», що є словосполученням англійських слів *blue water* (синя вода), і за смисловим навантаженням не відповідає прямому значенню адаптованої лексеми.

Мовна гра англійських слів *bad* – поганий і *bed* – ліжко дала нове конотативне значення нейтральній українській лексемі *ліжко*. Цим словом студенти і школярі охарактеризували *погану оцінку*. Метафорично переосмислено *читальний зал у вищому навчальному закладі*. Мовою молодіжного жаргону це *бар*.

В процесі засвоєння англізмів переосмислюється і граматична категорія. Англійські іменники *socks* (шкарпетки) та *children* (діти), вживані у формі множини від *sock* та *child*, в українському сленговому

мовленні засвоєні в значенні однини: *сокс* - *шкарпетка*, *чїлдрен* - *дитина*. Множину запозичених лексем творять формотворчі закінчення іменників української мови: *сокси*, *чїлдренци*.

В мовленні відображається і проникнення продуктів американської культури у побут сучасних українців через засоби масової інформації, фільми, товари широкого вжитку тощо. Аналогії, асоційовані зв'язки, залучені у мовній грі, обумовлюють появу нових слів розмовного вжитку. Прикладом можуть послужити продукти реклами. Так, назва сухого корму для котів «Віскас» позначає і їжу взагалі. За «Словником сучасного українського сленгу» [5], самогон із цукрового буряку називають *баунті* через спільну першу букву «б» як у назві шоколадного батончика, так і в назві сировини. Згаданий словник зафіксував і другу номінацію алкогольного напою – *снікерс*, тоді як «Короткий словник жаргонної лексики української мови» [6] подає значення сленізму *снікерс* як *кров'яка*. Очевидно, переосмислення значення є результатом асоціацій, викликаних певною подібністю продуктів та ставлення мовців до них. Кондитерський виріб у формі двох паличок під назвою «Twix», а також текст реклами по телебаченню, що пропонував «спробувати солодку парочку «Твікс», сприяли появі нової сленгової лексики, якою користуються студенти і школярі на позначення негативної оцінки «2» за п'ятибальною шкалою. Іграшка «Барбі», що стала символом зразкової жіночої фігури та зовнішності, в уявленні українського мовця асоціюється з *гарненькою*, *але дурною*, *схожою на ляльку дівчиною*. Внаслідок усічення лексики *барбітуратори* – засобу для вживання наркотиків, виник іменник *барбі*. Таким чином, назва американської іграшки зумовила появу омонімів *барбі* в українському слензі.

Хобітом – видуманою американським фантастом Р.Толкієном маленькою людиноподібною істотою, що живе під землею, – називають в молодіжному колі *людину невисокого зросту*. А назва героя американських коміксів *Бетмена* викликала появу омонімів *бетмен* зі значенням 1) *білоруса*; 2) *блєвати*. Можна припустити, що причиною асоційованих зв'язків є спільна літера «б» як у назві запозиченого поняття, так і в назвах пояснювальних понять.

Зафіксовано ще кілька прикладів омонімії серед англійських запозичень. За допомогою конверсії полісемантичний прикметник *black* (*black* – чорний), адаптуючись в українському мовленні, утворив омонімічну пару іменників *блек* зі значеннями: 1) *представника негроїдної раси*; 2) *депресії*. Подібний шлях пройшов полісемантичний прислівник *out*, який в загальному позначає відсутність, перебування за межами чогось. «Словник сучасного українського сленгу» [5] фіксує кілька значень сленговою іменника *аут*: 1) *стан пригноминості, протрації*; 2) *непритомність*; 3) *щось неймовірне, приголомшує, жахливе, нестерпне*. Той самий словник подає слово *аут* зі значенням *дурень, невдаха*.

У жаргоні відображаються суспільні особливості, деталі життя. Жартівливо-іронічне забарвлення отримало сленгове слово *біцикліст*, яким у молодіжному середовищі визначено *людину, що добирається із приміської зони на роботу у місто*.

Зовсім інший характер творення нового значення англійської лексики *spinster*, яка у мові-джерелі означає *неодружену жінку, стару діву*. Очевидно, своєрідне ставлення суспільства до цієї категорії осіб сприяло появі конотативного значення жаргонного слова *спінстер* – *погана людина*.

Досліджуючи використання англійських запозичень в молодіжному жаргоні, необхідно враховувати мовну політику в Україні, ситуацію білінгвізму. Очевидним є те, що жаргон твориться і функціонує у великих містах, які в переважній більшості – на сході, півдні і в центрі країни – російськомовні. Тому жаргон здебільшого сприймається молодими людьми в контексті російської мови. [2, 17]. Навіть українізовані англізми адаптуються через призму російської мови. Для жителів Західної України, де мовою спілкування є переважно українська, питання статусу і розвитку рідної мови є вкрай важливим. Свідомо налаштована молодь – це, переважно, студенти вищих навчальних закладів, часто члени молодіжних організацій («Пласт», «Обнова» тощо) – формує власний сленг на основі відроджених давніх українських діалектних слів і зворотів. Відповідно, спостерігається тенденція деякого ослаблення вживання англійських запозичень у розмовному мовленні цієї категорії молодих людей.

Викладене дає підстави зробити такі попередні висновки:

Адаптація і вживання англійських запозичень у молодіжному жаргоні відбувається за всіма основними ознаками цього різновиду мови: використання сленгових англійців забезпечує криптонізацію мови, надає їй іронічно-жартівливого забарвлення за допомогою морфологічних, словотвірних і стилістичних засобів української мови.

Адаптація англійців у розмовній сфері комунікації, а також у комп'ютерній термінології передбачає такі основні семантичні процеси: 1) *звуження значення* – утворення комп'ютерних технізмів та використання чітких англійських дубляжів українських лексем у молодіжному середовищі; 2) *розширення значення*, коли деабревіація, словотвірні афікси, зміна наголосу сприяють асоційованим зв'язкам з іншими словами, а відтак і появі нового значення. 3) *переосмислення значення слова*, спричинені, знову-таки, асоційованими зв'язками та метафоризацією англійських слів. Засвідчені також лексеми, що є синтезом українських та англійських словотвірних засобів, з новим значенням.

Для молоді мова – це засіб самовираження і самореалізації, а також об'єктивне відтворення суспільних проблем, тенденцій, настроїв. Перенасичення мови на всіх її рівнях, у різноманітних сферах вживанням англійських слів свідчить, з одного боку, про прагнення йти в ногу з

часом, бути прогресивним, європейським. Однак, відчуття міри і вибірковості в застосуванні іншомовної лексики починає втрачатись, загрожуючи не поповненню мови, а її витісненню, заміні.[3; 4] Звичайно, час відсіє все штучне, короткочасне, залишаться тільки лексеми, актуальні для наступних періодів життя суспільства. Проте вкрай важливим є залучення внутрішньомовних ресурсів, активне послугування українською мовою у живому спілкуванні. Цьому повинна сприяти належна підтримка не тільки мовознавців, але й держави. Якісні переклади іншомовних джерел, застосування української мови у сфері новітніх технологій, підтримка українського книговидавництва зробить українську мову конкурентноздатною, престижною і по-справжньому рідною, що консолідуватиме українське суспільство в націю.

1. Ажжюк Б. Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні. www.novamova.com.ua/html/adchuk/tum/lang_conf_28.htm
2. Дрюбилина-Мельник Н. Я. Сучасний жаргон й сучасне розмовне мовлення // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – Т. 20. Філологічні науки. – К., 2002
3. Радчук В. Українська мова на зорі третього тисячоліття // Дивослово. – 2003. – № 9. – С.2-6.
4. Сімонок В.П. Мовна картина світу. Взаємодія мов. – Х: Основа, 1998. – 169с.
5. Словник сучасного українського сленгу. Упорядник Т. М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350с.
6. Ставицька, Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 336с.
7. Шаповал В.В. Текст источника как объект анализа для филолога и историка. – М., 2001.
8. David Crystal. The English Language. A Guided Tour of the Language. Second edition – Penguin Books – 312p.
9. Friedman, Thomas L. The Lexus and the Olive Tree. Anchor Books, NY, 2000
10. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. Tenth Edition. Merriam-Webster, Incorporated, 2003.
11. www.vcsna.org.ua/txt/kovalovd/sae/node5.htm

The article deals with the adaptation of English words into computer and youth slang. It also focuses on requisite and expediency of using English loan-words in these spheres of communication.

Key-words: youth slang, computer slang, technical terms, word-building affixes, deabbreviation, metaphorization, extension of meaning, reinterpretation of meaning, meaning constriction.

УДК 81'367.5
ББК 81.022 (2Ук)

Орест Гургула

СЕМАНТИКА ІНФІНІТИВА МЕТИ

Інфінітив займає своєрідне місце в системі дієслова. Деякі праці виділяють його в окрему частину дієслова, інші наголошують на близькості іменника чи дієслова. Інфінітив перебіг на себе функцію супіна, який почав втрачатися в XIV – XV ст. Інфінітиви мети найчастіше поєднуються з дієсловами руху, які виражають рух у певному просторовому напрямку. Для уявлення мети дії слугує також сполучник “щоб”.

Ключові слова: інфінітив, мета, суб'єкт, об'єкт, лексико-семантичні групи дієслів, сполучник.

Інфінітив займає своєрідне місце в системі дієслова. В історії свого розвитку інфінітив викликав увагу про дію або стан у нерозривному зв'язку з утворювачем дії, відношення до якого в інфінітиві існує, принаймні потенційно. Відіменне походження інфінітива [7, 194-198], наявність у нього специфічних валентних властивостей зумовили розходження в думках при визначенні його частиномовної приналежності. В ряді праць він виділяється в окрему частину мови, іноді більшою чи меншою мірою наближений до іменника [2, 103; 10, 131]. Так, О.М. Пешковський характеризує інфінітив як “іменник, який не дійшов на один крок до дієслова” [10, 131]. В концепції Ш. Баллі “інфінітив ... є транспозицією дієслова, яка дозволяє останньому відігравати роль іменника” [1, 326]. У трактуванні інфінітива знайшли відображення ідеї Е. Бенвеніста, Л. Теньєра про поліфункціональність або синкретичність його значень: “...інфінітив займає проміжне положення між категорією дієслова і категорією іменника”. [12, 433]. Так, І.Р. Вихованець вважає, що “в системі частин мови можливі проміжні утворення, які або розподіляються відповідними групами між різними частинами мови, або являють собою морфологічні двочастиномовні загальні форми з закладеними в них потенційними закономірностями закріплення за граматичними сферами” [4, 81]. До таких утворень відноситься і інфінітив, що характеризується як специфічна міжчастиномовна форма, яка позбавлена чітких морфологічних характеристик і використовується двома частинами мови-дієсловом і іменником. [Там само]. На думку І.Р. Вихованця, інфінітив виступає першою (синтаксичною) сходиною транспозиції дієслова в іменник, коли закріплення за сферою іменників виявляється в його синтаксичних позиціях, а належність до дієслова – у використанні з аналітичними синтаксичними морфемами, дієслівними модифікаторами. [Там само].

У сучасному семантичному синтаксисі існує погляд, згідно з яким “відсутність будь-якого відтінку предметності, опредмеченості, при наявності дієслівних морфологічних ознак складає специфіку сучасного інфінітива і не дає підстав бачити в ньому іменник” [6, 45-48]. На відміну від іменників, інфінітив, як і особові форми дієслова, позначає “прояви, що виділяються у субстанції та існують... як її атрибут”, і тому на семантичному рівні особові дієслова та інфінітив “виступають предикатами, і їх вживання для позначення тієї чи іншої ситуації пов'язане з приєднанням до них актантів” [3, 4-5].

Своєрідним продуктом людського мислення є інфінітив із загальним значенням мети, який входить у структуру речень мети та значною мірою впливає на формування їх загальної структури і семантики. Відомо, що інфінітив мети узяв на себе функцію супіна, який почав втрачатися у XIV-XV століттях. Ця форма дієслова вживалася переважно з дієсловами руху (напр.: Іду ловить рыбы), і мала назву “досягальний спосіб”. Вчені вважають, що ця форма дієслова витіснилася інфінітивом в кінці XV

століття [2], але очевидно, що вона не зникла остаточно, а виявила себе в функції інфінітива мети. [2]

О. Потебня, аналізуючи мову старовинних пам'яток, прийшов до висновку, що "інфінітиву-імені дії в давальному у функції мети відповідає інфінітив, який з давніх-давен з'являється там, де можна б сподіватися суїни"[11].

Метою нашого дослідження є розкриття семантики інфінітивів мети як компонента різних типів висловлювання, що набуває ознак основної вербоцентричної одиниці.

Як показує досліджуваний матеріал, семантика інфінітива мети обумовлюється різними чинниками: а) семантичним синкретизмом змінних форм дієслова та залежних від них інфінітивів (наприклад: *Ідеши, Іване, сьогодні Раду вибирати?! (Остап Вишня); ...Перо полетіло на небо наздоганяти ангела (Остап Вишня); ...Михайло Голинський, селянин з Вербівців, іде, не задумуючись, ... будувати українську оперу (Остап Вишня); Бачите, до чого дійшло? Цар царствуючих прийшов снідати з вірними...* (Остап Вишня);

б) відношеннями, які виникають між змінним дієсловом та інфінітивом: хочу + інфінітив: Хочу, щоб ти зробив і Хочу їсти. У першому прикладі маємо 2 предикати, які передають бажаність дії щодо інших. В прикладі №2 маємо 1 предикат і 1 суб'єкт. На нашу думку, трансформація першого речення в речення з інфінітивом мети неможлива тому, що є 2 різні суб'єкти.

в) семантикою сполучників мети в складному реченні (щоб): Повісив свій ліхтар для всіх істот живих, Щоб світу цілого осяяти природу. (М. Рильський);

г) семантикою висловлювань зі значенням наказовості, спонуканням до бажаної мовцем дії: Хай так живуть, як наші батьки й діди жили – кожне по-своєму, аби тільки по-божому. (М. Куліш);

д) з прийменниками для, задля: Я прийшов для вирішення свого питання.

е) змістом самого висловлювання, тобто ширшим контекстом;

За нашими спостереженнями інфінітиви мети найчастіше поєднуються з дієсловами руху, але тільки з тими, які виражають рух у певному просторовому напрямку. До таких дієслів належать такі: *прийти, податися, забігти, постіпати, послати, прийти, збиратись, мчати, майнути, летіти, спинитися, зупинитися, почвалати, унадитися* та ін. Здатність змінних дієслів сполучатися з інфінітивом засвідчує, що т.зв. "слоконвічний" інфінітив та інфінітив, який замінив собою функцію суїни, зазвичай поєднується з дієсловами на означення руху для передачі мети дії. Як слушно зауважила І. Р. Швець, поєднання таких форм дієслів із залежним від них інфінітивом "обумовлене не морфологічною природою цих дієслів, а характером логічних відповідностей чи невідповідностей двох дій як мети і способу її досягнення"[13].

Обставинну функцію мети найчастіше виконують суб'єктні інфінітиви разом із неперехідними дієсловами, що виражають рух у певному напрямку, який можна конкретизувати за такою семантикою: джерело руху, призначення руху, стимулювання руху. Порівняйте речення з інфінітивом мети: *Вони летять на верхогір'я, Прошати з сонцем золотим, Йому добраніч послати, Мінятись усміхами з ним* (О. Олесь); *Знов Ярина вийшла з хати на світ дивуватись* (Т.Шевченко); *Він [Михайлик] уже не раз із Настечкою бігав і на річку, і на луці, і в поле зустрічати весну* (М. Стельмах).

У наведених прикладах дієслівні форми *вийшла, бігав, летять*, повністю зберігають своє основне лексико-семантичне значення, а тому і самостійно виступають у функції предиката. Як наслідок послаблюється семантична взаємозалежність між обома формами дієслова, а суб'єктний інфінітив стає відносно незалежним і виконує функцію сірконстанта.

Обставини мети можуть бути виражені і іменниками з прийменниками: *Він був відправлений в Москву на лікування. На південь я приїхав для роботи над книжкою.*

Суб'єктні інфінітиви у таких синтаксичних конструкціях виражають волевиявлення, а також емоційне прагнення, спрямування до певної мети. Наприклад: *Максим забирає жінку з дочкою та прагне на рідну сторону відшукувати батьківщину* (Іванас Мирний); *Засів у чигорах Чорного лісу, щоб переднювати* (Р.Федорів).

Відношення мети дії, вираженої суб'єктивним інфінітивом посилюється у тих випадках, коли інфінітив має заперечне значення (із часткою не) протиставляється іншій меті; перший з цих інфінітивів займає, як правило, ініціальну позицію в реченні: *Не веселитись прийшов він на весілля, а на Лимеріану подивитись* (Марко Вовчок); *Не молишь не плакать, не просити я прийшов, а сказати тихо: обігрій!* (М. Рильський). У наведених конструкціях дії протиставляються між собою.

Інфінітиви мети, поєднуючись з особовими формами, з іншими інфінітивами, безособовими прислівниками, словами категорії стану виражають різноманітну семантику [5, 326-330]:

-*можливості і наміру* (намагатися, сміти, прагнути): *Не голосу – громів небесних! Не слів, а каменів важких, Щоб міг я гнівно кинуть в них, В рабів безглуздох і безчесних!*... (О.Олесь);

-*бажання* (*хотіти, бажати*): *Ти біля моря... Хотів би стати, Південним вітром, щоб там літати.* (О.Олесь);

-*прохання* (*благати, примусити, просити*): *Море і море! Блакить і блакить... Крил мені, крил! Щоб туди полетіть!* (О.Олесь); *Діти залишаються самі, діти просять, щоб їм дозволили провідати маму* (О.Олесь); *Умовив я таки бабусю їхати до Києва* (О.Вишня);

-*волевиявлення* (*вблагати, наказувати, подякувати*): *Я наказував палити хати і вбивати тих, хто переходить на бік Радянської влади, ...* (О.Вишня);

-стан: *Щоб знати людей, треба пожити з ними* (Т.Шевченко); *Щоб бути справжнім охотником, треба добре стріляти* (О.Вишня);

-мовлення (сказати, попередити): *Ольга низько уклонилаь, і промовила пошланим: "Йдіть сьогодні в човен спати. Завтра ж честь я вам віддам"*;

-часових меж (почати, завершити): *Одкутували, одсвяткували й одводохрешилися зеленонивці й почали готуватися до спільного з колгоспним активом засідання 20 січня* (О. Вишня);

-підвищення (турбуватися, хвилюватися, дбати): Срібний місяць вишлює, Місяць озеро цілує, Хвилю променем лоскоче, Щоб розбуркати від сну (О.Олесь).

Більш деталізовану класифікацію дієслів, які поєднуються з інфінітивом подає А. І. Моїсєєв, який виділяє: 1) дієслова, які означають спонування до дії, а серед них дієслова, які виражають: а) власне спонування; б) дозвіл; в) спонування до руху; г) допомогу; 2) дієслова руху, які пов'язані з переміщенням в просторі, і ті, в яких ця ознака відсутня; 3) дієслова, які означають здатність, розміщення і інші відношення до дії, які поділяються на підгрупи дієслів: а) здатності; б) набуття-втрати навиків і звичок; в) надії, очікування; г) бажання; д) прагнення; е) наміру, рішення; є) готовності, рішучості; ж) спроби; з) згоди, обіцянки; і) поспішності; и) емоційного відношення; ї) прохання; к) дієслова, які виражають початок, продовження чи припинення дії. [8, 8-13]. Проте конкретизована за цим принципом таксономія, очевидно, не є обов'язковою в характеристичній функції наявних властивостей таких дієслів, оскільки суттєво не позначається на їх сполучуваності. Як показує аналіз, більш узагальнена класифікація дає можливість вичерпати всі варіанти сполучуваності змінного дієслова і інфінітива.

Для вираження способу мети інфінітив уживається у конструкціях із сполучником *щоб*, у яких мета визначається не тільки в другій частині, але цілеспрямована дія виражається і в першому елементарному реченні: у головному компоненті виражається початкова, попередня дія, яка виконується для того, щоб досягти реалізації дії-мети, вираженої у другій частині (Цит.: "у цих реченнях мети передбачувана подія можлива лише внаслідок цілеспрямованої дії... і така подія завжди тільки передбачувана, потенційна, а не реальна") [9]. Напр.: "Піду я до людей старих, щоб їх о пеклі рознягати"(І.Котляревський); "Вранці Ярему вінчали, А ввечері, мій Ярема, Щоб не сердити отамана, Покинув Оксану"(Т.Шевченко); "Дивилася чорнобрива, сохла і мовчала, Пішла вночі до ворожки, Щоб поворожити"(Т. Шевченко).

Характерно, що у реченнях із пояснюваними дієсловами, які означають дію-вольовий акт типу *наполягати, прагнути, домагатися, наглядати, шукати* відношення мети встановлюються при наявності у першій частині доповнення, що називає об'єкт спрямування дії: "Шукай причіпки (з якою метою?), *Щоб викликати* сварку"(Н.Рибак); "Дерево

родить плід, *щоб віддати* його людям"(Н.Рибак); "На те в грудях мужні сили, на те в серці щирі гуки, *щоб співати* до могили, *озиватись* на всі муки"(П.Грабовський).

З позиції актуального членування друга частина, пояснююча поширювач предикативного слова-інфінітива мети, становить з ним один семантичний компонент: "Сестру кликнула на пораду, *щоб* горе злеє розказать"(І.Котляревський).

Проведений аналіз засвідчує, що семантика інфінітива мети розкривається у поєднанні з різними його поширювачами, які надають їм значення конкретизації і завершеності. Інфінітиви мети, залежні від дієслів, які виражають рух у певному напрямку та волевиявлення, є джерелом руху, набувають семантику просторових відношень.

Приєднання до інфінітива сполучника мети *щоб* (для того щоб, аби, аби тільки), своєрідного предиката предикатів, у виразно мету дії, виражену інфінітивом, сприяє посиленню значення цілеспрямованої дії, підвищує ілюктивну силу висловлювання, утворюючи завершену актуалізовану модель складного речення мети "змінне дієслово – сполучник *щоб* - інфінітив".

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.-М.: Изд-во иностр.лит.,1955.-416с.
2. Буслев Ф.И. Историческая грамматика русского языка.-М.,1959.
3. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке: Автореф. ...дис.доктора филол. наук.-К., 1990.-35с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.-256с.
5. Значення семантичних груп інфінітива мети визначаємо за диференційними ознаками виділення дієслів у Сучасній українській літературній мові: Морфологія.-К.: Наукова думка, 1969.
6. Золотова Г.А. О синтаксической природе современного русского инфинитива// Научные доклады высшей школы. Филологические науки.-1979.-№5.-С.43-51.
7. Мейе А. Общеславянский язык.-М.:Изд-во иностр.лит.,1951.-492с.
8. Моиссєєв А.И. Употребление зависимого инфинитива в современном русском языке: Автореф.дис. ...канд.филол.наук.-Л., 1952.-20с.
9. Слянько І.І., Гуїванок Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання.-К.: Вища школа, 1994.
10. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении.-М.: Учпедгиз,1956.-511с.
11. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике.-М.,1958.-т.І-ІІ.-414с.
12. Тєньєр Л. Основы структурного синтаксиса.-М.: Прогресс,1988.-654с.
13. Швец І.Р. Синтаксичні функції інфінітива в сучасній українській літературній мові (Інфінітив у функції другорядних членів речення): Лекції спецкурсу.-Одеса, 1972.

The infinitive occupies a peculiar position in the system of the verb. Some scientists single it out in a separate part of the verb, others – accentuate on its proximity to the noun or verb. The infinitive adopted the function of the supine that started evanescing in the XIV – XV century. Most frequently the infinitives are combined with the verbs of motion which express movement in a certain dimensional direction.

Key words: infinitive, purpose, subject, object, lexical-semantic groups of verbs, conjunction.

УДК 811.161.2'371
ББК 81.001.3

Ольга Понич

КОНЦЕПТ “ДОБРО” ЯК КОМПОНЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті розкриваються лінгвістичні параметри концепту «добро». Автор підкреслює його важливість для української мовної картини світу і доводить це аналізом матеріалу словників.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, гештальт, сема.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики актуальною є проблема концепту, яка розкривається в різних аспектах. “Концепт” розглядають як “ментальний прообраз, ідею поняття” [20, 192]; як “формулювання, загальне поняття, думку” [11, 321]; “співвідносне зі значенням слова поняття” [12, 110]; як “особливий ракурс” аналізу абстрактних назв, “який об’єднує всі види знань і уявлень, накопичених народом, що виявляються в сполучуваності назви” [17, 51-52]; як “підкатегорію інформативності, конденсоване втілення текстового змісту, який впливає з авторського задуму, що інтерпретується адресатом” [14, 324].

Найбільш ґрунтовно, на нашу думку, підходи до вивчення концепту окреслила Р. М. Фрумкіна. На підставі розкриття у працях дослідників тих чи інших аспектів концепту вона виділяє чотири типи концептуального аналізу [20, 192–194]:

1) передбачає аналіз значення слова з двох позицій: з антропоцентричної (значення відображає загальні властивості природи людини) та з етноцентричної (значення зумовлене характерними рисами певного етносу); а також полягає у дослідженні так званих «філософських» концептів у широкому мовному просторі, літературних контекстах, у різних культурах, повсякденному мовленні, свідомості пересічних носіїв мови (Н. Арупінова, А. Вежбицька та ін.) [20, 192–194];

2) зорієнтований на граматико-морфологічний аспект мови, мовленнєвої діяльності (Т. Булигіна, О. Шмельов, Р. Розіна та ін.) [20, 192–194];

3) пов’язаний із будь-якою лексикою, як із конкретною – назви речей побуту, продуктів харчування тощо, – так і з предикатною – найменування властивостей, станів тощо (Мельчук І. А., Жолковський О. К., Вежбицька А., Нікітіна С. Є. та ін.) [20, 192–194];

4) спрямований на соціально-політичну, ідеологічну сферу свідомості (Баранов А. М., Сергєєв В. М. та ін.) [20, 192–194].

Наше дослідження здійснено згідно з принципами першого типу концептуального аналізу. Концепт “добро” ще не був предметом спеціального лінгвістичного дослідження, на відміну від таких концептів,

Понич О. Коцепт “добро” як компонент української мовної картини світу

як “білий”/“чорний”, “воля”, “гра”, “душа”, “європейська інтеграція”, “кохання”, “неправда”, “серце”, “смерть”, “стен”, “час” тощо.

На нашу думку, концепт – це узагальнене поняття, образ, уявлення про щось у свідомості індивіда, представлене у мовленні словами чи їх сполученнями; зв’язок між концептом і його виразниками буває як суто референційний, логічний (за допомогою лексичного значення), так і асоціативний.

У зв’язку з тим, що концепти не існують розрізнено ні на рівні ідеї, ні на рівні її реалізації, вони утворюють особливу субстанцію під назвою “мовна картина світу”. “Мовна картина світу – спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу...” [20, 156]. Одним із найважливіших компонентів мовної картини світу є концепт етичної сфери під назвою “добро”.

Добро у філософії вважається однією з базових цінностей людського буття. У результаті проектування концепту “добро” на площину української мови він отримує специфічні семантико-сміслові “прирошення”, властиві українській ментальності, культурі.

Аналіз концепту «добро» – елемента української мовної картини світу – доречно здійснювати на матеріалі словників, де мову представлено найбільш повно, структуровано, тому джерельною базою цього дослідження є: “Новий тлумачний словник української мови” [11], “Словник асоціативних норм української мови” [6] та “Фразеологічний словник української мови” [19].

З метою поглибленого вивчення центру ядра концептосфери “добро” здійснено компонентний аналіз лексеми “добро” на основі трактування її семантики у “Новому тлумачному словнику української мови” [11], що містить такі значення:

- 1) “Усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям; благо, позитив; протилежне лиху, злу”;
- 2) “Про задоволення, яке хто-небудь відчуває від певного становища, певних обставин і т. ін.”;
- 3) “Сукупність належних кому-небудь речей, предметів, цінностей і т. ін.”.
- 4) “Про щось погане, недоброякісне, незначне і т. ін.”;
- 5) “Без сперечань, по-доброму”.

На основі кожного із вказаних значень виокремлено відповідні семи:

1. Абстрактність (категоріальна сема – **к**), позитив (архісема – **а**), всеохопність (диференційна сема – **d1**), сталість (**d2**), почуття (інтегральна сема – **i1**), плінність (**i2**), результат (**i3**), власність (**i4**), матеріальність (**i5**), річ (**i6**), людина (**i7**), негатив (**i8**).

2. Абстрактність (**к**), позитив (**а**), обмеженість (**d1**), плінність (**d2**), почуття (**i1**), людина (**i2**), результат (**i3**), власність (**i4**).

3. Матеріальність (к), позитив (а), обмеженість (d1), пишність (d2), річ (i1), людина (i2), результат (i3), власність (i4).

4. Абстрактність (к), негатив (а), обмеженість (d1), пишність (d2), почуття (i1), річ (i2), людина (i3), результат (i4), власність (i5).

5. Абстрактність (к), позитив (а), обмеженість (d1), пишність (d2), почуття (i1), людина (i2), результат (i3).

Слід зауважити, що семи «сталість»/ «пишність» кваліфіковані як диференційні через протиставлення першого значення лексеми «добро» всім іншим.

Проведений компонентний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що:

- архісеми "позитив" / "негатив" належать до центру ядра концептосфери;
- ядро дослідженого концепту є амбівалентним;
- диференційні семи закладають основи формування ядра концептосфери;
- зв'язки з периферією концептосфери встановлюються інтегральними семами.

З метою виявлення місця і ролі концепту "добро" у свідомості мовців використано "Словник асоціативних норм української мови" [6]. З'ясувалося, що назви предметів, абстрактних понять, ознак, осіб, процесів, тварин, частин тіла, просторово-часових понять респонденти пов'язують зі словами і словформами, що мають корінь *добр-* (див. Табл. 1), які становлять ядро концепту зі словом "добро" у центрі. Периферію виразників концепту утворюють слова-стимули: *будинок, весна, голова, дитина, земля, зляканий, коштувати, лев, музика, наказ, рука, солодкий, щастя*. Лексеми, які формують ядро репрезентантів концепту "добро" (*добре, доброта* тощо), належать до периферії концептів "будинок", "дитина" і т. д.

Табл. 1

Абстрактне поняття	вигода (<i>добре, добра, добро</i>); здоров'я (<i>доброта, добре, добро</i>); зручність (<i>добре, добра</i>); лють (<i>доброта, добро</i>); музика (<i>добра</i>); пам'ять (<i>добра</i>); право (<i>добре</i>); радість (<i>доброта, добре, добро</i>); світло (<i>добре</i>); сон (<i>добрий</i>); турбота (<i>доброта, добре, доброзичлива</i>); хвороба (<i>добрий</i>); щастя (<i>добро, добробут, добре</i>)
Ознака	гарний (<i>добрий</i>); гіркий (<i>добрий</i>); грубий (<i>добрий</i>); гучний (<i>добрий</i>); довгий (<i>добрий</i>); зляканий (<i>добрий</i>); кислий (<i>добрий</i>); короткий (<i>добре</i>); м'який (<i>добрий</i>); повільний (<i>добрий</i>); солодкий (<i>добре, добрий</i>); спраглий (<i>добрий</i>); темний (<i>добре</i>); тихий (<i>добре, добрий</i>); швидкий (<i>добро</i>)

Особа	громадянин (<i>добрий</i>); дитина (<i>добра, добро</i>); дівчина (<i>добра</i>); доктор (<i>добрий</i>); жінка (<i>добра, добродушна, доброта</i>); злодій (<i>добрий, добродій, добросовісний</i>); король (<i>добрий</i>); людина (<i>добра, доброта, добро, добродушна, доброзичлива</i>); мара (<i>доброта</i>); немовля (<i>добре</i>); парубок (<i>добрий</i>); священник (<i>добрий</i>); солдат (<i>добрий</i>); хлопець (<i>добрий, добродушний</i>); чоловік (<i>добрий, доброзичливий, доброта</i>)
Предмет	баранина (<i>добра</i>); будинок (<i>добротний</i>); горілка (<i>добра</i>); їжа (<i>добра</i>); капуста (<i>добра</i>); килим (<i>добробут</i>); ліжко (<i>добре</i>); масло (<i>добре</i>); молоток (<i>добрий</i>); м'ясо (<i>добре</i>); наказ (<i>добре</i>); пшід (<i>добрий, добро</i>); сир (<i>добрий, добре</i>); сіль (<i>добре</i>); стіл (<i>добрий</i>); потпон (<i>добрий, добрячий</i>); хата (<i>добра, доброта</i>); хліб (<i>добро, добрий, добробут</i>)
Простір	земля (<i>добра, доброта</i>); море (<i>добре</i>)
Процес	бажати (<i>добра, добрий</i>); жадати (<i>добра, доброго, доброти</i>); кохати (<i>добре</i>); коштувати (<i>добре</i>); купання (<i>добре</i>); любити (<i>добре</i>); працювати (<i>добре, добросовісно</i>); праця (<i>добра, добро</i>); розмовляти (<i>добре</i>); свистіти (<i>добре</i>); спати (<i>добре</i>); суд (<i>добрий</i>); тримати (<i>добре</i>); чекати (<i>добра, доброго</i>); шукати (<i>добре</i>)
Тварина	лев (<i>добрий</i>); павук (<i>доброта</i>)
Час	весна (<i>добре, доброта</i>); літо (<i>добре</i>); час (<i>добрий</i>)
Частина тіла	голова (<i>добра</i>); рука (<i>добра</i>); шлунок (<i>добрий, доброякісний</i>)

Примітка: Умовний поділ слів-стимулів на категорії здійснено з метою представлення зв'язків концепту "добро" з іншими концептами.

Як бачимо, за допомогою слів, що мають корінь *добр-*, людина з аксіологічної точки зору визначає і рівень дійсності, і свій власний. Очевидно, саме тому репрезентанти концепту "добро" набувають цілком протилежних значень у поєднанні зі словами "негативної" семантики (*зіркий, злодій, лють, темний, хвороба*).

На підставі аналізу мовного матеріалу, вміщеного у "Словнику асоціативних норм української мови", можемо стверджувати:

- "добро" – одна з базових цінностей людського буття, оскільки входить до складу багатьох концептів;
- картина світу є не хаотичним нагромадженням різних фрагментів, а впорядкованою їх системою;
- зв'язок між концептами-складниками картини світу може здійснюватися логічно чи алогічно, на підставі індивідуального чи колективного (суспільного, національного) досвіду.

Характер, уявлення народу про світ закодовані у фразеологізмах. Під час дослідження слова-концепту *добро* як важливої складової мовної картини світу було розглянуто фразеологізми зі словами, що мають корінь *добр-* (див. Табл. 2). Виявлено, що асоціативно-логічні зв'язки з іншими концептами розширюють периферію досліджуваного концепту, а стійкі мовні звороти поглиблюють центр і ядро концептосфери.

Табл.2

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ	ГЕШТАЛЬТИ
добрий тон	Ввічливість
наставляти на добре пуття навчати на добрий розум наставляти на добрий розум направляти на добру дорогу наставляти на добру путь навчати добру і розуму	Вихователь (Учитель)
не заманити добром	
щоб добра година знала щоб добра не було добра б не було хай добра не буде бодай (щоб) мені добра не було не до добра щоб ні життя ні добра не на добре не до добра не перед добром тільки по смерть добре посилати сказати в добрий час у добрий час не перед добром недобра сила нехай Бог помагає на все добре	Доля (Фатум)
у добрі <i>(місцевий відмінок іменника середнього роду)</i>	
добрим словом прислужитися бути в добрій пригоді знай мою добрість з доброго серця	Друг
добрий пуд солі з'їсти	Життя
добрий геній наставляти на добрий шлях з доброго серця	Захисник

давати на добривечір давати на добридень	} Зустріч
язик підвишений добре мати доброго язика	
влетіти в добру копіюку	Майно
добра міна при поганій грі робити добру міну при поганій грі	} Маска
не ждати добра не буде добра чого доброго не мине добром	
відважити солі добре	Неввічливість
з доброго дива	Невідомість
не вартий доброго слова глянути недобрим оком недоброї пам'яті недобрим духом дихати	} Педфуг
при добром розумі	
тільки по смерть добре посилати	Повільність
замовити добре слово	Прихильність
не з (від) добра не доводить до добра бути в добрій пригоді з доброго дива	} Причина
давати на добраніч всього доброго на все добре	
під доброю мухою	П'яниця
не ждати добра не буде добра не доводить до добра на добре на добро	} Результат
мати добру голову на плечах	
добрі руки	Сила
спекти доброго рака	Сором'язливість
кидати/кинути недобрим оком	Суддя
у добрі руки	Хазяїн
добра пам'ять	Час

З метою кращого вивчення сутності концепту "добро" на прикладі фразеологізмів семантику усталених мовних зворотів було узагальнено до

гештальтів (образів) [16]. Наведемо приклади. *Щоб добра година знала кого у словнику трактується так: “уживається для вираження доброзичливого побажання кому-небудь”* [19, 178]. Іншими словами, від людини не залежить, що з нею трапиться, бо нею, її вчинками, думками керує щось вище. Тому є всі підстави звести цей фразеологізм до гештальта “Доля” (“Фатум”).

Полісемантичність фразеологізму створює умови для наявності кількох гештальтів. *Тільки по смерть добре послати* має наступне пояснення: “проклинати кого-, що-небудь; дуже довго забарився хто-небудь, виконуючи певне доручення, прохання і т. ін.” [19, 680]. Оскільки “виконання” прокляття, як і в першому випадку, не залежить від того, кому воно адресоване, то в цій частині значення фразеологізму теж закодовано гештальт “Доля” (“Фатум”). Що ж стосується другого значення, то тут ідеться про чиясь млявість, нездатність швидко щось робити як постійну чи тимчасову ознаку, а отже, про гештальт “Повільність”.

Гештальти, виявлені у смисловій структурі фразеологізмів зі словами, що мають корінь *добр-*, спрямовані в основному на вираження абстрактності (“Ввічливість”, “Доля” (“Фатум”), “Достаток”, “Життя”, “Зустріч”, “Комунікабельність”, “Майно”, “Маска”, “Наслідок”, “Неввічливість”, “Невідомість”, “Повільність”, “Прихильність”, “Прощання”, “Результат”, “Час”), пов’язуються зі значенням особи (“Вихователь” (“Учитель”), “Друг”, “Захисник”, “Недруг”, “Хазяїн”). На прикладі гештальтів бачимо, що семантика концепту добро може мати антонімічні відтінки (“Неввічливість”, “Недруг”).

Таким чином, мовна картина світу як спосіб і результат інтерпретації дійсності складається із чітко структурованих, систематизованих, поєднаних логічними й асоціативними зв’язками концептів, важливе місце серед яких займає універсальний етичний концепт добро, котрий в українській мові набуває виразного культурологічного забарвлення.

1. Алефиренко Н. Ф. Протовербальное порождение культурных концептов и их фразеологическая репрезентация // Филологические науки. – 2002. – №5. – С.72-79.
2. Алисова Т. Б. Опыт анализа концептуального мира Данте с позиций современной лингвистики // Вестник Московского университета. – Сер.9 (Филология). – 1996. – №6. – С.7–19.
3. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С.37–65.
4. Арупонова Н. Д. Наивные размышления о наивной картине языка // Язык о языке: Сб. ст. / Под общ. рук. и ред. Н. Д. Арупоновой. – М.: Язык рус. культуры, 2000. – С.7-19.
5. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. – 672с.
6. Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. – Львів: Вища школа, 1979. – 120с.

Озарко І. Образ та мовна особистість: лінгвістичний аспект

7. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С.64–71.
8. Етимологичний словник: У семи томах / За ред. О. С. Мельничука. Т.2. К.: Наукова думка, 1985.
9. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль. Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 460 с.
10. Космеда Т. А. Мовна свідомість і семантика мови (на прикладі концепту “воля” у тексті Т. Шевченка) // Семантика мови і тексти: 36 статей VI Міжнародної конф. Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С.263–266.
11. Повий тлумачний словник української мови: У 4-х т. Т. 1. – К.: Аконіт, 1999.
12. Полужкин М. М. Концепти як співвідносні зі значенням слова поняття // Культура народів Причорномор’я. – 2002. – №32. – С.109–111.
13. Разівська Т. В. Цілісні орієнтації у семантиці мовних одиниць // Мовознавство. – 1996. – №1. – С.14–19.
14. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К.: ЦУЛ “Фитосоциоцентр”, 2002. – 336 с.
15. Соколовська Ж. П. Картина світу та ієрархія сем // Мовознавство. – 2002. – №6. – С.87–91.
16. Чернейко Л. О., Долинский В. А. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа // Вестник Московского университета – Сер. 9 (Филология). – 1996. – №6. – С.20–41.
17. Чернейко Л. О., Хо Сон Тэ. Концепты “жизнь” и “смерть” как фрагменты русской языковой картины мира // Филологические науки. – 2001. – №5. – С. 50–59.
18. Філософський енциклопедичний словник / Ред. В. І. Пінкарчук. – К.: Лбрис, 2002. – 742с.
19. Фразеологічний словник української мови: У 2-х кт. / Ред. кол.: Л. Баламарчук та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 980 с.
20. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Діалектологічний словник. – К.: АртЕк, 1998. – 336с.

This article is about the theoretical problems of the concept. The author emphasizes the importance of the concept «good» for the Ukrainian verbal world image and prove this fact analysing the material of the dictionaries.

Key words: concept, verbal world image, gestalt, seme.

УДК 81'23 + 81'242
ББК 81.001.2

Іванна Озарко

ОБРАЗ ТА МОВНА ОСОБИСТІТЬ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена вивченню поетичного образу та індивідуального авторського стилю. Автор розглядає їх взаємозв'язок в конкретному текстуальному оточенні сучасної англійської поезії. Аналіз індивідуальних поетичних образів поданий на основі лінгвістичного вивчення їх природи.

Ключові слова: мовна особистість, поетичний образ, авторський стиль.

Тенденція розглядати поетичний образ у взаємозв'язку з процесами людського мислення, пізнання та роботи свідомості у вітчизняній науці бере початок з положень О. О. Потебні, який трактував образ як засіб мислення

та пізнання, та В. В. Виноградова, який підкреслював, що поетичний образ несе інформацію про пізнання індивідом (автором) дійсності та втілює зміст мислення.

Образна реальність художнього тексту визначається як “закрита мовна система” [29, 296], “як особливий модус мовної дійсності” [4, 139]. Матеріалом поезії є слово, тому її вивчення повинно відбуватися на лінгвістичній основі: “...за основу систематичної побудови поезики береться класифікація фактів мови, яка надається саме лінгвістикою” [9, 28]. Відстоюючи “право лінгвіста аналізувати поетичні факти, як факти мовні”, Г. Винокур писав: “...якщо поетичні навички визначаються не лише конкретною мовною системою, а й загальними культурно-історичними умовами, то можна зауважити. Що мова є однією з цих культурно-історичних умов...” [4, 15].

Поетична мова є семантичним конденсатом реальної мови, тобто її інтенсифікованим варіантом, спрямованим на осмислення дійсності. Провідною є ідея В. Гумбольдта про те, що мова “є не мертвий витвір, а діяльність”, “спокоєвно повторювана спроба Духа зробити окремий звук вираження думки” [8, 44]. О. Потебня визначає мову як позначення явища у процесі пізнання людиною навколишнього світу [24, 82]. Виникає необхідність вивчення природи образу як “єдино цілісного мовленнєвого утворення, що втілює певний розумовий зміст” [2, 100]. Автор буде образну інформацію власного твору, виходячи з власного незмінного досвіду, тому поетичний образ є своєрідним джерелом інформації, через яку пізнається світогляд автора.

Таким чином, метою даної статті є аналіз образу та мовної особистості його творця в аспекті їх співвідношення в тексті.

В лінгвістиці існує категорія, що має назву “мовна особистість” і втілює сукупність здібностей та характеристик людини, які обумовлюють створення та сприйняття мовленнєвих творів [12, 3-8]. Під індивідуальним стилем, як відмінною рисою будь-якого тексту, розуміють засоби утворення та прийому функціонального перетворення мовних одиниць в художні елементи [22, 14]. Результатом мовної творчості, яка у першу чергу репрезентує породження оригінальних висловлювань зі стандартних структурних елементів [12, 240], є стиль автора як унікальне неповторне новоутворення, що дозволяє виявити мовну особистість – творця тексту [26, 192; 22, 14]. Індивідуальний стиль несе відбиток свідомості автора як носія мови, доступ до якого є можливим завдяки аналізу мовленнєвих творів [15, 47]. В творі за допомогою мови, розфарбованої яскравими фарбами конкретної людської особистості, людина створює свій власний світ, який виконує роль проміжної ланки, що поєднує окрему людину і цілий світ [13, 43]. Специфічний світогляд автора знаходить відображення у стилі художнього твору, який є об'єктом лінгвістичного дослідження, тому що “можливості кожної людини у відношенні сприйняття є унікальними” [19, 33]. Знання індивіда на рівні пізнання перетворюються у пізнавальні

структури, які не лише експлуатуються, а й передаються як засіб самовираження” [5, 89]. У творі, як результаті індивідуальної мовленнєвої діяльності, знаходить відображення авторське самовираження, що визначає зміст індивідуальної неповторності автора. У якості “формотворчих імпульсів” [19, 34] індивідуального стилю виступає ряд постійних та тимчасових ознак, головною з яких є мовна свідомість [30, 59; 31, 107-118]. Ю. Н. Караулов репрезентує категорію “мовної особистості” як багаторівневу структуру, що складається з вербально-семантичного, когнітивного та прагматичного компонентів [12, 5]. Елементи вербально-семантичного рівня пов'язані з нормальним володінням мовою. Одницями когнітивного рівня є поняття, ідеї, концепти, які складаються у кожній мовній індивідуальності в упорядковану та систематизовану картину світу, яка відображає ієрархію цінностей. Когнітивний рівень аналізу мовної особистості передбачає розширення значення та перехід до знань, тобто охоплює інтелектуальну сферу особистості, надаючи дослідникові вихід через мову, через процеси говоріння та розуміння до знання, свідомості, процесів пізнання людини. Прагматичний рівень містить мету, мотиви, інтереси, настанови, інтенціональність особистості. Відмежовані рівні співвідносяться з лексиконом, тезаурусом та прагматиконом [12, 6]. Мовна особистість виступає як структурно впорядкований набір мовних здібностей. Рішуче питання про те, як репрезентується дана структура, у значному ступені сприяє аналіз засобів вираження авторського світосприйняття.

Особливе місце серед таких досліджень посідають наукові праці В. Виноградова, які присвячено аналізу творів російських поетів та поетичних образів як свідчень індивідуального стилю автора. Звертається увага на діалектику внутрішньо-динамічної організації образу в стилістичній системі художнього твору: “...образи можуть поєднуватися у послідовно розгорнутий ланцюг, можуть співвідноситися один з одним в стилістичній системі літературного твору на відстані великих уривків тексту, можуть поглинати один одного, розвиваючись як складний багаторівневий єдиний образ” [3, 119-120]. Така системність взаємовідношень “специфічних для мистецтва структурних елементів” предстает як “власне естетичних еквівалент структур мови” [1, 418-419]. Система функціональних можливостей слововжитку, звукового оформлення, повторення синтаксичних конструкцій та подібних явищ може охопити контекст як одного поетичного твору, так і цілого корпусу творів автора, створюючи при цьому поетичний ідіолект [16, 60].

Кожний поетичний образ існує в ланці інших зовні відмінних, але у глибинному сенсі подібних образів, та реалізує деяку модель або парадигму. Змінюється лексичний склад образів, змінюється підстава для порівняння, але лишається загальний інваріант [20, 6-8].

В науці термін “парадигма” вживається у декількох значеннях. Найзагальніші з них – модель, зразок, інваріант. Так, говорячи про

парадигми наукових знань, мають на увазі певний погляд, підхід, засіб мислення, модель, стереотип. У лінгвістиці існують терміни “словотворча парадигма”, “словозмінна парадигма”, тобто парадигмою називають як інваріант або правило, так і групу об’єктів, які реалізують дане правило. При обранні терміна для номінації явища інваріантності образів (модель, правило, формула, стереотип) Н. В. Павлович керувалась тим, що “парадигма образів” чітко передає сутність, містить чіткий лінгвістичний сенс та корелюється з традицією пошуку “нестандартних” (не словникових) інваріантів у лексичній семантиці.

Знайти парадигму – це передусім описати її інваріант. Думка про інваріантність образу, тобто про те, що кожний реальний образ є втіленням деякої загальної моделі або парадигми, отримала свій розвиток у теорії ядерних образів – архетипів як мінімальних, неподільних образних одиниць – дочленів [21, 33-44] та в теорії художніх стереотипів або загальних місць (loci communes): ритміко-синтаксичний стереотип – модель певних метричних, синтаксичних та частково лексичних традиційних формул [6, 181-199]; лексичний стереотип – модель сталих словосполучень [7, 46]; стереотипи прислів’їв – інваріанти прислів’їв народів світу [23, 50-98]. Серед різних типів стереотипів деяку частину займають образи загального характеру.

Існують три напрямки вивчення загальних образів. Перший пов’язаний із вивченням давніх текстів та орієнтований на історичні витoki образів [27, 121-135; 28, 98-144]. При цьому розрізняють реальний образ та його семантичний варіант, який має генетичний зв’язок з міфами та сталим характером. Другий напрямок пов’язаний із пошуком повторюваних сталих образів в замкнених стильових межах, за допомогою яких характеризують стиль автора, жанр, структуру тексту [17, 85; 10, 1-38]. Третій напрямок представлений працями, які надають системний опис інваріантів, тобто визначають велику кількість інваріантів та їх взаємовідношень для певної групи текстів. Так, В.Я. Тропп показав, що сюжети казок можна змалювати за допомогою інваріантів (31 функції та допоміжних елементів-зв’язок, мотивувань, елементів включення дійових осіб) [див. 25]. Г. Л. Пермяков змалював інваріанти прислів’їв різних народів світу [див. 23]. Метод відмежування інваріантів під час аналізу міфів обговорюється В. В. Івановим та В. Н. Топоровим на прикладі міфу про збіборництво [11, 44-76].

Парадигма – це деяка абстракція, її не прочитати безпосередньо в тексті. Але абстрактна парадигма втілюється в текстах у конкретних образах. Парадигма образу – це інваріант подібних образів, який складається з двох сталих значень, пов’язаних відношенням ототожнення. Ці значення: те, що ототожнюється (лівий компонент) і те, з чим відбувається порівняння (правий компонент) [20, 7].

Знайти парадигму образу – це визначити інваріант лівого та правого компонентів (проаналізувати відповідні лексичні ряди), вказати якості

парадигми (продуктивність та сталість) та зрозуміти її місце серед інших парадигм. Ми робимо спробу використати дану методичку на матеріалі англійських поетичних текстів у наступному напрямку: співвідношення кількості елементарних образів (m) та кількості парадигм (n) дозволяють зробити висновок щодо специфіки картини образної мови автора (співвідношення числа елементарних образів автора або всіх реалізацій абстрактних образних парадигм та числа різних образів або абстрактних неповторюваних парадигм) та середньої частоти вживання абстрактних моделей поетичних образів; перший параметр (m) слугує оцінкою ступеня образності, другий параметр (n) – показник різноманітності образності.

За результатами нашого аналізу найвищий ступінь образності спостерігається в поезії К. Сендберга (540 прикладів образів) та Р. Фроста (458 прикладів образів). Але ступінь різноманітності поетичних образів є вищим у Р. Фроста, тому що репрезентується 132 образними парадигмами. Середня частотність вживання різних парадигм поетичних образів є приблизно однаковою у К. Сендберга та А. Робінсона (4,82 та 5), особливо різниться у Р. Фроста та В. Ліндсея (3, 47 та 6, 27).

Картину образної мови доповнює характеристика закономірностей образного стилю. Лінгвістичний аналіз поетичних образів надає детальне уявлення про ті абстрактні парадигми, які реалізуються в текстах поетичних творів. При цьому слід зазначити, що якщо літературознавчі характеристики особливостей образної мови поета являють пошук стильових закономірностей, та список парадигм автора з інформацією про частотність вживання кожної надає чіткі дані про закономірності образного стилю. Результати аналізу кількісної реалізації образних парадигм в англійських поетичних творах надають можливість простежити, що для образного стилю їх авторів є характерним наступний рядок: людина –» тварина, зняряддя, міфічна істота, комаха, орган, комаха, контейнер, речовина, рослина, птиця, сонце, вітер, зорі, камінь, божество, будівля, механізм, тінь. У кожного автора спостерігається індивідуальне співвіднесення семантичних сфер поетичного образу, які обумовлюються когнітивним стилем особистості. Образна парадигма “людина –» тварина” найчастіше реалізується в поетичних творах В. Ліндсея, наприклад: the baboon butler in the agate door [32, 259], it was queer to see bull-necked convicts [32, 262], and everybody like a darling broncho whirled [32, 263], he scourged the elephant plutocrats [32, 266], men who build the world like moles [32, 272]; для К. Сендберга є характерною образна парадигма “людина –» рослина”, наприклад: [a baby] – a leaf on a tree in the spring sun [32, 24], girls fresh as country wild flowers [32, 61], the woman was clean as a white rose [32, 302]. Так тенденція дозволяє вивести так звані закон образного світу окремого автора або список парадигм образів. З метою ідентифікації авторські образи. Як результат отримали наступне: продуктивні парадигми Р. Фроста – людина –» контейнер, людина –» рослина, вода –» дзеркало, вода –» тканина, світло –» вода, небо –» тканина, смерть –» людина, волосся –» вода, сміття –» контейнер, луна –» зняряддя.

божество → контейнер; продуктивні парадигми К. Сендберга – сонце → вогонь, луна → орган, зірки → тварини, вогонь → контейнер, сон → вода, смерть → шлях, емоції → коштовність; продуктивні парадигми В. Ліндсея – тіло → ягода, емоції → каміння, шлях → вода, тварина → людина, життя – вода; продуктивні парадигми Е.Л. Мастерса – оточуючий світ → знаряддя, смерть → тиша, людина → тінь; продуктивні парадигми Е.А. Робінсона – почуття → птах, вітер → людина, волосся → речовина, емоції – споруда. Слід зазначити, що дані авторські парадигми образів набувають нового втілення в поетичних творах. Втілити нове в реальному образі можна багатьма засобами. Так, існує частий випадок парадигми sky → dome. Звичне втілення даної парадигми ми спостерігаємо в образах типу Shattering on the snow crust – you'd think the inner dome of heaven had fallen [32, 243], red and russet domes of sky [32, 272]. Але можливим є й більш незвичайне ототожнення: sky → a bivouac of the marching stars [22, 243], the gray sky opened like a new-rent veil [22, 260], the star-fields of the Lord [22, 269], the big sky blanket [22, 313], the cradles of sky [22, 254]. Дані приклади є підтвердженням того факту, що одна образна парадигма може отримувати різне лексичне втілення в поетичному тексті. Серед слів, що реалізують компоненти парадигми, є найчастотніші (ядро) та маловживані (периферія). Лінгвістичному спостереженню також підлягає створення новизни за рахунок зворотності образної структури, наприклад “час – це процесуальна дія” і навпаки: a brook, cold as a spring time [32, 134]. Відома образна парадигма може бути реалізована з додатками, реальний образ може мати той же рівень конкретики (mites are like seeds), а може бути деталізований (seeds in a dry pot like mites in a quartel [32, 208]).

Таким чином, поетичний образ несе відбиток авторської свідомості як носія мови, тому що на відміну від архетипу (образної схеми) є індивідуальним утворенням в конкретному тексті. Кожний образ реалізує ту чи іншу парадигму, що складається з двох компонентів (того, що ототожнюється, і того, з яким відбувається ототожнення), які набувають різного лексичного втілення в авторському тексті. Картину образної мови автора дозволяють визначити такі параметри, як ступінь образності, середня частотність вживання парадигм поетичних образів, ступінь розмаїття поетичних образів.

1. Вейман Р. Литературоведение и структурализм // Структурализм: «за» и «против»: Сборник статей. – М.: Прогресс, 1975. – С.418-430.
2. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа, 1981. – 320с.
3. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Высшая школа, 1963. – 320с.
4. Винокур Г.О. Филологические исследования, Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1990(1991). – 453с.
5. Воронина С.П. Идиолект как отражение социальных изменений в обществе // Я, субъект, индивид в парадигмах современного языкознания: Сборник аналитических обзоров. – М.: ИНИОН, 1992. – С.88-98.

6. Гаспаров М.И. Ритмико-синтаксическая формульность в русском 4-стопном ямбе // Проблемы структурной лингвистики: Сборник научных трудов. – М.: Наука, 1988. – С.125-137.
7. Григорьева А.Д., Иванова Н.Н. Поэтическая фразеология Пушкина. – М.: Наука, 1969. – 200с.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 398с.
9. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Избранные труды. – Л.: Наука, 1977. – 404с.
10. Жолковский А.К. Место окна у Пастернака // Russian literature. – Vol.6. – 1978. – #1. – P.1-38.
11. Иванов В.В., Топоров В.Н. Парвариант и трансформации в мифологических и фольклорных текстах // Тилологические исследования по фольклору. – М.: Наука, 1975. – С.44-76.
12. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263с.
13. Ковинцева Т.А. Языковая ментальность // Язык и культура. Материалы первой международной конференции. – К.: Издательство журнала «Collegium», 1992. – С.43-44.
14. Колпашинский Г.В. Контекстная семантика. – М.: Наука, 1980. – 149с.
15. Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова «память» // Тезисы научной конференции «Концептуальный анализ: методы, результаты, перспективы». – М.: АН СССР. Институт языкознания, 1990. – С.46-47.
16. Мелведель С.Ю. К истории поэтического языка: Очерки лингвистической поэтики. – М.: Наука, 1985. – С.56-80.
17. Мейлах М.Б. Язык трубадуров. – М.: Наука, 1975. – 454с.
18. Найссер У. Познание и реальность: Смысл и принципы когнитивной психологии. – М.: Прогресс, 1981. – 230с.
19. Никитин М.В. Лексическое значение слова: (Структура и комбинаторика). – М.: Высшая школа, 1983. – 127с.
20. Павлович П.В. Язык образов. Парадигмы образов в русском поэтическом языке. – М.: Росслехиздатемия, 1995. – 491с.
21. Панченко А.Н., Смирнов И.П. Метафорические архетипы в русской средневековой словесности и в поэзии начала XX в. // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. XXVI. – М.: Наука, 1971. – С.33-44.
22. Панченко И.В. Индивидуально-авторская метафора как компонент индивидуального стиля писателя // Язык и культура. Вторая международная конференция. Тезисы. Ч. 2. – К.: Издательство журнала «Collegium», 1993. – С. 13-14.
23. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – М.: Наука, 1970. – 240с.
24. Потебня О.О. Есетика і поезика слова: Збірник. – К.: Мистецтво, 1985. – 302с.
25. Пропп В.Я. Морфология сказки. – 2-е изд. – М.: Наука, 1969. – 168с.
26. Спляр Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Ред. проф. А.Е. Кисрич. – М.: Прогресс, 1992. – 652с.
27. Франк-Каменицкий И.Г. Отголоски представлений о матери-земле в библейской поэзии // Язык и литература. – Л.: Наука, 1964. – С. 121-136.
28. Фрейдленберг О. Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. – Л.: Художественная литература, 1976. – 454с.
29. Якобсон Р. Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987. – 461с.
30. Green G.M. Pragmatics and natural language understanding. – Illinois: Lawrence and Erlbaum associates, Inc. Publishers, 1989. – 180p.
31. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind. – Chicago Univ. Press, 1987. – 614p.
32. Modern Verse [Edited by Oscar Williams]. Washington Square Press, Inc. – N.Y.: 1958. – 639p.

This article is devoted to the study of poetic image and individual style of its creator. The author touches upon their interrelations in the particular textual context. The analysis of individual poetic images is suggested on the ground of linguistic and paradigmatic study. Modern English poetry is taken as a material for linguistic investigation and its results are represented.

Key words: linguistic persona, poetic image, individual style.

УДК 811.161.2
ББК 81.001.2 (2Ук)

Галина Цап

МОВА ЯК ЗАСІБ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАРОДУ (НА ЛЕКСИКОГРАФІЧНОМУ МАТЕРІАЛІ)

У статті на базі української та англійської словникових дефініцій відображено менталітет народів як складову мовної картини світу. Автор статті також відзначає важливість вивчення специфіки національного характеру через особливості національної мови.

Ключові слова: національна культура, мовна картина світу, словникова дефініція.

Проблемі вивчення взаємодетермінації етносу і мови, взаємозв'язку цих двох феноменів, яка являється „однією з нагальних проблем сучасної мовознавчої науки, і зокрема етнолінгвістичної галузі” [5, 138], присвячено багато праць вітчизняних і зарубіжних мовознавців: Гумбольдта В., Потєбні О., Срезневського І., Вайсгербера Л., Кримського А., Уорфа Б., Вербицької А. та ін. Метою дослідження цієї проблематики полягає у вивченні властивостей національного характеру через призму особливості національної мови.

Відомо, що майже кожен народ має свою мову, яка являється однією з найважливіших рис етнічних спільностей. Мова, будучи головним засобом спілкування людей етнокультурної єдності, систематично збереження, рецелції та передаванні інформації, водночас відмежовує їх від інших етносів. Вона безпосередньо пов'язана з біологічною природою людини, функціонує шляхом дії механізму однієї сигнальної системи. Водночас мова належить до найбільш стійких і добре зовнішньо виражених компонентів культури етносів, найчастіше виступає головною етнодиференціюючою рисою [11, 160]. Мова і нація, за Потєбнею О., є настільки взаємопов'язаними, що втрата мовної ознаки призводить до розподібнення народу, втрата його цілісної структури, моральної деградації і повного занепаду, адже мова „не лише одна із стихій народності, але і досконала її подоба” [8, 70].

Мова є становим хребтом етнічних культур, вона виконує важливу етнотворчу й етнооб'єднавчу функції і найповніше пов'язана з культурно-побутовими особливостями етносів, бо їх культура і особливо духовна, найповніше виражається рідною мовою [11, 160]. Крім того, мова є не лише відображенням культурних цінностей нації, а і його психології, духовної сутності. Саме тому часто побутує думка про те, що мова – це явище духовне. Так, відомий німецький учений В. Гумбольдт розглядав мову як відображення духу народу, як втілення духовної енергії, духовної еволюції, а О. Потєбня вважав мову істинним духом народу, бо індивідуальність духу ніде не виражена так яскраво, як у своєрідній формі мови [6, 54]. І. Гердер свого часу писав про те, що зв'язок мови з культурою та суспільством робить її важливим компонентом національного духу (дух нації, за І. Гердером, це народний чи

національний дух, сукупність звичок і манер, спосіб почування й поведінки). Відомі вчені В. Вундт і Г. Штейнгалль також вважали, що народний дух, перш за все, виявляється у мові. І. Огієнко бачив у мові та культурі духовну енергію, яка пов'язує в один цілісний процес минуле, сучасне, майбутнє і цим забезпечує міць нації. Відомий український письменник Панаас Мирний відзначав, що мова є живою сходникою духу народу, його скарбницею, в яку народ складає і своє життя. І свої сподівання, досвід, почуття. І. Дзюба зазначав, що у мові концентрується сама сутність людського буття людини, історичного буття народу, а М. Лєсяк вважає, що мова – це душа народу, а народ, що втратив мову, втрачає і свою душу, перестає існувати.

Основною одиницею мови є слово (слово – це найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремлено-оформлена значеннєва одиниця мови, яка співвідноситься з пізнанням і вищлююванням окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якою є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження [13, 612]). Як зазначає відомий етнограф Таран С.: „слово „майже” стало рисою національного характеру” [10, 19].

Слово, тобто його лексичне значення являє собою відображення та фіксацію в свідомості позначуваного явном елементу дійсності і є закріпленням за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого стає можливою його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості. Лексичне значення виявляється внаслідок нерозривного зв'язку, відношення, що існує в свідомості мовців між образом форми слова (його звучанням або написанням) і образом, відображенням позначуваної даною формою сутності [13, 307].

Для того, щоб дослідити риси менталітету різних народів, на нашу думку, слід з'ясувати семантичне наповнення порівняльному аналізу українського, англійського і французького слова „дух”, адже деякі мислителі вважали, що національний характер – це своєрідна духовна атмосфера, яка вносіть проникає, якої присутності відчувається, проте її дуже важко окреслити поняттям [12, 68-69].

Розгляньмо лексему „дух”.

ДУХ

1. Психічні здібності, свідомості мислення.// У матеріалістичній філософії та психології – мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії, вищий продукт її.// В ідеалістичній філософії – нематеріальне начало, яке лежить в основі всіх речей і явищ і є первинним щодо матерії.

2. Внутрішній стан, моральна сила людини, колективу.

3. Загальний внутрішній зміст і напрям, основний характер чого-небудь.// Суть, істина, сенс; зміст чого-небудь.// Який-небудь елемент, що визначає поведінку, характер, напрям думок.

4. За міфологічними і релігійними уявленнями – добра або зла безплотна, надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини.
5. За релігійними уявленнями – безсмертна, нематеріальна основа у людини, що становить суть її життя і відрізняє від тварини; душа.
6. *Розм.* Процес вдихання й видихання повітря (перев. у сталих словосполученнях); дихання.
7. Те саме, що повітря// Тепле, нагріте повітря.
8. *Розм.* Те саме, що запах; аромат [2, 332].

SPIRIT (ДУХ)

1. *n.* the intelligent or immaterial part of man as distinguished from the body || the animating or vital principle in living things || the moral nature of a man || a disembodied soul || a supernatural being, usually regarded as invisible but as having the power to become visible at will || a specified mental or emotional attitude characterizing words, actions, opinions etc., *she said it in a forgiving spirit* || a person animated by a specified quality, *he was one of the braver spirits* || the emotional attitude or frame of mind characteristic of a group of people, team spirit, or of people at a particular time, *the spirit of the age* || the essential character of something, *he considered the spirit of the law as more important than the letter of the law* || cheerful or assertive liveliness, *full of spirit* || (often pl.) mood or temperamental state, *in high spirits, in poor spirits* || (esp. pl.) liquor of high alcoholic content || (esp. pl.) a volatile distillate || (*pharm.*) the alcoholic solution of a volatile ingredient the Spirit, the Holy Ghost.

2. *adj.* of spirits or spiritualism, *the spirit world* || (of lamps, engines etc.) using alcohol as a fuel

3. *v.t.* (with 'off', 'away') to cause (something) to be removed unseen, with mysterious rapidity *spirited adj.* lively, *a spirited argument* || showing creative energy, *spirited brushwork* || (of a horse) keen, eager, full of energy and courage || having a strong, assertive personality || (in hyphenated compounds) having a specified character, quality etc., *public-spirited* [14, 958].

ДУХ (SPIRIT)

I. 1. Дух, душа; ~ and mother дух і матерія. 2. Натура, особистість, індивідуальність, розум. 3. Моральна сила, енергія, рішучість, хоробрість. 4. Жвавість, запальність, завзятість, натхнення. 5. Настрій, душевний стан. 6. Суть, справжній смисл. 7. Тенденція, загальний напрям, загальний характер, дух. 8. Прихильність. 9. Привид, примара, дух. 10. Фея, ельф, домовик. 11. *Поет.* подув, подих, вітерець. 12. Дихання. 13. Спирт, алкоголь, спиртний напій. 14. *Заст.* кислота. 15. *Розм.* бензин. 16. *Текст.* фарбувально-обробний розчин.

II. 1. Таємно винести (викрасти). 2.2. Пожвалювати, підбадьорювати; надавати смішливості (рішучості); надихати, запалювати [1, 572].

ESPRIT (ДУХ)

I. 1. Розум, розсудливість. 2. Дотепність. 3. Дух, свідомість, бойовий дух. 4. Сенс. 5. Характер. 6. Вправність, кмітливість. 7. pl. Притомність. 8. Спирт, алкоголь. 9. *лінг.* При дихання [7, 417-418]

При розгляді цих слів, які належать до абстрактних понять, відзначимо як спільні так і відмінні значення, наприклад, в усіх, вище згаданих словниках, зафіксовано значення „за міфологічними чи релігійними уявленнями надприродна істота” чи „нематеріальне начало”, „привид, примара”. Ці значення відбивають світогляд людей ще стародавнього світу. Так, *дух* – за стародавніми уявленнями, жива сила, яка має свою волю і здатна впливати на людину, предмети та явища навколишнього світу. *Дух*, вселючись у людину, міг спричинити її захворювання, нездоров'я, особливий пенхичний стан та ін. Вірили в *Дух* кожного предмета і явища – дерев, джерел, річок, лісів, гір, народження людини, її смерті, добробуту чи занепаду певної общини, роду або племені. Схожа зірков розцінка. У індосвенецькій мові закріпили поняття *Дух* у терміні „демон”. Розрізняли величезну кількість демонів відповідно явищ і предметів. Середньовічні часи *Дух* є об'єктивним, вільним від усього матеріального, божественним і єдиною творчої енергії, він – і в цьому специфіка – є особистістю зі своїм іменем та своєю так званою „священною історією”. Цей *Дух* („Дух Святий”) виступає животворною функцією самого абсолюту [3, 41-42, 135-136]. Отже, в українському і англійському словниках зафіксовані деякі значення, які прийшли із Стародавнього світу та Середньовіччя, тобто відображають погляди і думки, які прийшли до нас з давніх-давен, проте вони в різних мовах знаходяться на різному ієрархічному рівні як багато інших значень. Це свідчить, проте, що не в усіх мовах однаково відбувається процес зміни лексичного значення (архаїзація, новоутворення).

Крім спільних значень у словниках зафіксовані і відмінні значення, які дають нам можливість простежити риси менталітету різних народів. Так, у французькій мові зафіксовано значення „спирт, алкоголь, спиртний напій” як і в англійській, у якій також наявні такі семи як „кислота”, „бензин”, „фарбувально-обробний розчин”, які відсутні в українській. Адже для українського народу, найхарактернішими рисами якого є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм і нециртаманим є значення „спирт, алкоголь, спиртний напій”. Для українського народу „алкоголь” має негативне значення, синоніми якого є „оковита” (розм.), „пьянство” та ін., проте є значення „запах, аромат”. Відсутній в українській мові також значення на позначення негативного процесу – „таємно винести (викрасти)”. Відмінності у значеннях простежуються не лише у словниках різних мов, але й у лексичному значенні однієї мови. Різниця між словниками полягає у тому, що один із них є виданий англійській країні [14], а інший є перекладним і укладений в Україні [1].

Отже, словниковий склад є однією з форм вияву мовної картини світу, тобто розкриває не лише риси менталітету народу „як специфіку психологічного життя, яка розкривається через систему поглядів, оцінок, норм і умонастроїв, які засновуються на знаннях і віруваннях даного суспільства і разом з домінуючими потребами її архетипами колективного несвідомого ієрархією цінностей, а значить, і характерні для представників

даної спільності ідеали, переконання, здібності, інтереси та інші соціальні установки, які відрізняють вказану спільність від інших” в контексті певної епохи, тобто національно-культурне, соціально-політичне і історичне життя. Тобто, мова, її лексичний склад – це продукт довготривалого історичного розвитку, який дозволяє в повній мірі пізнати певний народ, його культурні здобутки і усвідомити суть його існування. Вейсгербер Л. підкреслював, що народ „народ у ході своєї історії будував свою мову, закладаючи в неї, що являлося йому цінним у його внутрішній і зовнішній долях, у його історичних і географічних умовах, у процесі встановлення і росту духовної і матеріальної культури...” [8, 112], а О. Потебня наголошував на тому, що кожен народ творить свою мову, подібну на нього, а тому вона є „не лише одна із стихій народності, але і досконала її подоба” [8, 70]. Тому при порівняльному розгляді двох лексем ми можемо помітити, спільні і відмінні семи, які виявляють світогляд двох націй, оскільки мова є засобом, який дозволяє у повній мірі пізнати певний народ, долучитися до його культурних здобутків, усвідомити суть існування його як окремої, індивідуальної спільноти.

1. Англо-український словник: У 2-х т. – Близько 120000 слів / Склад М. І. Балла. – К.: Освіта, 1996. – т. 1. – 752 с., т. 2 – 712 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Укладав і головний редактор В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
3. Безверпук Ж. О. Історія культури в термінах і назвах: Словник-довідник. – К.: Вища школа, 2003. – 399 с.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
5. Друженко Р. С. Мова і етнос: етнолінгвістичний аспект // Современные процессы межкультурного взаимодействия и языковая практика: Материалы международной научно-практической конференции. – Тирасполь, 20-21 сентября 2005 года – Тирасполь, ПГУ. – С. 138-140
6. Медвідь А. Українська мова в реалізації ідеї громадянського суспільства // Мандрівець. – 2004. – №1. – С. 54-57.
7. Новый французско-русский словарь / Составил В. Г. Гак, К. А. Гоншина. – М.: Русский язык – Медиа, 2003. – 1195 с.
8. Потебня О. О. Мова. Національність. Денаціоналізація – Нью-Йорк, 1992. – С. 70.
9. Радченко А. О. Лінгвофілософський неоромантизм Й. Л. Вайсгербера // Вопросы языкознания. – 1993. – №2. – С. 107-114.
10. Таран С. „Вечорова нація”. Український менталітет і український характер// Наука і суспільство. – 1993. – № 5-6. – С. 19-20.
11. Тиводор М. Етнологія: Навчальний посібник. – Львів: Світ, 2004. – С. 160-163.
12. Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 128.
13. Українська мова: Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В.М. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 612-616.
14. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. Lexicon publication, inc. Danbury, ct. 1993 – 1149с.

In the article on the basis of Ukrainian and English dictionary definition the mentality of the peoples as fragment of a language picture of the world is displayed. The author of this article also emphasizes importance of study of properties of national character through features of national language.

Key words: national culture, language picture of the world, dictionary definition.

УДК 811.161.2'42

ББК 81.411.2-71

Ольга Криницька

**ВЗАЄМОДІЯ КОМУНІКАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ТА
КОМУНІКАТИВНОГО ШУМУ У СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНІЙ
ПРОГРЕСІІ ТЕКСТУ**
(на матеріалі драми В. Винниченка “Брехня”)

У статті проаналізовано текстотвірні потенції комунікативних стратегій і комунікативного шуму як органічних компонентів художнього цілого, простежено їх взаємозв'язок і взаємозумовленість у семантико-прагматичній прогресії тексту.

Ключові слова: комунікативний шум, комунікативна стратегія, комунікативна тактика, комунікативний акт, інтенція, імпліцитність, пресупозиція, семантико-прагматична прогресія, художній дискурс.

Сучасна лінгвістика тексту зміщує акценти з вивчення тексту як інтегрованої структури на його аналіз як комунікативної системи, яку визначають такі складові, як “особистість мовця (автора) у сукупності його психологічних, ментальних, соціально-культурних, етнічних та інших властивостей; адресат та його рівень сприймання; екстралінгвістичні характеристики двох типів ситуації: того, про що йдеться у тексті, й того, що опосередковує його творення у соціокультурному контексті дійсності” [5, 106].

Однією з актуальних проблем теорії тексту є проблема взаємодії у ньому семантичних, синтаксичних і прагматичних чинників. Особливо акцентується на прагматичній установці, оскільки саме вона диктує тексту семантичні й синтаксичні правила організації, які варіюються відповідно до неї у різних типах текстів [4, 59].

Упорядкованість тексту як особливого виду комунікації (позбавленої спонтанності й хаотичності) визначає характер усіх елементів, що входять у його структуру, організують його змістово-фактуальну та змістово-концептуальну сторони. У побудованому автором текстуальному утворенні вибір та розгортання комунікативної стратегії (КС) – оптимальної реалізації інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування [2, 118], а також наявність і сила комунікативного шуму (КШ) – перешкод, що знижують ефективність комунікації [6, 181] – у процесі інтеракції героїв регулюються відповідно до художнього задуму. В цілому художній (а особливо драматургічний) текст можна означити як безперервну і складну взаємодію КС персонажів на фоні детермінованого цілого взаємодією КШ різних ступенів насичення, який, у свою чергу, зумовлює специфіку організації і здійснення наступних КС тексту, забезпечуючи динаміку його розгортання. З цього погляду текст можна розглядати крізь призму взаємозв'язку КС та КШ, тобто як результат взаємодії КС та КШ.

Поняття КС та КШ є базовими у галузі комунікативної лінгвістики, їхнє дослідження має багату і загальновишарпану традицію. Наукове визначення КС та їх класифікацію ґрунтовно розробили такі вчені-лінгвісти як Т.ван Дейк, О.Іссерс, Т.Янко та ін.. Розгляд проблеми КШ також здійснюється багатьма мовознавцями (Ф.Бацевич, О.Падучева, О.Селіванова, та ін.). Однак у вітчизняній лінгвістиці поки що немає самостійного монографічного дослідження, яке б акцентувало на текстолінгвістичних потенціях КС та КШ як органічних компонентах художнього цілого.

Авторська інтенція, що лежить в основі вибору і побудови глобальної (такої, що фокусує головну ідею) КС художнього тексту, виражається в передачі інформації адресату (читачеві) завдяки використанню особливих засобів для її адекватного сприймання. При цьому необхідно відзначити спрямованість комунікативної інтенції автора не тільки на максимальну адекватність інтерпретації переданої інформації, а на більш складну сферу людської психіки – емоційну реакцію адресата. КШ є одним із головних засобів, спрямованих на передачу певного виду інформації (переважно імпліцитної), що виражає комунікативну інтенцію автора (адресанта) донести її в найлаконічнішій формі і водночас забезпечити адекватність сприймання. Значущість та інформативний характер КШ у художньому тексті очевидні, оскільки “випадки, коли виникає аномалія, дають значно більше інформації, аніж ті ..., коли все відбувається нормально” [цит. за: 1, 4].

Дослідження єдності та взаємозумовленості КС та КШ у семантико-прагматичній прогресії тексту здійснюється на матеріалі драми В.Винниченка “Брехня”. У цій п’єсі авторська майстерність добирати правильні і тонкі психологічні штрихи у змалюванні внутрішньої напруги душевного стану персонажів дає змогу читачеві проникати у сферу свідомості героїв, а отже, проаналізувати систему і структуру комунікативних актів в аспекті психолінгвістичних досліджень і, таким чином, простежити вибір та розгортання КС, з’ясувати глибинну природу виникнення КШ у процесі мовленнєвої організації дискурсу. Розгляд комунікативних ліній, які витворюють сюжетну картину п’єси, показує, що вибір героями КС мотивований роллю та індивідуальною специфікою образу, залученого у художньому дискурсі. Взаємодія КС тексту на кожному етапі проектується у комунікативні “зони” розуміння та нерозуміння, співвідношення яких визначає ступінь інтенсивності КШ.

Природа КШ глибинно закладена в особливостях сприйняття й розуміння мовлення людською свідомістю, насамперед, в обов’язковій нетотожності породжувального і сприймаючого смислів повідомлення [6, 182]. Це означає, що «шумові» сигнали наявні навіть при максимально ефективній комунікації, з такою організацією КС, яка характеризується абсолютним налаштуванням комунікативних партнерів на кооперацію. Окрім того, різноманітні фізичні, психологічні, когнітивні, прагматичні та

інші чинники, що створюють і супроводжують комунікативну ситуацію, є вагомим додатковим джерелом появи КШ, що виникає на різних рівнях ситуації спілкування (формально-семіотичному, когнітивно-інтерпретаційному, соціально-інтерактивному) і впливає на вибір, побудову та інтерпретацію КС мовців.

Проаналізувати комунікативну ситуацію з погляду взаємної зумовленості КС персонажів і КШ є особливо важливим стосовно художнього дискурсу, оскільки одержані висновки дають можливість встановити основні принципи комунікативної організації художнього тексту. При розгляді комунікативних актів, що є семантико-прагматичним «сплетінням» КС, яке марковане поліваріантним комунікативним шумом з точки зору його походження і значення, виявляється, що КШ є одним із головних засобів текстової організації, зокрема “двигуном” розгортання подієвого конфлікту, детермінатором руху й синтезу імпліцитної текстової інформації, та забезпечує смислову (тематичну), комунікативну і структурну єдність тексту як результату (і засобу) комунікації. Порівняймо:

Тось (раптом встає). Вибачайте, панове... Я згадав... У мене одна справа. Я забув... Я мушу йти. Прощайте.

Наталія Павлівна (різко). Тосю! Мені здається, що...

Тось. Я не можу! Дуже важна справа. Прошу вибачити мене. (Хапає шапку і хутко вибігає).

Андрій Карпович (слабо). Що з тим таке?

Наталія Павлівна. А! забув якусь справу... Якийсь гедзь уже вкусив...

Андрій Карпович (добродушно). Одне слово – поет... Мабуть, вірши в голову прийшли, побіг записувати.

Іван Стратонович (що пильно слідкував за сценою). Гм... Страшенно нетерплячий поет.

Карпо Федорович (стурбовано встає). Може, то через нас... Може, недовольні, що... з мужиками? [3; 160]

Відсутність в окремих персонажів відповідних пресупозитивних знань, що мотивували б причину раптового відходу Тося (приревнував Наталю Павлівну до її чоловіка), створює для них КШ і тим самим не призводить до катастрофи роз’яснення ситуації, що спричинило б передчасну розв’язку драми. «Утримуючи» Тося від крайнощів способом створення КШ, автор регулює (сповільнює) темп розгортання сюжету і продовжує розвиток латентного конфлікту, що виник між Наталею Павлівною та її коханцем. Окрім того, КШ актуалізує ряд семантичних елементів, наявних у попередніх фрагментах тексту, дублюючи їх впродовж текстового розгортання у формі характерних для психотипу кожного з героїв КС, що забезпечує когерентність тексту. Мозаїчність і варіативність актуальної для свідомості кожного з персонажів семантики КШ дає можливість простежити різнобіж визначальних тенденцій

дискурсивної свідомості героїв (наївність Андрія Карповича, моралізаторство і безпеліційність Наталі Павлівни, іронічність і цинічність Івана Стратоновича, комплекс меншовартості Карпа Федоровича тощо) і сприяє досягненню цілісності твору, інтегрує встановлені схеми взаємодії персонажів у семантико-структурну єдність, організовує рух нарративних ліній, створюючи фон для появи нового витка конфлікту.

КШ, що виникає на осі перетину КС героїв драми, є специфічним імпліцитним засобом, за рахунок якого відбувається динамізація конфлікту. Текстовий імпліцитний зміст (інформація, яка відповідає явним комунікативним намірам автора) дає можливість читачеві адекватно зорієнтуватися в ситуації спілкування та в особі персонажів, вичленувати важливі елементи їх пресупозиційних знань, тобто об'єктивно оцінити екстралінгвальну ситуацію комунікативної взаємодії героїв. Визначальну роль у вичленуванні дискурсивних сем відіграє специфіка організації КС взаємодії комунікантів. Наприклад:

Іван Стратонович. Доброго здоров'я, піто. (Здоровкається з Тосем).

Тось. Доброго здоров'я, хіміко.

Іван Стратонович. Як? Хіміко? Це ж по якому? [3;153]

КС привітання персонажів твору налаштовує читача на очікування конфліктного діалогу. Разом з традиційним стереотипним кліше привітання («Доброго здоров'я»), що є абсолютно нейтральним компонентом КС, який, за Т.Янко, можна кваліфікувати як тему [7;49], стратегічні ходи мовців містять модально марковані (релативні) компоненти, які є ядром семантико-прагматичної організації реплік. Оказіоналізм «хіміко» є наслідком вторування вживання співрозмовником книжного архаїзму «піто» в емоційно зниженому тоні і теоретично не вкладається в горизонти мовної компетенції Івана Стратоновича, що дає йому можливість штучно створити модель семантичного КШ як прототип подальшого перебігу комунікативного акту із перспекцією некооперативної моделі спілкування. Навмисна провокація виникнення КШ як важливого і визначального компонента інтеракції Івана Стратоновича і Тося свідчить про нехіть і небажання партнерів комунікації створити кооперативний діалог, розвинути кооперативну КС, що виявляє для читача непримиренне зіткнення інтересів персонажів, змушує його розглядати учасників спілкування як суперників. Враховуючи конситуацію комунікативної взаємодії героїв, читач має змогу включити в контекст нові вичленовані імпліцитно виражені смисли, актуальні для розглянутого комунікативного акту, і вивести ряд імплікатур:

– Іван Стратонович і Тось – суперники, а отже, Іван Стратонович закоханий у Наталю Павлівну;

– Іван Стратонович становить потенційну небезпеку для Наталі Павлівни, оскільки він володіє інформацією про інтимні стосунки її й Тося.

Як бачимо, КШ є засобом окреслення полів «конфронтації» між протилежно розведеними рушійними силами формування конфлікту.

З іншого боку, з допомогою КШ відбувається спроба «згладжування» гострих кутів комунікативної ситуації художнього дискурсу. Шум супроводжує КС Наталі Павлівни, ілюктивну спрямовану з метою розрядити високу емоційну напруженість комунікативного акту Івана Стратоновича і Тося шляхом деформації КШ між комунікантами з перспективою зміни тематичних орієнтирів та впровадження нового топіка розмови.

Наталія Павлівна (в цей час дивилась на вулицю). Ну, що ж вони так довго? Може, не приїхали? Чи трапилось що?

Іван Стратонович. Зараз приїдуть. Це ж все-таки не те, що видумать нове слово, Наталю Павлівно.

Тось (сміється). Або зробить великий винахід в механіці [3, 153].

Мовленнєвий акт Наталі Павлівни, спрямований на «вмонтування» у психологічний КШ між учасниками комунікативної взаємодії додаткового «шуму» з метою ліквідації попереднього, не знайшов особливої підтримки з боку комунікантів. Комунікативна стратегія мітигації, націлена на створення комфортної атмосфери спілкування між Іваном Стратоновичем і Тосем, виявилася безуспішною, оскільки конфліктний характер діалогу між героями не змінився на кооперативний або хоча б нейтральний. Про константний характер КШ між персонажами свідчать особлива побудова їх КС, втілених у непрямі мовленнєві акти, інтенційні першопоштовхи яких імплікуються як латентне бажання дискредитувати суперника. Окрім того, зазначені КС супроводжуються нашаруванням додаткового пласту КШ, спричиненого дією зовнішніх «фільтрів» у комунікативній ситуації: діалог персонажів відбувається у присутності сторонньої особи – Досі, сестри Андрія Карповича (чоловіка Наталі Павлівни), інформування якої про істинні причини мовної сутички не заплановане жодним із комунікантів і не входить у намір автора стосовно побудови перебігу сюжетної лінії. Відсутність у Досі відповідних пресупозитивних знань зумовлює включення в дію «захисного» коду мовленнєвих повідомлень героїв і створення «шумового» комунікативного простору між нею і учасниками спілкування. Зникнення цього «шумового» простору може призвести до переходу розгортання конфлікту між комунікантами з імпліцитного рівня на експліцитний.

Таким чином, КШ може виступати як «рушійним», так і (залежно від авторського задуму) «гальмівним» чинником динаміки конфлікту та сюжетного розвитку й розцінюється як супровідний фактор КС художнього тексту. Проте на певних етапах художнього дискурсу КШ та

КС сполучаються у семантико-прагматичний симбіоз, який відіграє визначальну роль у еволюції драматизму, стає єдиним дієвим засобом розгортання конфлікту. Так, у процесі інтеракції Наталі Павлівни та Івана Стратоновича змістове навантаження реплік комунікативної взаємодії героїв незначне, воно відходить на другий план; натомість у фронтальній площині фігурує власне спосіб поєднання і взаємовідношень КС, характер деформації і трансформації їх інформативного наповнення, що створює постійний, невинний і безперервний потік КШ, який плавно переходить з одного виду в інший. У багатьох випадках його «звучання» накладається одне на одне, створюючи КШ подвійного і потрійного ступенів. Організується складний «шумовий» ланцюг мовленнєвого акту, ланки якого охоплюють синтагматичні і парадигматичні відношення окремих моментів створення КШ, і необхідність інтеграції його локальних значень спонукає свідомість реципієнта до активації численних логіко-аналітичних операцій. У такій ситуації для читача виникає багато «кризових» моментів, які змушують його переглядати свої попередні уявлення й оцінки стосовно подій і героїв, змінювати їх на протилежні, вагатися з визначенням правильних позицій для орієнтації у художньому дискурсі.

Іван Стратонович, підслухавши попередню розмову Наталі Павлівни з Тосем і скориставшись моментом, викрадає її любовні листи. Це привід до зав'язки мікроконфлікту комунікативного акту персонажів, який насправді має набагато вагомніше підґрунтя, не оприявлене поки що ні для читача, ні для головної героїні:

Іван Стратонович (з понурим злорадством). *Що? Попались? Тепер то викрутяться! Хе! Тільки я не Тось... І не Андрій.*

Наталія Павлівна (тихо). *Для чого ви це зробили?*

Іван Стратонович. *Ви не розумієте?*

Наталія Павлівна. *Ні.*

Іван Стратонович. *З цікавості, знаєте [3, 166].*

КШ у цьому випадку спонукає читача зробити ряд припущень щодо причин такого кроку Івана Стратоновича, виходячи з пресупозитивних знань, почерпнутих із розгортання художнього дискурсу, однак недостатність цих знань налаштовує його на активізацію уваги, очікування роз'яснень у ході поступального руху комунікативного акту. Не розуміє причин цього вчинку і Наталія Павлівна, і КШ мотивує нездатність героїні вибрати правильну тактику у спілкуванні з Іваном Стратоновичем, коливання її вибору між можливими варіантами: проста вимога, раптовий силовий напад, апелювання до моралі і совісті. Після з'ясування істинної причини (Іван Стратонович зізнається, що любить Наталію Павлівну) вона вибирає чітку комунікативну стратегію, яка зводиться до застосування максимальної сили КШ, розв'язання конфліктної ситуації з допомогою якого є типовим для героїні (стирання «гострих кутів» розмови шляхом перебування співбесідника, навмисне переведення бесіди в інше русло,

гнучкість і пластичність комунікативної тактики відповідно до умов спілкування). Наталія Павлівна долає горизонти очікування Івана Стратоновича в конситуації, створюючи спланований КШ, який повинен ввести в оману співбесідника, повернути комунікацію у вигідний для неї напрям, тобто досягти комунікативної мети.

Наталія Павлівна (однімає руки, встає. Лице її сяє радістю, захватом). *Говорить ще... Говорить.*

Іван Стратонович (хмуро, здивовано дивиться на неї). *Це ще що за трюк?*

Наталія Павлівна (прикладає руки до обличчя, однімає їх. Схвильована, на обличчі то мука, то радість; робить кілька кроків вперед і назад, видно, вагається щось сказати). *Господи, це як сон...*

Іван Стратонович. *Що за фокус?*

Наталія Павлівна. *Нічого. (Сідає знов на канапу, закриває обличчя руками). Нічого., говорить далі, говорить усе, усе! [3, 167-168]*

КШ, викликаний свідомим порушенням фрейму ситуації одним із партнерів комунікації, забезпечує певну спантелеченість Івана Стратоновича, зумовлену нерозумінням мотиву поведінки Наталі Павлівни, що логічно передбачає потребу героя у його з'ясуванні і, таким чином, призводить до тимчасового переміщення акцентів із об'єкта розмови в іншу площину. Однак такий тактичний хід не гарантує Наталі Павлівні досягнення потрібного результату, що спонукає її негайно вдатися до наступного стратегічного ходу – чергового порушення фрейму комунікативної ситуації, що базується на нездатності коагуляції в пам'яті адресата фрагментів пропорційно-фреймової структури:

Іван Стратонович. *Тепер буде розв'язка. Покикають сюди Андрія Карповича чи самі підєм до нього?*

Наталія Павлівна (знімає руки, щасливо дивиться на нього. Тихо, витнувши голову вперед). *Ніколи ви нікого не покликаєте. Чусте?*

Іван Стратонович. *Що-о?! (Страшенно вражений).*

Наталія Павлівна. *Ніколи!*

Іван Стратонович. *Ха-ха-ха! Он який фокус! Ловко! Ну, знаєте, можете з дурнішими комедії ваяти [3, 168].*

Така КС лише на короткий час виправдовує себе і спричинює миттєву реакцію Наталі Павлівни на підтримання КШ, вдаючись до деякої його видової трансформації: якщо до цього часу героїня була пасивним джерелом створення КШ, тобто використовувала лише підтримувальні мовленнєві ходи, то зараз вона займає активну позицію, зробивши ряд ініціальних мовленнєвих ходів і зумисне приховавши їх ілюкцію:

Наталія Павлівна. *Скажіть: пам'ятаєте, ви раз зимою, коли ми всі вертались з театру, страшенно грубо обійшлись зі мною. Без всякої вини з мого боку... Пам'ятаєте?*

Іван Стратонович. Не знаю... Ну, скажем, пам'ятаю, то що з того?

Наталія Павлівна. Тоді вже було? Тоді ви вже кохали мене?

Іван Стратонович (тильно вдихається в неї, хоче вгадати її наміри). Ну, кохав... Що далі?

Наталія Павлівна. Ні, ви серйозно скажіть, це страшно важко для мене.

Іван Стратонович. Знаєте що, Наталю Павлівно, ви мене на цю удочку не піймаєте. Не тратьте, куме, сили – пускайтеся на дно.

Наталія Павлівна (різко). Я вас питаю, вам важко сказати?

Іван Стратонович (теж різко й грубо). Для чого я вам буду говорити? Для комедії?

Наталія Павлівна. Ну, я вас прошу, благаю.

Іван Стратонович (тильно дивиться). Ну, добре. Тоді я вже кохав вас. Ну, для чого це вам?

Наталія Павлівна. Для чого? (Дивиться на нього довгим поглядом, глибоко зітхає). Так... Ні для чого. (Понура задумується). [3, 168-169]

Цього разу комунікативна тактика Наталі Павлівни приносить їй тимчасову перемогу: Іван Стратонович зацікавився інтенцією попередніх мовленнєвих актів героїні і активно діє на усунення КШ, відійшовши від основного топіка розмови. Щоб зберегти таку комунікативну ситуацію, Наталія Павлівна змушена постійно підтримувати високий ступінь КШ; вона перетрансформовує його в якісно новий, імітуючи свою непричетність до комунікативного процесу, зосередженість думок у невідомій для персонажа площині, а згодом зміщує епіцентр виникнення КШ між співрозмовниками і сферу їх міжособистісних стосунків: “зізнається” Іванові Стратоновичу у коханні.

У цій ситуації відбувається “накладання” КШ, різних за джерелом походження:

1) недовіра Івана Стратоновича до Наталі Павлівни, зумовлена інформованістю про надзвичайні “комунікативні вміння” героїні, гіперкритична оцінка співрозмовниці;

2) оліжа Наталі Павлівни, що вводить в оману адресата.

У таких умовах комунікація набуває характеру “гри” партнерів, метою якої є “нокаутувати” супротивника. Недовіра Івана Стратоновича до мовленнєвих актів Наталі Павлівни змушує її ускладнити код, деформувати зміст своїх повідомлень на протилежний, застосовавши ефект “зворотного дзеркала”, і створити ще один пласт КШ у ситуації спілкування:

Іван Стратонович (машинально). Яка безодня хитрості, лукавства.

Наталія Павлівна. Іване Стратоновичу!

Іван Стратонович. Ну тут дійсно загубиш голову. Так ви любите мене?

Наталія Павлівна. Ні, не люблю! Годі. Нема про що балакати. Кличте Андрія. Кінець, так кінець!

Іван Стратонович (тре лоба). Фу, чор-рт! Тут, дійсно, голову загубиш! І ви думаєте, що я вам повірю?!

Наталія Павлівна. Я нічого не думаю і думати не хочу. Забудьте те, що я вам сказала, це був «трюк», «фокус», як ви говорите, я це придумала для того, щоб вас обдурити, вимануть у вас листи і зберегти свій автомобіль і килими. Ну, от.

Іван Стратонович (крізь зуби). Так. Новий хід якийсь. Хм! [3, 170]

Таким чином, утворюється триступеневий КШ між персонажами, моделювання двох контрпозиційних шарів якого належить Наталі Павлівні, що зводиться до суперечності гіпотетичну інтерпретацію адресата, яка ґрунтується, як відомо, на розумінні інтенцій адресанта, що в конкретному випадку кваліфікуються як полярно спрямовані. Таку атмосферу діалогу Наталія Павлівна намагається підтримувати протягом усього перебігу комунікації, тобто КШ у конкретному випадку підтримує КС маневрування.

Отже, взаємодія КС та КШ впродовж текстового розгортання визначає його семантико-прагматичну прогресію, актуалізує ті ознаки, які характеризують текст як результат і засіб комунікації (сміслову, комунікативну і структурну єдність). КШ у художньому тексті кваліфікується як побіжний, супровідний, а подекуди і підтримувальний, увіразнюючий чинник КС. КШ детермінується і детермінує КС, спаюючи їх у цілісне монолітне утворення – текст.

1. Бацевич Ф. Основи комунікативної девіації. – Львів: ЛНУ ім. І.Я.Франка, 2000. – 236с.
2. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Академія, 2004. – 344с.
3. Вилниченко В. Вибрані п'єси. – К.: Мистецтво, 1991. – 605с.
4. Кумлева Т. Коммуникативная установка художественного текста и ее лингвистическое воплощение // Науч. докл. высш. шк. Филология науки. – 1988. - №3. – С.56-66.
5. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148с.
6. Селіванова Е. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. Монографическое учебное пособие. – К.: Фитосоцицентр, 2000. – 336с.
7. Янко Т.Е. О понятиях коммуникативной структуры и коммуникативной стратегии // Вопросы языкознания. – 1999. - №4. – С.28-53.

In the article the text-creative potencies of communicative strategies and communicative noise are analysed as the organic components of the artistic unity; it is traced their intercommunication and interconditionality in the semantic and pragmatic progression of the text.

Key words: communicative noise, communicative strategy, communicative tactic, communicative act, intension, implicitsness, presupposition, semantic- and-pragmatic progression, artistic discourse.

УДК 81'367.632.92
ББК 81.021 (2-Ук)

Маріанна Галюк

СЛОВОТВІРНА СЕМАНТИКА ІМЕННИКІВ, МОТИВОВАНИХ ВІДНОСНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ

У статті розглядаються словотвірні особливості іменників, мотивованих відносними прикметниками в українській літературній мові. З'ясовується склад словотвірних типів цієї групи слів, а також ступінь їхньої продуктивності.

Ключові слова: іменники, мотивовані відносними прикметниками, словотвірний тип, твірна основа, словотвірне значення.

На початку ХХ ст. особливого значення у теорії словотвору набувають проблеми інтерпретації й опису дериватів за ознаками мотивувальних лексем, з'ясування ролі твірної основи як типологізувального чинника у процесі словотворення, розробкою яких займається основоцентричний напрям дериватології. Виникла потреба у вивченні словотвірної активності і продуктивності різних класів базової одиниці. Тому зацікавлення дериваційним потенціалом відносних прикметників, який ще не був предметом наукових досліджень, є на сьогодні актуальним.

Словотвірна структура іменників, мотивованих відносними прикметниками – це численний клас слів, різноманітний словотвірними моделями, але ще недостатньо вивчений. Спеціальної праці, в якій докладно розглядалася б словотвірна структура іменників, мотивованих відносними прикметниками, ще немає. Дана стаття є спробою певною мірою розв'язати це завдання.

Для з'ясування словотвірної семантики іменників, похідних від відносних прикметників, ми опишемо систему словотвірних типів і визначимо їх продуктивність. Іменники, мотивовані відносними прикметниками, становлять значний лексичний масив серед граматичного класу іменників, своєрідність якого полягає у поєднанні деяких елементів семантики відносних прикметників із категоріальним значенням іменників. Разом з тим вони представляють собою об'єднану класом твірних основ мікросистему, елементи якої – словотвірні структури – різняться індивідуально-лексичним значенням твірних основ і типом словотвірних афіксів.

Комплексною системоутворювальною одиницею, що відображає дериваційний потенціал слова, є словотвірна парадигма, яку сучасна дериватологія розглядає як набір похідних, що перебувають у відношенні безпосередньої мотивації з одним і тим самим твірним словом. На основі словотворчих парадигм семантично споріднених слів отримуємо множину словотвірних значень, в якій виявляється типова словотвірна парадигма для даного класу твірних.

Формування семантики іменників, мотивованих відносними прикметниками, проходить під впливом основи твірного слова: "Похідне слово "вбирає" в себе семи твірної основи, "переробляючи" їх, але не повторюючи смислової структури твірної основи" [7, 129].

Іменники, мотивовані відносними прикметниками, на основі властивих їм словотвірних значень поділяються на дві групи похідних – "носій ознаки" та "абстрагована ознака".

Абстрактні іменники на *-ість* одні з найпродуктивніших у сучасній українській мові. Потреба в їх утворенні у загальномовному вживанні та потреба термінологічного словотворення зумовили зміни у складі твірних основ, якими все частіше виступають відносні прикметники.

Твірними для іменників із словотвірним значенням "абстрагована ознака" є основи якісних прикметників, а також відносних прикметників, які перейшли в розряд якісних ("у всіх відносних прикметників закладений відтінок якості, який часто розкривається і розвивається в серію самостійного значення" [3]).

Процес переходу відносних прикметників у якісні є граматичним явищем, що виникає і формується у словосполученнях відносних прикметників з іменниками іншого лексичного ряду: золотий годинник і золоте зерно, залізна лопата і залізна дисципліна, заспана людина і заспані хвили.

Отже, основною умовою переходу відносних прикметників у якісні є їх вживання у переносному значенні (механічна людина, золоте серце, малинове пальто), яке "виникає на основі потенційних сем, які не входять у структуру лексичного значення твірних, але супроводжують його в нашій мовній свідомості, відбивають побічні характеристики позначуваного об'єкта й здатні актуалізуватися" [10]. Цей процес взаємозумовлений. Дослідниця Хохлачова В. Н. стверджує: "Шляхом утворення абстрактних іменників на *-ість* від основ відносних прикметників здійснюються потенціальні можливості переходу їх в розряд якісних" [9, 109].

Спільнослов'янський за походженням суфікс *-ість (-ость)* у всі періоди функціонування української літературної мови був основним засобом творення абстрактних іменників від основ прикметників [5, 102-103; 2, 69; 6, 116]. Такі утворення є продуктивними й у сучасній українській літературній мові [8, 39; 4, 27].

Більшість іменників із суфіксом *-ість (-ость)*, мотивованих відносними прикметниками, які розвинули якісне значення, називають:

- властивості людей: *товариськість, душевність, релігійність;*
- стани: *нервовість, ворожість, холодність;*
- зовнішні ознаки: *зморшкуватість, кам'яність, шовковистість;*
- властивості предметів: *бархатистість, крилатість, в'юнкість* та ін.

Абстрактні іменники на *-ість* творяться переважно від відносних прикметників, із суфіксом *-анн (-яни), -енн: пізнаванність, невблаганність,*

неодотржаність, здолаєність, неподоланність, пужденність, багато-гранність, багатоденність тощо. Продуктивними є і відносно-якісні прикметники на *-ов-ий-*: (*особовість, черговість, обрядовість, зривковість, святковість* тощо), *-ист-* (*барвистість, гористість, пружистість, займистість*), *-к-* (*в'юнкість, говіркість, сипкість*), *-ев-* (*металевість*).

Суфікс *-ин-а* поєднується з основами відносно-якісних прикметників, які виражають зовнішні ознаки предметів чи осіб, або внутрішні якості: *опуклина, порожистина, трухлявина, козаччина, сировина, свинина*. Більшість із них називають місце за ознакою: *лищина, цілина*; назви речовин: *яровина, яловичина*; позначають особи: *старишина*. Решта мають непередметну семантику й об'єднуються загальним значенням "те, що стосується ознаки, названої мотивованим": *диговина, чужина*.

Іменники із суфіксом *-чин-а* утворюються від основ відносно-якісних прикметників, які називають події, явища: *панщина, буденщина, пелегальщина*; етнос: *татарщина, циганщина* тощо; назви спадщини (характеризуються збірними відтінками у значеннях): *батьківщина, дідівщина*.

Невною продуктивністю в утворенні абстрактних іменників на *-ізм* (*-изм*) характеризуються відносно-якісні прикметники, які виражають відношення до країни: *германізм, грецизм, романізм, русизм, тюркізм, українізм* тощо.

Усі похідні словотвірною типу із суфіксом *-ство* (*-цтво, -зтво*) є опредметненими назвами ознак: *убожество*; виражають внутрішні якості осіб: *лукацтво, вільнодумство, користолобство*. При цьому відбувається процес усичення морфем *-сь-, -н-* (*братерський – братерство, письменний – письменство*).

Похідні абстрактні іменники, утворені від основ відносних прикметників, які перейшли в розряд якісних, за допомогою *-й(-а)* виражають ознаки за відношенням до часу: *майбуття, повсякдення, повсякдення, середньовіччя, передаєчир'я, восьмиліття*; до місця: *безмежжя, безмір'я*.

Нульсуфіксальні абстрактні іменники, похідні від відносно-якісних прикметників, виражають ознаки за відношенням до часу: *майбутть, рань*; внутрішні якості осіб, предметів: *неприятнь, невтома*.

В утворенні абстрактних іменників суфікс *-иц(-я)* поєднується з основою відносно-якісних прикметників, які виражають внутрішні якості предметів: *безсонниця, обітниця, таємниця* тощо.

Іменники із словотвірним значенням "носій ознаки" мотивовані за допомогою суфікса *-ик* відносними прикметниками, які позначають:

а) ознаку за видом діяльності особи: *заочник, комунальник, стройовик, хуторовик, ядерник, швейник, аграрник, оперативник, полярник, підсобник, атомник, садовик* тощо;

б) ознаку статусу особи: *невільник, приватник, чиновник, церковник*;

в) ознаку за відношенням до матеріалу виготовлення: *пуховик, маковик, сирник, медяник*;

г) за відношенням до призначення: *носовик, записник, купальник, декадник, суботник*;

д) за відношенням до місця: *надгробник, підчеревник*;

е) за відношенням до часу: *зимовик, щоденник, щомісячник, щорічник*.

Основи мотивувальних слів при творенні похідних цього типу не усікаються. Деякі з них можуть мати подвійну мотивацію відносним прикметником та, скажімо, іменником: *випускник* – від *випускний* і *випуск*.

Суфікс *-ик* з основами відносних прикметників на *-альн-, -озн-* утворює іменники типу *індивідуальник, грипозник, персональник*.

Спільнослов'янський за походженням суфікс *-ець* також здавна використовується як засіб відприкметникового творення іменників, хоча продуктивнішим був у віддієслівному словотворенні [1, 112]. Він поєднується з основою відносних та якісних прикметників, які виражають внутрішні якості особи: *дбайливець, зрадливець, лукавець* тощо. Особові іменники позначають людей за особливостями поведінки: *мудрець, сліпець*; віком: *старець*; та інших ознак: *мертвець*.

Від основ відносних прикметників творяться іменники із словотвірним значенням "носій ознаки" за допомогою суфікса *-ак* (*-як*): *німчак, лисак, злидняк, середняк* та ін. Більшість із них характеризується розмовно-просторічним забарвленням.

Суфікс *-ист* (*-іст, -іст*) взаємодіє переважно з основами відносних прикметників, які виражають ознаку етнічної належності: *україніст, елініст, германіст*.

Відносні прикметники із суфіксами *-н-* (і його похідними), *-ов-, -ан-*, активно беруть участь в утворенні іменників жіночого роду із суфіксом *-к-а*. Це назви напоїв: *айвовка, тернівка, вишнівка*; назви предметів за відношенням до матеріалу виготовлення: *дерев'янка, дротянка*. Цей суфікс часто зустрічаються в українській розмовній мові. Наприклад: *заліковка* (залікова книжка), *маршрутка* (маршрутне таксі), *дерев'янка* (дерев'яна нога), *нейтралка* (нейтральна земля) тощо. Однак частина словосполучень відносних прикметників на *-н-* з іменниками не утворюють універбів. Наприклад: *десертна ложка, підзорна труба, залізнична дорога* та інші.

Похідними основами назв осіб на *-ицк* можуть бути основи як відносних прикметників, так і іменників (*атомицк*). Водночас є ряд утворень, які можна розглядати похідними тільки від основ відносних прикметників: *поденицк* (поденний), *підсобник* (підсобний) тощо.

Твірними іменників із суфіксом *-иц-я* на позначення носія ознаки є основи відносних прикметників, які виражають:

а) ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені: *пісочниця*;

б) зовнішні ознаки предметів: *багрянця, мідяниця, світлиця*;

УДК 81'282.2
ББК 81.05 (2Ук)

Віта Копильчук

НАЗВИ ПОБУТОВИХ ВИРОБІВ ІЗ ДЕРЕВА В СЕЛІ ЯВОРОВІ НА ГУЦУЛЬЩИНІ

У статті описуються назви виробів із дерева, які зустрічаються в побуті у селі Яворів Косівського району на Гуцульщині. Наводяться пояснення назв цих предметів, аналізується їх словотвірна структура.

Ключові слова: лексика на позначення виробів з дерева, елементів та процесів різьби по дереву, інкрустації, випалювання, різьблені композиції, назви дерев'яних предметів побуту, елементів інтер'єру, фігури, узори, елементи декору.

Гуцульщина в силу свого географічного розташування та міцних народних традицій надійно оберігає свої автентичні говірки, які в значній мірі відображають ще давньоукраїнські мовні риси, є скарбницею великих лексичних покладів, що залягають у різних сферах побуту і життя гуцулів. Цікавою і різноманітною є лексика на позначення традиційних гуцульських ремесел, зокрема, ліжникарства, деревообробки, різьби та інкрустації по дереву, писанкарства, мосяжництва, гончарства, пастухування тощо. Звичайно, що серед цієї лексики є слова, поширені на всій території України, але разом з тим тут є чимало предметів побуту та життя гуцулів, яких немає в інших регіонах України, або, якщо і є, то називаються вони по-іншому. Значний інтерес, на наш погляд, являють собою назви різноманітних виробів з дерева, їх елементів, складових частин, інструментарію, який використовується для їх виготовлення, назви техніки, елементів, мотивів різьби та інкрустації по дереву тощо.

Своєрідним та оригінальним є декоративно-ужиткове мистецтво Гуцульщини. У Карпатах, густо вкритих лісами, з давніх-давен дерево було легкодоступним, універсальним і улюбленим матеріалом, тому саме тут можна зустріти найнесподіваніші вироблені з дерева і прикрашені різьбою та інкрустацією побутові предмети. Зачинателем нового періоду в розвитку гуцульської різьби по дереву був мешканець села Яворова Косівського району на Івано-Франківщині Юрій Шкрібляк, що жив у 1822-1884 роках. Родина Шкрібляків здавна славилася умільцями-майстрами дерев'яних виробів.

Серед назв побутових дерев'яних предметів, хатніх меблів, елементів інтер'єру, які умільці прикрашали різьбленням і випалюванням, можна назвати, зокрема, такі: *лави, лавиці, ослони, стільці, мисники, полиці для ложок – лажос'ичнік'аї, столи, ліжка, колиски, скрині; посуд: миски, декоровані тарелі, чаши, чеберки, баклаги, барильця, ложки, чарки, коновки, „близюки”, ополоники, цукерниці, сільниці, кружліки, ложкарі, корчки, бочівки, бочки, кхфлики, тарч'іки, діжки, бербениці, міртуки, діїниці, стулки, рахви, качалки (тач'івк'и), розаці, дорідники (дор'ін'и'ки); речі господарського вжитку: кісця (к'іс'и'та – множина, в однині – к'іс'и'ї), баб'ік'и, пушки, табакерки, кушки, мал'її'ниці, ітерлиці, куделі, курявки, щітки, гребені, лольки, веретена, шкатулки, ділетки – (г'ілетки), човники, хомути, ярма, сідла (тарніч'ї), тоніріці, кельфи; архітектурні елементи: профільовані стовпи та арки,*

н) ознаки за відношенням до часу: *зимниця;*

1) за відношенням до їх призначення: *салатниця, олійниця, винниця.*

Вільність утворень із суфіксом *-иц'я* становлять основи відносних прикметників із суфіксом *-и-*: *хлібниця, пісочниця, масниця, спідниця.*

Не беруть участі в словотворенні іменників відносні прикметники, які виражають відношення до тваринного світу або предмета, від назв яких вони утворені. Наприклад: утворені від назв тварин: *бобровий, дятлевий, карасевий.* Також до цієї групи входять відносні прикметники, утворені від іменників, які мають відношення до матеріалу виготовлення: *алюмінієвий, капронієвий, нейлоновий.*

Отже, похідні іменники досить активно творяться від відносних прикметників. Основним способом їх творення є суфіксальний, а найпродуктивнішим є словотвірний тип абстрактних іменників на *-ість*, які мотивовані твірними основами відносних прикметників, що перейшли в розряд якісних, а також словотвірні типи із суфіксами *-ець, -к-а, -иц'я, -ик* іменників із словотвірним значенням “носій ознаки”.

1. Бельсько С.П. Історична морфологія української мови / Нариси із словозміни та словотвору / . – Ужгород: Закарп. видавництво, 1960. – С.112.
2. Юрчиук Л.А. Іменниковий словотвір старокрипичної лексики в українській літературній мові // *Мовознавство*. – 1974. – №5. – С.66-74.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексического значения слова // *Вопросы языкознания*. – 1953. – №5.
4. Гренук В.В. Спільнокарпатські іменники на *-ість, -отя, -изна, -ина* в сучасній українській мові // *Мовознавство*. – 1977. – №2. – С.27-32.
5. Гумецька Л.Л. Парисько словотвірної системи української актової мови XIV – XV ст. – К.: АН УРСР, 1959. – 298с.
6. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси. – К.: Наукова думка, 1970. – 303с.
7. Мурысов Р.З. О словообразовательном значении и семантическом моделировании частей речи // *Вопросы языкознания*. – 1976. – №5. – С.129.
8. Фаненко М.М. Спостереження над словотворенням іменників жіночого роду із суфіксом *-ість*. // *Українське мовознавство*. – 1973. – Випуск 1. – С.35-40.
9. Хохлякєва В.П. Изменения в системе словообразования существительных // *Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного*. – М.: Наука, 1964. – С.109.
10. Пшонь О.П. Словотвірна семантика відносних прикметників, утворених від іменників – назв металів // *Лінгвістичне*. – 1997. – №8.

The article is concerned with the word-formation peculiarities derived from relative adjectives in the Ukrainian literary language. The composition of word-formation types of nouns and the productivity of these types are established in comparison.

Key words: names the nouns motivated with relative adjectives, word-formation type, word-formation value.

різьблені *прогони* і *сволоки*, *лаштви* вікон і дверей, *вітрові дошки*; предмети культового й обрядового призначення: *ікони*, *рами* для ікон, *хрести*, *свічники* – *триїці*, церковні *скарбнички* – (*скарбунік* 'у); народні музичні інструменти й деталі музичних інструментів: *торохжавки*, *деркачі*, *цимбали*, *ліри*, *скрипки*, *сопілки*, *деницьки*, *флюяри*, *трембіти*; *нижні деки*, *шійки* і *підставки* для скрипок і контрагуслів, *футляри* для скрипок; дитячі іграшки та дрібна дерев'яна пластика: *котальця*, *тріскачки*, *коники*, *фуркальця* тощо.

Назви хатніх меблів можна об'єднати у декілька лексико-семантичних груп. Це, зокрема, назви меблів, що призначені для сидіння: *лава*, *лавиця*, *ослін*, *століец*.

Лавка – це дерев'яна товста (не менше 60 мм товщиною) дошка на чотирьох або двох підпорах – ногах по краях та посередині. Здебільшого лавка займає місце під вікном, на всю довжину кімнати. У лаві, як правило, є просвердлені кілька дірок, у які прядильниці застромлюють ручні *куделі* і прядуть довгими зимовими вечорами овечу вовну чи повісню.

Лавиця, на відміну від лави за розмірами (маємо на увазі як довжину, так і ширину) є значно меншою, її легко можна пересунути, перенести з місця на місце. Утворено суфіксом *-иця* від іменника *лава*.

Лавка – те саме, що *лавиця*, утворено суфіксом *-к* від іменника *лава*.

У кожному господарстві, біля хати, криниці, перелазу, воріт чи хвіртки ще може бути й мала *лавочка* (здрібніло-пестлива форма, утворена суфіксом *-оч* від *лавка*).

Осліні – це та ж сама лавиця, лише меншого розміру. Їз основному призначався для сидіння надворі, під хатою чи при дорозі біля хати. Для спини на осляні роблять підпори, щоб можна було опертися, „прислонитися“. Пов'язано з праслов'янським **osloniti*, утворено за допомогою нульового суфікса у супроводі морфологічного чергування *o/і*. Уживається теж здрібніло-пестлива форма *ослінчик*, що утворюється суфіксом *-чик*.

До хатніх меблів, призначених для зберігання одягу належать *скрин*'а, *куфєр*, а дещо пізніше з'являється такий предмет, як *шафа*.

Скриня – це великий ящик з кришкою, який може замикатися, для зберігання одягу та коштовних предметів. Скриня має дещо простіший вигляд, можливо, менше оздоблена, прикрашена, ніж *куфєр*. Ця лексема запозичена з німецької мови (*der Koffer*) і, фактично, означає те саме, що українська скриня, але *куфєр*, як правило, окований металевими шинами, які виконують ще й декоративну функцію, має опуклу доверху кришку. Крім того, *куфєр* може бути оздоблений сухою різьбою, різноманітними різьбленими фігурами та узорами.

Незмінним компонентом декору як скрині, так і куфєра є хрест – один або кілька. Інколи він губиться серед нагромаджених *кілець*, *зірок*, *пірамід*, *квадратів*, *рамбів* та інших елементів декору.

Ліжники, верети, верхній одяг, а також інші ткані речі гудули розвішують на жердках (*жерд*'ка), прикріплених до протилежних стін (на всю довжину кімнати), над ліжком чи піччю. Прикріплюють паралельно дві або три такі жердини, які називаються *жер*'иди (літературна форма *гряда*, але

тут має тільки форму pluralia tantum). Лексема *гряда* має стільнослов'янське походження і вживається в усіх сучасних слов'янських мовах у значенні жердина, перекиданка для розвішування і сушіння одягу, для курей у курнику тощо. Пов'язує із литовським *grįdas* – дошка в підлозі.

До хатнього інтер'єру належить також *сволоки*. *Сволоки* – це продовжувата вузька балка, розміщена на всю ширину кімнати і служить підпорою для поздовжніх балок, які тримають стелю. На цьому зв'язу посередній вирізують або винаюють хрести різних конфігурацій. Крім хреста, на сволоку вирізують також лату побудови хати або інші важливі лати. Сволоки, крім того, що підпірає стелю (*сте*'тлю), має ще й інше призначення. На ньому тримають непромізкі речі, документи, важливі папери, щоб вони були недоступні для дітей, тобто виконує ще й роль полиці. Лексема ця належить ще до давньоукраїнського періоду й утворена нульовим суфіксом від дієслова **svьelkti* > давньоукр. *свєлочити* > сучасна форма *жолокати*. У Володимира Діля знаходимо пояснення лексеми *сволоки* як 'матца, поголочная переводина, балка' [2, 154-155].

Із проникненням у побут гуцулів (не раніше XIX ст.) ліжок рамкової конструкції вони стали також об'єктом для прикрашання [1, 393]. Окремі їх частини, наприклад, верхні закінчення ліжок мали заокруглені форми. На побічній (*побічній* – утворено від основи *бік* префіксально-суфіксальним способом з дисиміляцією групи *чи* > *чи*) інколи наноситься орнамент – вишарпанням, різьбою або їх поєднанням.

Прикрашають різьбою також дитячі *козиски* (*л*'ул'ки, в одн. *л*'ул'ка, що утворено від *любити*, гуц. *л*'ул'ит'і). Розміщують різьблені композиції на зовнішній стороні півкруглої побічній, центральне місце на якій займає, як правило, хрест.

До лексико-семантичної групи назв предметів кухонного вжитку віднесемо такі: *мистік*'ка, скриньки для ложок – *мистє*'ичнік'ка чи *м*'єж'кап'і. Ці кухонні атрибути здебільшого мали профільовані та декоровані різьбою краї.

Лексема *мистік* утворена від іменника *миска* (твірні основа *мис* + суфікс *тик*). Місце *мистика* чітко означене – біля входних дверей. *Мистик* складається із скриньки з трьома *поличками* та однієї верхньої довгої *поличці*. Всі перегородки мають різьблені профілі.

Назви *ложєщник* та *ложєкар* також мають прозору словотвірну структуру: першій утвореній суфіксом *-ник*, у якому відбулися ще й певні морфологічні зміни, друге – суфіксом *-ар*. Їх назви говорять самі про їх призначення – це речі для тримання мисок, тарілок, ложок. Лексема *ложєкар*, правда, вживається у двох значеннях – у наведеному та для позначення майстра, який виготовляє дерев'яні ложки. *Ложєщник* також має своє місце, він прикріплюється біля печі, плити, де готується їжа.

Що стосується вирізбленого посуду (миски, декоративні тарелі, чаші тощо), то вони виставляються в мисниках або розвішуються в ряд на стінах як декоративні прикраси для облагородження та прикрашення хатнього інтер'єру.

Ні одна господиня (гуц. *tas/dyn'a*) не змогла б обійтися в господарстві без такої речі, як *це^мцебер*. *Цебер* – це велика дерев'яна баля (бак, чан) круглої форми. Виготовляється з вузьких досить товстих дощочок, міцно зігнаних одна до одної (як бочка), з двох боків має так звані „вуха“ – вирізані у дошках отвори для рук. У побуті використовується, як правило, для прання білизни. Великий *цебер* використовують і в ролі ванни – для купання, миття тіла. Ця лексема теж має поширення (з різними фонетичними модифікаціями) в сучасних слов'янських мовах (походження пов'язують із литовським *kibiras*) [3, I, 294].

Посудини, що призначаються для зберігання вина чи горілки, називаються *барильце* та *баклаг*.

Барильце^м – це невелика посудина, що нагадує формою маленьку бочечку, у горизонтальному положенні з вирізьбленою підставкою. Для зручності в користуванні до барильця приладнують краник.

Баклаг, баклаг – це дерев'яна посудина, що має форму круга, товщиною 7-8 см. Назва має тюркське походження (татарське *баклак* 'вид посуду', кримсько-татарське *бакла* – 'мірка для збіжжя'[3; I; 120]). Обидва вироби щедро покриваються гуцульським орнаментом. У баклагах переважно носили „л'єг“ (підкваска для молока, з якого мають робити *будз* та „бриндзо“) на полонину. Уживаються також здрібніло-пестливі форми *баклажок, боклажок*.

За подібністю у формі дерев'яних виробів можемо об'єднати їх назви у декілька груп.

До першої віднесемо назви виробів бочкоподібної форми з параболічними („калохатими“) стінками. Вони називаються: *бе^рбе^нниця^а*, *бо^лч'юка*, *л^боч'ка*, *л^ді'южа*.

Бербениця (яка містить 25-30 кг) широко застосовується для зберігання та перевезення з полонини в село бринзи та молока. Здрібніло-пестлива форма – *бе^рбе^нчик'ка*. *Бербениця*, яка містить 35-40 кг, називається *бо^лч'юка*. В домашньому господарстві використовується для квашення буряків.

У кожному господарстві використовується велика *бочка* (місткістю й до 100 кг), для квашення капусти. Синонім до слова *бочка* є *дїжа*, *дїжка*. Уживаються здрібніло-пестливі форми *бочечка*, *дїжечка*. *Дїжа* може мати й іншу форму і призначення. Круглої форми, як і *цебер*, тільки меншого розміру, *дїжа* призначається для замішування тіста.

До другої групи віднесемо назви посуду конічної форми, з прямими стінками. Це: *близн'ук'я*, *д'їниця'а*, *дор'їник*, *ко^лноука*, *ку^хлик*, *ро^гач'а*.

Назва посуду для доїння худоби, утворена від дієслова *доїти* > *д'їїниця'а*, *л^ді'ниця'а*, *д'їїниця'а* суфіксом *-ниця(я)* з морфологічною зміною кореневого голосного /o/ на /i/. Це дерев'яна посудина з дужкою для носіння або вирізаним в одній із дощок „вухом“. Місткість *дїїниці* – біля 10 л. Дерев'яні *дїїниці*, на жаль, виходять з ужитку, частіше використовуються сучасні відра.

Давніми виробами, що втратили своє призначення, є *дор'їник* та *ку^хлик*. *Дор'їник* – це посудина конічної форми з прямими стінками

(висотою 23-25 см), яка використовується для освячення продуктів на Великдень. Як і всі бочкоподібні („калохаті“) вироби, так і *дор'їник* складається з „дог“ (*до^лі*, *до^лити*) – вигнутих дощочок, з'єднаних *обруч'є^м* – дерев'яними кільцями.

Назва *дор'їник* походить від іменника *долра*, що означає – 'їжа, яку освячують на Великдень'. Незмінним компонентом декору *дор'їника* є хрест чи декілька, що утворюють стрічкову композицію. Прикрашаються місця між *обруч'є^м*.

В сучасному господарстві використовується посудина, що називається *ку^хлик* (кухлик). Він закривається дерев'яною кришкою, що заходить за стінки, використовується для зберігання засоленого м'яса, сала чи солі. Назва *ку^хлик* через польську запозичена з поверхніопіметської *kufel*, *kuffel* 'посудина для пияття' [3; III; 165] та *гарчик* (з польської *garnek* 'горщик') функціонують як синоніми, бо позначають один виріб.

Пізніше для освячення продуктів умільці виготовили *паск'є^нник*. Його сплітають з дерев'яних пластинок (товщиною до 5 мм), що формою нагадує кошик з ручкою. Назва *паскєвник* має прозору внутрішню структуру, утворена суфіксами *-ев* та *-ник* від слова *паска* (випечений з білої муки коровай, який святять на Великдень). Назви *дор'їник* та *паскєвник* виходять з ужитку, бо втрачають своє призначення предмети, названі ними. Тепер переважно святять паску у кошиках, сплетених з лози.

Для зберігання води чи молока використовується посудина під назвою *ко^лноука* (місткістю до 10 л), що має циліндричну конусоподібну форму з дерев'яною вирізаною і прикріпленою ручкою. У давньоукраїнській мові ця назва мала форму *конобь*, що означала 'казан, чан' тощо.

Виріб під назвою *близн'ук'я*, *близн'є^та*, або *дв'їїні'є^та*, має вигляд двох з'єднаних „коновочок“. Їх поєднує зверху дерев'яне кільце як пристрій для тримання рукою або підвішування на гак (*к^линок*).

Ця спарена посудина використовується для перенесення їжі. Коли в горах приходить час сіюкосу, кожен газда скликає *п^ло^жу* (чоловіків та хлопців), а газдиня має зварити обід на всіх і принести на сіюкосі. Тоді в пригоді стають *близноки* чи *двїїни^та* в яких газдиня одночасно приносить дві страви – як правило – *л^услінку* та *бри^лду* чи *с^ур^лду*. Гуслінку – обов'язково, бо вона втамовує спрагу.

Для тримання води, частіше для виливання води на себе використовується дерев'яна посудина під назвою *ро^гач*, *л^ра^лч* – круглий з прямими стінками, місткістю в 10 л виріб, який має прикладанні два або чотири „роги“ (ручки). Назва *ро^гач* від того, що пристрої для тримання підняті над виробом і стирчать, немов роги. Два „роги“ (ручки) для того, щоб людина могла підняти *ро^гач* на рівні обличчя і вище, щоб вилити собі на шию, спину. За допомогою чотирьох рогів що ж роботу могли виконати двос людей, що виливали воду на третього.

Для „биття“ олії з конопель, льону, гарбузового насіння, соняшнику, насіння бука (жиру) застосовується дерев'яний виріб під назвою *ст^лупа* або *ст^лупка*. Пристрій складається з широкої дерев'яної посудини з невисокими

стінками та дерев'яного толока (*товкач'и*), який то піднімається вгору, то опускається у видобану з дерева ступу. Товкач піднімають за допомогою своєрідної педалі.

Ще одну групу назв складають назви виробів, які в господарстві виконують роль мірок. Це *г'ілетка* та *м'іртук*.

Гілетка, *г'ілета* (місткістю в 25 кг) – круглий дерев'яний виріб з однією ручкою, вирізаною для тримання рукою. Широко використовується на ярмарках як міра ваги чи кількості: *кутіла се'гон:е, на йермарку, г'ілетку оєрик'іу та дв'і йіч'імен'у*. Назва виробу походить, як вважають [4, 103], від дієслова *diluti* – *diletka*, де м'яке [д'] вимовляється як м'який задньозвуківий /r/, однак наявність цієї лексеми в польській (*gieleta*), у чес., слл. (*geleta*) дав привід для твердження про румунське походження лексеми (пор. рум. *găleată*), що в свою чергу пов'язують із етимологічно неясним латинським *galleta* (Див. [3, I, 492]). Виріб виходить поступово з ужитку.

Назва *міртук* походить від слова *міра*. Використовується для міри, (в 1 літр), яку брав мельник з господаря як плату за помел зерна. Крім цього, міртуком міряли кількість бринзи, яку на полонині *Ібовгар'* (старший пастух) дає газді за візю в залежності від кількості надоєного від неї молока.

Назва *Ітач'їка*, *Ітач'їлка* 'качалка' походить від дієслова *talč'um'i* (утворена суфіксом –*ілк(а)*) із стверділим /л/. Цей виріб призначається для „розтачування“ тіста або для *матювання* (розпрасовування) полотна, сорочок тощо (на „тачілку“ намотується полотно чи інший виріб, який необхідно розпрасувати, і „тачається“ зверху „матівницею“).

Назва *полонник* позначає предмет кухонного призначення (для збирання сметани, для вичерпування будь-якої іншої рідини, має форму невеликого черпака). „Хвіст“ *полонника* прикрашається, як правило, сухою різьбою або випалюванням.

На кухні використовуються дерев'яне кружало (кругла дощечка) з ручкою, на яке викладають гарячу кулешу. Хоч ця дощечка інколи може бути й прямокутної форми, називають її *кружжок: клад'и кружжок на ст'їу, бо вже си кулеші зварилі*. Крім цього, кружок призначається для нарізання на ньому хліба, інших продуктів харчування: *дай мліні кружжок/ бо іхоч'у кубалси накроїїт'і*.

У гуцульському господарстві використовується цілий ряд дерев'яних виробів, які прикрашаються сухою різьбою чи навіть інкрустацією. Так, кожен, хто має гуцульського коня, має для нього й сідло, яке називається *Ітарниц'а*; у кожного господаря є коса, для якої виготовляють різьблені *к'іс'іта* (в однині – *к'іс'і*), до коси потрібна *кушка* – видобаний із суцільного дерева футляр для води та бруска, яким „правлять“ (гострять) косу. *Кушка* має спеціальну вирізану ручку, що легко закладається за *палсок* (пояс). Назву пов'язують з литовським *kaušas* 'ківш, черпак' [3; III; 170]. Косу клепають на *Ібабу'ї*, яку також філігранно виточують із дерева і прикрашають різьбою.

Назва *кулж'їка* походить від праслов'янського *kožель* що поєднує елементи 'круг' та 'куделя' [3, III, 126]. Це частина *куделі* (праслов'янський

префікс *ko* та кореня *del* 'плести, вити' [3, III, 123]), дерев'яний кілок (довжиною приблизно в один метр, загострений зверху, на який намотують нову). Деякі частини *куделі*, зокрема, *де'рж'ік'и* (від *держати*) суцільно покриваються, наче мереживом, геометричним орнаментом.

Предмет, яким здійснюється ручне прядіння, називається *ве'рє'їтено*. Його *кол'іт'ї'а* (кочело, коло), тобто нижній, круглі частини, а інколи й *ічере'во*, на яке намотується нитка, часто прикрашаються різьбою.

Різьбою прикрашаються її різноманітні „кінські“ (фірманські) аксесуари (*кінська Іупріж*), зокрема, *ко'лдітши*, частини дерев'яного воза-та *йірмо*, що призначалося для волів.

Для тріпання висушеного льону чи конопель використовується спеціальна конструкція під назвою *Ітерниц'а*, що походить від дієслова *терти*. Це збиті з двох паралельно одна одній дощок, між якими залишається простір. Між дошками з одного кінця на своєрідному шарнірі прикріплена *Івісі'біє'на* (вистругана), уздовж загострена інша дошка з ручкою, за допомогою якої піднімають її вгору та опускають. Таким чином відбувається тертя, „обтірнування“ конопель чи льону. З *пів'їсма*, що залишалося після обробки (тертя), прядуть нитки, з яких потім тчуть полотно. Для того, щоб очистити *Іпр'їд'іво* (< *Іпржати*), тобто повіско від *терім'ік'і* (терміття), використовують дерев'яні *рє'їбен'і* та *де'рє'їжк'и* (< *держати*). При тканні полотна застосовуються дерев'яні *Іч'оуник'и*, що також часто прикрашені різьбою.

Мас'їушні'а – це назва незмінної речі в господарстві, виготовленої з досить товстої дубової дошки, в якій на всю ширину вирізають *жолібки*. Між жолобками утворюються трикутники, у верхній частині дошки вирізають отвір для руки або обтісують кінець для зручного тримання рукою.

Для зберігання потону використовують дерев'яний футляр, шкагулку, що називається *Ілушка* (назву пов'язують із давньовірховським *bulsa*, латинським *buxis* 'коробка' [5, III, 415]). Для зберігання потону використовується *табаджерка*. Уживається здрібніло-пестлива форма *табадж'ероч'ка*.

Для зберігання продуктів (бринзи, вурди, сала тощо) використовується шкатулка, що має назву *Ірахові*. Така посудина складається з двох елементів: нижня частина – дерев'яна тарілка з короткими, прямими стінками та кришкою. Вона має „шийку“, яка заходить за стінки нижньої частини. Використовуються здрібніло-пестливі форми: *Ірахов'іка*, *Ірахов'їка*, *Ірах'їка*. Кришку та стінки *рахові* прикрашають різьбою або інкрустацією.

Досить велику і своєрідну групу становлять назви виробів сакрального призначення. Це різноманітні підвічники, зокрема *Іпр'їт'і*, тобто свічники з трьома свічками. Конструктивно-композиційну основу трійць становить півколо, звернене донизу опуклою частиною, до якої кріпляться невелика ніжка – підставка. Із зовнішньої сторони по нижній дузі прикріплені дерев'яні дзвоники, які називають *дармовісіг'*, *дармові'сіг'*. По ширині півкола найчастіше розміщені три *ліпки* для свічок. Назва трійці пов'язана з віруванням у Святу Трійцю (трисдину): Бог Отець, Бог Син і Бог Дух Святий.

Вишуканою різьбою та інкрустацією прикрашають на Гуцульщині різного роду і розмірів хрести для церков та капличок, а також рами до образів (ікон), дзвенця для церковних „фан“ та „процесій“ (своєрідні хоругви із зображеннями святих) тощо.

На Гуцульщині часто можна побачити унікальні давні дерев'яні образи. Це прямокутні, обтесані тонкі букові дощечки різних розмірів. На окремих образах є широка кайма із зубців та найрізноманітніших орнаментів. Площа всередині узору заповнена орнаментом із скісних ліній, що перетинаються під гострим кутом і творять таким чином відомий класичний гуцульський різьбярський мотив, що називається *ільчасте п'єсьмо*.

Сучасні образи мають найрізноманітніші форми, дерев'яні рами можуть бути вирізьблені або інкрустовані. У галузі різьби та інкрустації є ціла низка специфічних назв і термінів, але це предмет спеціального дослідження.

Цікаві народні назви існують для найменування різноманітних художніх „самозвучних“ інструментів, виготовлених з дерева. Це, зокрема, *торохакайка*, *кляпало*, *де'р'іка*.

Торохакайка складається з невеликої дощечки (висотою 40 см та шириною 20 см), посередині якої крізь отвір проходить дерев'яна палиця (довжиною 20 см). Одна частина палиці – це ручка, а до другої прикріплено дерев'яний молоток, що стукав у дощечку, створюючи, таким чином, свій особливий звук.

Держак – це конструкція, у якій між двох тоненьких та вузеньких дощечок вгорі міститься „зубчасте“ колісце, до якого прикріплена ручка. У нижній частині між дощечками розташований дерев'яний „язичок“ – загострена тоненька дощечка. За допомогою ручки колісце крутиться, зачіпаючи язичок. Таким способом утворюється звук.

До духових інструментів належать: *тре'мб'іта*, *де'нці'їука*, *флойера*, *те'їлка*.

Іменник *трембіта* має праїндоевропейський корінь *tromb* (пор. італ. *tromba*, давньонімецьке *trumba* – ‘духова труба’). Складається *трембіта* з двох з'єднаних смерекових половинок, які утворюють суцільну трубу (довжиною до 3 м). Зовнішня поверхня інструмента огортається березовою корою. *Трембіта* – типовий гуцульський музичний інструмент, що ним „трембітають“ і на весіллях, на похоронах, при вигонах худоби на полонину тощо.

Денцівка – своєрідна сопілка з денцем та свистком, з 6-ма отворами, має довжину 245-370 мм.

Іменник *флойера* (*фляра*) споріднений, очевидно, із німецьким *Flöte*, ст.-французьким *flaute* ‘флейта’ [5, IV, 199]. Це трубка без денця, з 6-ма отворами довжиною 480-487 мм або й довша.

Телинка – циліндричної форми трубка (переважно вербова, бузинова) без денця і без отворів, довжиною 400-800 мм.

Поширеною дерев'яною дитячою іграшкою у гуцулів є дерев'яний ікон'ік, який може бути різних розмірів. Для більших дітей (віком від п'яти

років) виготовляють „коніки“, в яких, замість тулуба – дерев'яна палиця з прикріпленою дерев'яною конячою головою.

Для підпирання під час ходьби по горах, а часто з метою дотримання моди використовуються: *кал'їбук'ї* (фонетичний варіант *кл'їбук'ї*), *їкеле'фи*, *ко'штурї*, *тон'їрїц'ї* (*бартк'ї*).

Кальбука (*юлябука*) – буквально означає ‘сук на нижньому кінці стовбура тонкої смереки’ [3, II, 355], тобто сук, палиця, якою підпираються. *Ко'штур* (літ. костур) – палиця з одним (зверху) загнутим кінцем (для зручного тримання рукою). Пов'язують з коренем *kes/kos* (‘колоти, рубати, різати’ [3, III, 55]). Іменник *келеф* (келеп) палиця з рукояткою – різновид топ'їря із закрученою металевою (як правило, мідною) ручкою. Запозичено, як вважають, з турецької мови (тур. *kelepe* – ‘жердина, розсоха’ [3, II, 421]). Загнута частина предмета або й ціла „палиця“ прикрашається різьбою. Часто замість вигнутих кінців, вирізьблювали голови коней чи змії.

Топ'їрець (інша назва *бартка* – має германське походження) – декоративна сокира. *Топорилич'є* (ручка) *бартки* довше, ніж звичайне (70-80 см), покрите різьбою або прикрашене художньою чеканкою з металу.

Окреслена група назв виробів із дерева, які побутують на Гуцульщині, вимагає детальнішого опису й характеристики. певний інтерес становитимуть назви деталей тих чи інших виробів, технології їх виготовлення, різноманітного господарського реманенту, частин і деталей верстатів та пристроїв для ткання ліжників, верет, килимів та прядіння овечої вовни, частин господарських будівель із дерева, елементів та частини теслярських і столярних верстатів, дерев'яних возів (*фір*), інструментарію, який застосовується при виготовленні цих речей. Але це вже предмет майбутніх публікацій.

Лише побіжний перелік назв дерев'яних виробів на Гуцульщині є яскравим свідченням того, якою безмежною фантазією обдарована людина, і як ця фантазія завдяки умілим рукам майстрів по дереву перетворюється в дійсність. Разом з тим, захоплює і мовотворча діяльність людини, яка зуміла дати чітку, красномовну і точну назву тій чи іншій речі або окремим деталям, елементам цих речей.

1. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – Київ: Наукова думка, 1987.

2. Даль Владимир. Толковий словарь живаго великорусскаго языка. Т. IV – С. Петербург – Москва, 1882.

3. Етимологічний словник української мови. – Т. I-IV. – Київ, 1982-2004.

4. Лесюк Микола. Українськи в творі С. Вінченца „Zwada“ як засіб створення місцевого колориту // Криворіччя. – Івано-Франківськ, 2003.

5. Фасмер М. Етимологический словарь русского языка. – Т. I-IV – Москва, 1934-1973

The names of wares from a tree, what meet in the way of life in the mad flow of Sycamores of the Cosvy district on Goutsoulshina, are described in the article. Explanations of the names of these objects are pointed, their word-formation structure is analysed.

Key words: vocabulary on denotation of wares from a tree, elements and processes of carving, encrustations, burning out, fretted compositions, names of the wooden articles of way of life, elements of interior, figures, patterns, elements of decor.

ЗМІСТ

**ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ІВАНА ЯКОВИЧА ФРАНКА**

Василь Грещук. Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови.....3

ІСТОРІЯ МОВИ, ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛІНГВІСТИКА

Віталій Кононенко. Мовна компетенція в етнолінгвістичному аспекті.....13
Роман Бачкур. Словотвірна структура гуцульських назв тварин і рослин.....22
Валентина Грещук. Гуцульська говірка в мові оповідань
 П. Шекерика-Дониковаго “Нарозумився” та “Когутова рада”.....32
Марія Брус. Становлення лінгвальної категорії жіночості.....39
Оксана Вінтоняк. Система відмінювання іменників (на матеріалі говірки села Бая-Березів).....49
Михайло Ковальчук. Граматична перехідність гіпотактичних складних речень з поясненням ознаки дії опорного предиката (на матеріалі пам’яток ділової документації України XIV-XVIII ст.).....59
Михайло Паночко. Взаємодія західноукраїнської юридичної термінології австрійського періоду з юридичною термінологією Східної України...67

ГРАМАТИКА І ПРАГМАТИКА

Надія Тишківська. Іменникові словосполучення: синкретичні смислові відношення між компонентами.....74
Василь Питель. Підтекст як домінуюча ознака незакінчених речень.....78
Володимир Гошилик. Семантико-синтаксична структура речень із предикатними стійкими дієслівно-іменними сполуками, поширеними інфінітивом.....85
Любомира Гнатюк. Ввічливість у структурі перформативних висловлювань.....93
Лілія Паришяк. Лексико-семантичний аспект квантифікації предикатів синтаксичних конструкцій із значенням ітеративності.....104
Оксана Семотюк. Історія вивчення вставлених конструкцій: формально-граматичний підхід.....112

ПРОБЛЕМИ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

Оксана Микитин. Семантико-функціональні особливості спільноосновних десубстантивів із однаковим словотвірним значенням.....118
Любов Коржик. Типологія відприкметникових словотвірних ланцюжків сучасної української мови.....126
Ірина Джочка. Функціональна транспозиція у парадигмі віддієслівних похідних.....134
Інна Беркецук. Структура словотвірних парадигм іменників-назв металів.....143

ЛЕКСИКОЛОГІЯ, СЕМАСІОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ

Іван Думчак. Номінативні засоби молодіжного мовлення.....151
Віра Питель. Метонімічні зв’язки в семантемах непохідних назв рослин..157
Наталія Стецюк. Семантична своєрідність дієслівної лексики та принципи її класифікації.....165
Світлана Григориш. Фразеологія інтимної сфери в українських коломийках (на матеріалі коломийок у записах Івана Франка).....173

ЛІНГВІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

Роксолана Стефурак. Смісло-семантична еволюція внутрішньої форми ключового слова у поетичному тексті (на матеріалі поезії М. Вінграновського “Чорна райдуга”).....181
Яків Бистров. До питання про сугестивність англійського художнього дискурсу.....185
Ірина Бабій. Дескрипція й оцінка: взаємозв’язок і взаємозумовленість (на матеріалі притчевої новели О. Говди “Йти своєю дорогою”).....189
Зоряна Коржак. Актуалізація номінативних речень у структурі художнього тексту.....196

ТРИБУНА МОЛОДИХ

Ірина Судук. Засоби вираження порівняльної семантики в біблійних компаративних конструкціях.....203
Ярина Битківська. Вживання англійських слів у сучасному комп’ютерному жаргоні й молодіжному слензі.....209
Орест Гургула. Семантика інфінітива мети.....216
Ольга Понич. Концепт “добро” як компонент української мовної картини світу.....222
Іванна Озарко. Образ та мовна особистість: лінгвістичний аспект.....229
Галина Цап. Мова як засіб національної самоідентифікації народу (на лексикографічному матеріалі).....236
Ольга Криницька. Взаємодія комунікативних стратегій та комунікативного шуму в семантико-прагматичній прогресії тексту (на матеріалі драми В. Винниченка “Брехня”).....241
Маріанна Галюк. Словотвірна семантика іменників, мотивованих відносними прикметниками.....250
Віта Котильчук. Назви побутових виробів із дерева в селі Яворові на Гуцульщині.....255

CONTENTS

TO THE 150TH ANNIVERSARY OF
IVAN YAKOVYCH FRANKO'S BIRTHDAY

Vasyl Greshchuk. The contribution of Ivan Franko to the development of the Ukrainian literary language.....3

LANGUAGE HISTORY, DIALECTOLOGY AND ETHNO-LINGUISTICS

Vitaliy Kononenko. Language competence in the ethno-linguistic aspect.....13
Roman Bachkur. The word-building structure of the gutsulian names of animals and plant.....22
Valentyna Greschuk. Gutsul patois in the language of the stories by P. Shekeryk-Donykiv "Narozumyvsvya" and "Kocbutova rada".....32
Mariya Brus. The evolution of "feminine category".....39
Oksana Vintonyak. The noun declension system (on the material of the patois of the village of Banya-Bereziv).....49
Mykhaylo Kovalchuk. Grammatical transitivity of the hypotactic complex sentences with the explanation of the action feature of the bearing predicate (on the material of the Ukrainian business correspondence of the XIV-XVIII centuries).....59
Mykhaylo Panochko. The interaction of the Ukrainian legal terminology of Western Ukraine with the Ukrainian legal terminology of Eastern Ukraine.....67

GRAMMAR AND PRAGMATICS

Nadiya Tyshkivska. Noun word-combination: syncretic sense relation between the components.....74
Vasyl Pitel. Implication as one of the main peculiarities of incomplete utterances.....78
Volodymyr Goshchyk. The semantic-syntactical structure of sentences with the predicate set verb-noun phrases modified with the infinitive.....85
Lyubomyra Gnatyuk. Politeness in the structure of performative constructions.....93
Liliya Parylyak. Lexical-semantic aspect of the predicates quantification in the syntactical constructions with the meaning of iteration104
Oksana Semotyuk. The history of inserted construction investigation: the formal-grammatical approach.....112

DERIVATOLOGY PROBLEMS

Oksana Mykytyn. Semantic-functional peculiarities of the common-stem noun-based derivatives with the similar word-building meaning.....118
Lyubov Korzhyk. Typology of the adjectival word-forming chains in Modern Ukrainian.....126
Iryna Dzhochka. Functional transposition in the sphere of verbal derivatives.....134
Inna Berkeschuk. The structure of word-building paradigms of nouns denoting metals.....143

LEXICOLOGY, SEMASIOLOGY, PHRASEOLOGY

Ivan Dumchak. Nominative means of the youth language151
Vira Pitel. Metonymic relations in the semantemes of the non-derived names of plants.....157
Nataliya Stetsyuk. Semantic peculiarities of the verbal units and principles of their classification.....165
Svitlana Grygorash. Intimate sphere phraseology in the Ukrainian kolomyikas (on the material of the kolomyikas written down by Ivan Franko).....173

TEXT LINGUISTIC INTERPRETATION

Roksolana Stefurak. Sense-semantic evolution of the key word inner form in the poetic text (on the material of M. Vingranovskyy's poem "Chorna Rayduga").....181
Yakiv Bystrav. On the problem of the English literary discourse suggestivity.....185
Iryna Babiy. Description and estimation: interconnection and interdependence (on the material of O. Govda's parable "Go Your Own Way")189
Zoryana Korzhak. Nominative sentences actualization in the fiction text structure.....196

THE YOUNG RESEARCHES' TRIBUNE

Iryna Suduk. The ways of the comparative semantics reflection in the biblical similes.....203
Yaryna Bytkivska. The use of English words in modern computer and youth slang.....209
Orest Gurgula. The purpose infinitive semantics.....216
Olga Porych. The concept "good" as a component of the Ukrainian verbal world image.....222
Ivanna Ozarko. Character and linguistic personality: the linguistic aspect.....229
Galyna Tsap. Language as a means of the people's national self-identification (on the lexicographic material).....236
Olga Krymytska. The interaction of the communicative strategies and the communicative noise in the semantic-pragmatical text progression (on the material of V. Vynnychenko's drama "Lie").....241
Maryana Galyuk. The word-building semantics of nouns motivated by the relative adjectives.....250
Vita Kopylchuk. The names of domestic wares from a tree in village Javoriv of G utsulian.....255

5,40
Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського національного університету

ФІЛОЛОГІЯ
Випуск XI–XII
Видається з 1995 р.

Адреса редакційної колегії:

76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57.
прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.
© Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника, 2006.
Тел. (0342)59-60-51

Ministry of Education and Science of Ukraine
Precarpathian National University named after V. Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian National University

PHILOLOGY
issue XI-XII
Publishers' address:
Precarpathian National University named after V. Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025 Ivano-Frankivsk, tel.596051

НБ ПНУС

697814

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Здано до набору 17.05.2006р. Підписано до друку 20.06.2006р.
Формат 60x⁸⁴/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".
Ум. друк. арк. 19,25. Вид. арк. 20. Тираж 300 прим. Зам.

Друкарня Видавничо-дизайнерського відділу ЦІТ
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника